

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184164

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—43—30 1 71—5 000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY.

Call No **5294.592** Accession No **52351**

Author **U658**

Title **उपनिषत्**

This book should be returned or before the date last marked below

सगीडपादौय कारिकाथर्ववेदीय-
भाण्डव्योपनिषत् 1936

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीय- माण्डूक्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

शंकरानन्दभगवत्कृता माण्डूक्योपनिषद्दीपिका च ।

एतत्पुस्तकद्वयं

व्याचलर् ऑफ् आर्टस् इत्युपपदवारिभिः अहमदाबाद-

कालेजस्थसंस्कृतभाषाध्यापकैः

काथवटे । इत्युपाह्वैः विष्णुतनुजैः आबाजीशर्मभिः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसासरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

षष्ठीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५८ ।

सिस्ताब्दाः १९३१ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं पञ्चाणकाधिकरूपकद्वयम् (२५) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्याः “सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषदः” पुस्तकानि यैः पर-
हितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाभ्यः कृतज्ञतया
प्रकाशयन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—मूल समाख्यं टीकोपेतं च, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये मुद्रितं,
कैलासवासिना “देव” इत्युपाह्वाना पुण्यपत्तननिवासिना वे०
शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—मूल समाख्यं टीकोपेतं च, करवीरपुरनिवासिना वे० शा० रा०
रा० श्रीमता गुरुमहाराजानाम् । पत्राणां संख्या १३२ । एक-
पत्रस्थपङ्क्तिः संख्या २८ । एकपङ्क्तिस्थानामक्षराणां संख्या
४९ । लेखनकालस्तु शतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ग.) इति संज्ञिता—केवला टीका, करवीरपुरनिवासिना वे० शा० रा० रा० “नाना-
शास्त्री द्रविड” इत्येतेषाम् । पत्राणि ३१ । पङ्क्तयः ४० ।
अक्षराणि ७६ । लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(घ.) इति संज्ञितम्—मूल समाख्यं टीकोपेतं च, वटोदरनिवासिना श्री० रा० रा०
“कृष्णरावमीमाशकर” इत्येतेषाम् । पत्राणि १४१ । पङ्क्तयः
२६ । अक्षराणि ९० । लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्य-
नुमीयते ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूल समाख्यं टीकोपेतं च, श्री० रा० रा० “महादेव विम-
णाजी आपटे” इत्येतेषाम् । काश्या मुद्रणालये मुद्रितम् । मुद्रण-
कालः संवत् १९४२ ।

(च.) इति संज्ञितम्—मूल समाख्यम्, इन्दूरपुरनिवासिना श्री० रा० रा० “भाऊ-
साहेब बाळसाहेब” इत्येतेषाम् । पत्राणि ११ । पङ्क्तयः २९ ।
अक्षराणि ४९ । लेखनकालः श० १७७२ ।

(छ.) इति संज्ञितम्—मूल समाख्यं टीकोपेतं च । मोहमयीराजधानीनिवासिना श्री०
वे० शा० सं० रा० रा० “जयकृष्णमहाराज” इत्येतेषाम् ।
पत्राणि ४९ । पङ्क्तयः ४८ । अक्षराणि ७७ । लेखनकालः
संवत् १९१९ ।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूल समाख्यं टीकोपेतं च, अष्टेग्रामनिवासिनां “छिमये”
इत्युपाह्वाना रा० रा० गाविन्दशर्मणाम् । पत्राणि ७१ । पङ्-
क्तयः ४६ । अक्षराणि ७१ । लेखनकालः शके १७४६ ।

- (झ.) इति संज्ञितम्—केवलमाप्यं टीकोपेतं च, श्री० रा० रा० “रावसाहेब अण्णा-
साहेब विंचूरकर” इत्येतेषाम् । पत्राणि १८१ । पङ्क्तयः
२४ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालः शके १६३२ ।
- (अ.) इति संज्ञितम्—मूलं समाप्य टीकोपेतं च । इन्दूरपुरनिवासिना “किबे”
इत्युपाह्वाना श्री० रा० रा० “भाऊसाहेब बाळासाहेब”
इत्येतेषाम् । पत्राणि ५७ । पङ्क्तयः ५० । अक्षराणि ६७ ।
लेखनकालः शके १७७३ ।
- (ट.) इति संज्ञितम्—मूलं समाप्यं टीकोपेतं च । मोहमयीराजधानीनिवासिना
“साठे” इत्युपाह्वाना रा० रा० “गोपालराव” इत्येते-
षाम् । पत्राणि १४२ । पङ्क्तयः ६१ । अक्षराणि ४८ ।
लेखनकालः शके १७११ ।
- (ठ.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलम् । करवीरपुरनिवासिना वे० शा० सं० रा० रा०
श्रीमता गुरुमहाराजानाम् । पत्राणि १४ । पङ्क्तयः २३ ।
अक्षराणि २५ । लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनु-
मीयते ।
- (ड.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलम् । करवीरपुरनिवासिना वे० शा० सं० रा० रा०
श्रीमता गुरुमहाराजानाम् । पत्राणि १२ । पङ्क्तयः २२ ।
अक्षराणि ३८ । लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनु-
मीयते ।
- (क.) इति संज्ञिता—माण्डूक्योपनिषद्दीपिका, मोहमयीराजधानीनिवासिना श्री०
वे० शा० सं० रा० रा० “जयकृष्णमहाराज” इत्येते-
षाम् । पत्राणि ५ । पङ्क्तयः २४ । अक्षराणि ३२ ।
लेखनकालः संवत् १९०२ ।
- (ख.) इति संज्ञिता—माण्डूक्योपनिषद्दीपिका, वटोदरनिवासिना “पटवर्धन”
इत्युपाह्वाना श्री० रा० रा० “कृष्णराव भीमाशंकर”
इत्येतेषाम् । पत्राणि ६ । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ३८ ।
लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।
- (ग.) इति संज्ञिता—माण्डूक्योपनिषद्दीपिका, वटोदरनिवासिना “पटवर्धन”
इत्युपाह्वाना श्री० रा० रा० “कृष्णराव भीमाशंकर”
इत्येतेषाम् । पत्राणि ६ । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ६७
अस्या अपि लेखनकालः शतसंवत्सरमित इत्येवमेवानुमीयते
समाप्तेऽप्यमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

गौडपादीयकारिकासहिता

अथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासवालतशांकरभाष्यसमेता ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति शान्तिः ।

===

(अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम्) ।

महानांशुपतनैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्वर्ष्य लोकान्

भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान्पुनरपि ध्रुवोद्भासितान्कामजन्यान् ।

पीत्वा सर्वान्विशेषान्स्वपिति मधुरमुहमायया भोजयन्तो

मायासंख्यातुरीयं परममृतमज ब्रह्म यत्तस्मैऽस्मि ॥ १ ॥

(अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका) ।

परिपूर्णपरिज्ञानपरितृप्तिमते सते ।

विष्णवे जिष्णवे तस्मै कृष्णनाभभूते नमः ॥ १ ॥

शुद्धानन्दपदाम्भोजद्वन्द्वमद्वन्द्वनास्पदम् ।

नमस्कुर्वे पुरस्कृत्य तत्त्वज्ञानमहोदयम् ॥ २ ॥

गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव लक्ष्यते ।

तदर्थतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये स्वशक्तितः ॥ ३ ॥

पूर्वे यद्यपि विद्वांसो व्याख्यानमिह चक्रिरे ।

तथाऽपि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्यते ॥ ४ ॥

श्रीगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नान्माण्डूक्योपनिषदर्थविष्करणपरानपि श्लोकानाचार्यप्रणीतान्वाचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारश्चिकीर्षितस्य भाष्यस्याङ्गपरिसमाप्त्यादिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं तन्मस्काररूपं मङ्गलाचरणं शिष्टाचारप्रमाणकं मुख्यतः समाचरन्नर्थदोषेक्षितमभिधेयादनुबन्धमपि सूचयति-प्रज्ञानेत्यादिना । तत्र विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनमिति प्रकीर्त्या प्रदर्शयति-ब्रह्म यत्तन्मनोऽस्मीति । अस्मदर्थस्य तदैक्यस्मरणरूपं नमनं सूचयता ब्रह्मणस्तदर्थस्य प्रत्यवत्वं सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरेक्यं विषयो ध्वनितः । यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावद्योनकत्वाद्वेदान्तप्रसिद्धं यद्ब्रह्म तन्मनोऽस्मीति सबन्धेन मङ्गलाचरणमपि श्रुत्या क्रियते । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादेव जननमरणकारणाभावादमृतमजमित्युक्तम् । जननमरणप्रबन्धस्य संसारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता संसारानर्थनिवृत्तिरिह प्रयोजनमिति द्योतितम् । यद्यद्वितीयं स्वतोऽसंसारि ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थात्रयविशष्टा जीवा भोक्तारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेश्वरः श्रूयते भोक्तृत्वं च विषयजातं पृथगुपलभ्यते । तदेतदद्वैते विरुध्येतेत्याशङ्क्य ब्रह्मण्येव जीवा जगदीश्वरश्चेति सर्व कालानिक संभवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह-प्रज्ञानेति । प्रकृष्टं जन्मादिविक्रियाविरहितं वृत्त्यं ज्ञान ज्ञप्तिरूपं वस्तु प्रज्ञानम् । तच्च ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेति हि श्रूयते । तस्याशवो रश्मयो जीवाश्चिदाभासा सूर्यप्रतिबिम्बकल्पा निरूप्यभाणा बिम्बकल्पाद्ब्रह्मणो भेदेनासन्तस्तेषां प्रताना विस्तारास्तैरपर्यायैर्मेवाशेषशरीरव्यापिभिः । तदेवाऽऽह-स्थिरेति । स्थिरा वृक्षादयः । चरा मनुष्यादयः । तेषां निरुः समूहस्तं व्याप्तुं शीलमेषामिति तथा । तैरिति यावत्, लोका लोक्यभाणां विषयास्तान्वाप्येति विषयसंबन्धोक्तिस्तत्फलं कथयति । भोगाः सुखदुःखादिसाक्षात्कागमतेषां स्थविष्ठत्वं स्थूलतमत्वं देवतानुगृहीत्वाद्येन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तत्विषयाकारपरिणामजन्यत्वं तान्भुक्त्वा स्वपितीति संबन्धः । एतन् जागरितं ब्रह्मणि कल्पितमुक्तम् । तत्रैव स्वप्नकल्पना दर्शयति-पुनरपीति । जाग्रद्वेतुप्रमार्धर्मक्षयानन्तर्यं

१ ज. 'वत' । २ ग. झ. 'पूर्वकं म' । छ. 'रलक्षणं म' । ३ घ. 'रूपम्' । ४ घ. ज. ट. 'था द' । ५ ग. ड. छ. ज. झ. ट. 'द्वय' । ६ ग. ड. ज. झ. 'न्तसि' । ७ ग. 'पि श्रूयते । ख. छ. ज. 'पिशब्देन कि' । ८ ग. झ. 'णविकाराणामभा' । ९ ग. झ. 'णसंब' । ज. 'णप्रतिब' । १० घ. 'तदद्वै' । ११ ग. 'यार' । १२ क. 'ति श्रुते । त' । ड. 'ति श्रू' । १३ घ. 'कल्पनि' । १४ घ. ज. ट. 'अणे बि' । झ. 'माना । १५ झ. 'श्वेनैवा' । १६ झ. 'मेवस्थावरायशे' । १७ ड. छ. 'मानवि' ।

पुनःशब्दार्थः । स्वप्ने तु कर्मोद्भवे च सतीत्यपिनोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि स्थूला विषयाश्च सान्निहितं विषयाशब्दितबुद्ध्यात्मानो वासनात्मानो विषया मासन्ते ताननुभूय स्वपित्यर्थः । तेषां प्रापकमुपन्यस्यति—कामजन्यानिति । कामग्रहणं कर्मविद्ययोरुपलक्षणार्थम् । अवस्थाद्वयकल्पना ब्रह्मणि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पना दर्शयति—पीत्वेति । सर्वे विशेषाः सर्वे विषयाः स्थूला सूक्ष्माश्च जागरितस्वप्नरूपास्तान्गीत्वा स्वात्मन्यर्जते प्रविलाप्य स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीति । तत्राऽऽनन्दप्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि—मधुरभुगिति । अवस्थात्रयस्य मायाकृतस्य मिथ्यामृतस्य प्रतिबिम्बकल्पेष्वस्मासु संबन्धितामिवाऽऽपाद्यास्मान्भोजयद्ब्रह्म वर्तते । अतो ब्रह्मण्येवावस्थात्रयम् । तद्वन्नो जीवा मायावि ब्रह्म च ब्रह्मणि परिशुद्धे परिकल्पितं सर्वमित्याह—माययति । तस्यैव ब्रह्मणोऽवस्थात्रयातीतत्वेन विज्ञप्तिमात्रत्वं दर्शयति—तुरीयमिति । चतुर्णां पूरणं तुरीयमिति व्युत्पत्तर्ब्रह्मणस्तुरीयत्वेन निर्देशात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पितस्थानत्रयसंस्थापेक्षया तुरीयत्वं न साद्वितीयत्वेन त्याह—मायेति । मायावित्त्वेन निकृष्टत्वमाशङ्क्योक्तम्—परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्संबन्धेऽपि स्वरूपद्वारा न तत्संबन्धोऽस्तीति कुतो निकृष्टेत्यर्थः ॥ १ ॥

यो विश्वात्मा विधिजविषयान्मिदं भोगास्थविष्ठा-

न्यश्चाच्चान्यान्यस्वमतिविभवाञ्ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ।

सर्वानेतान्पुनरपि शनैः स्वात्मानि स्थापयित्वा

हित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पतत्सो नस्तुरीयः ॥ २ ॥

विधिमुखेन वस्तुमतिपादनप्रक्रियामवलम्ब्य तदर्थेनोपक्रम्य तस्य त्वमर्थप्रत्यगात्ममात्रत्वमुक्तम् । अभिधेयफलोक्त्या संबन्धाधिकारिणौ च सूचितौ । संप्रति निषेधद्वारा वस्तुमतिपादनप्रक्रियामश्रित्य त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्य तदर्थसंसारिब्रह्ममात्रत्वं प्रत्याययति—यो विश्वात्मेति । तत्र त्वमर्थः स्वतः सिद्धश्चिदात्तुः सर्वनाम्ना परामृश्यते । तस्मिन्जागरितमारोपितं तमुदाहरति—विश्वात्मेति । विश्वं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं स्थूलं जगद्वैराजं शरीरम् । तस्मिन्जागरिते चाहं ममेत्यभिमानवानित्यर्थः । तस्यार्थक्रियामुपन्यस्यति—विधिजेति । विधीयत इति विधिर्धर्मो न-

१ छ स्थूलवि । २ ख. छ झ 'दृष्ट्यात्मना वा' । ३ छ झ 'नारामनो' । ४ झ 'न्यसति' । ५ ख. ग घ ङ ज झ 'जा' ह्यु' । ६ घ झ 'ज्ञानं प्र' । ७ ग. छ झ च प' । ८ ड 'ल्पिता-वस्थात्र' । ९ ख. ट 'विधिधि' । १० च 'न्प्राप्य भो' । ११ छ 'नमिति प्र' । १२ ख. झ. 'जो सू' । १३ ग. घ. ङ ज. झ 'ति प्रतिषे' । १४ घ. ज 'पितम्' । १५ झ. सूतं त' । १६ छ. 'मानीत्य' । १७ ग. झ. 'र्थप्रक्रि' । १८ ग. ङ. ज. झ. नमन् ।

आऽनुबन्धेन ततो व्यतिरिक्तोऽविवर्धमस्माभ्यां धर्माधर्माभ्यामविद्य कामप्रसूनाभ्यां विषया शब्दद्वयो जन्मते । ताभोग्योऽयतया भोगशब्दिनानादस्याद्यनुगृहीत-
 बाह्येन्द्रियद्वारवृत्तपरिणामगोचरतया स्थूलतमान्प्रादय सासादनुभूय स्थितौऽयं
 प्रत्यगात्मैत्यर्थः । तत्रैवं स्वप्नाद्यभ्यामध्यस्थान-पञ्च'चेति । जाग्रदनुकर्मक्षयानन्तरं
 स्वप्नहेतुकमोदने च सति स्थूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्यानमादेव हेतोः सूक्ष्मान्बाह्येन्द्रि-
 याणामुत्पन्नत्वादविद्याकामकर्मप्रति-रस्मीयमतिप्रमावादेव प्रसूतानन्तःकरणात्मनो
 वासनामयानादितदिज्योतिषामस्मृतत्वादात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयीकृताननुभू-
 यापञ्चीकृतपञ्चसङ्घाततत्कार्यात्मकं सूक्ष्मप्रपञ्चं हैरण्यगर्भं शरीरं स्वप्नस्थानं चाभिम-
 न्यमानभूतजसो भवतीत्यर्थः । तत्रैव सुषुप्तकल्पना दर्शयति-सर्वानिति । स्थूलसूक्ष्म-
 विभागेन स्थानद्वयावच्छिन्नाप्रकृतानेतानशेषानपि विशेषानुपाधिद्वैभूतानुपाधिद्वय-
 द्वारकानद्वयसंस्थायुक्तश्रमोद्भवानन्तरं तस्यापि परिनिहीर्षायां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण
 वा स्वात्मन् ज्ञाते कारणात्मानं स्यापयित्वापमं ह्यन्यात्वाकृतप्रधानं स प्राज्ञो भवती-
 त्यर्थः । तथैव प्रत्यगात्मन स्थानत्रयविशिष्टस्य नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञमिन्द्र्यादि-
 प्रतिषेधशास्त्रप्रसूनप्रमणज्ञानसमारूढस्य सर्वानर्थैर्धनर्थविशेषकार्यैकगणरूपां प्रमाण-
 ज्ञानैर्धमवादेव हिंसा निरुपाधिकपविर्पूर्णगिज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिर्वर्णं तत्त्वं
 कथयति-द्वित्वेति । प्रथमश्लोकेन ऽदशित्प्रणामस्य प्रत्युहप्रवाहप्रशमनात्मकं
 प्रयोजनं स्थानत्रयप्रकरणातीतपरवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन-पातित्वेति । नोऽस्मा-
 न्न्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यवस्थितान्पुरुषार्थपारंपर्यैर्कृतकारणनिरासपुरःसरं
 परमात्मा परावृत्तशेषरूपनो निरर्थैरेजासिस्वभावां मोक्षप्रदानेन तद्धेतुज्ञानप्रदानेन च
 परिरक्षतादित्यर्थः । केचित्तु प्रकरणचतुष्टयात्मनो ग्रन्थस्य वेदान्तैकदशसंर्षद्वस्वज्ञाप-
 नार्थं निष्प्रपञ्चं वाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म प्रथमश्लोकेन सूचितम् द्वितीयेन^१ माण्डूक्यश्रुति-
 व्याख्यानरूपेणाऽऽद्यप्रकरणेन प्रणवमात्राणामात्मपादानां चैकीकरणेन प्रतिपाद्यं ब्रह्म
 सूचितमिति मन्यन्ते । न च द्वितीयश्लोके चतुर्थपादे वृत्तलक्षणाभावादमागत्यमाशङ्कनी-
 यम् । गाथालक्षणस्य तत्र सुमपादत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकादन्तर्भू-

१ अ. 'प्रसूता' । झ. 'प्रस्तुता' । २ ख. 'भोगभोग' । ३ ग. झ. 'तो य प्र' । ४ छ. 'व च स्व' । ५ ग. झ. 'स्यानुपन्यस्य' । ६ घ. झ. 'रमना वा' । ७ क. ख. क. सूक्ष्मं प्र' । ८ छ. ज. 'वर्मे' । ९ छ. 'वृत्तिक' । १० छ. 'वाम्बिषे' । ११ क. छ. 'यद्वा' । १२ म. घ. 'हीर्षया श' । १३ ग. झ. 'ज्ञानं' । १४ ग. घ. ज. 'प्यर्थ' । १५ अ. प्रभव' । १६ ग. छ. झ. 'वसत्यं क' । १७ क. झ. 'तत्तं प' । १८ अ. ग. 'स्थितकार' । १९ अ. 'त्यचिज्ज' । २० ग. घ. झ. 'वन्धस्व' । ज. 'वन्धस्वं ज्ञानार्थ' । २१ अ. 'पञ्चवा' । २२ ख. ग. झ. 'न तु ज्ञा' । २३ अ. 'तदुप' ।

द्वितीयश्लोकं भ ८० कारप्रणीतमभ्युपगन्ति । तदसत् । उत्तरश्लोकेष्विवाऽऽद्येऽपि श्लोकं माह्यकुतो व्याख्यानप्रणयनप्रसङ्गः । ओमित्येतदक्षरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अपर पुनरा न श्रुतेन शास्त्रप्राप्ताद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नमनक्रिया प्रकरणप्रारम्भापयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिवदपरदेवताभनेरपि विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिक्षाशिक्षायै ज्ञापनार्थमस्मात्प्रणीता क्रित्यसिद्धविज्ञानमूर्तेराचार्यान्माहौप्यिकज्ञानप्राप्तिराचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यवष्टम्भन मुमुक्षुणा प्रार्थ्यते द्वितीयश्लोकेनेति कल्पयन्ति ॥ २ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । गान्धेय तु वेदान्ते संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि गान्धेयेभ्यो भवितुमर्हन्ति । तथाऽपि प्रकरणव्याचिख्यासुना संक्षेपतो वक्तव्यानि ।

यदुद्दिश्य मङ्गलाचरणं कृतं तन्निष्ठमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं गृह्णाति-ओमित्येतदिति । ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयवशिष्टमिदमारभ्यते व्याख्यायतेऽस्मादपिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याचिख्यासितम् । नाऽऽद्य । शास्त्रलक्षणामार्गः स्यात्शास्त्रत्वेन । एवप्रयोजनपरिवर्द्धमशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रम् । अत्र च मोक्षलक्षणैकप्रयोजनवत्त्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वम् । न द्वितीय । प्रकरणलक्षणमवदित्याङ्ग्याऽह-वेदान्तेति । शास्त्रवेदान्तशैब्यार्थः । तस्यार्थेऽधिकारनिर्णयगुरूपसदनपदार्थद्वयतदैक्यविरोधपरिहारसाधनफलाख्यः । तत्र सारो जीवैर्पैक्य तस्य सम्यग्रह समग्र संशयविपर्ययादिप्रतिबन्धव्युदासेन तदुपायोपदेशो यस्मिन्प्रकरणे तत्तथेति यावत् । तथा च शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् । इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यातुमिष्टम् । निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनसंक्षेपस्य च कार्यान्तरत्वात्प्रकरणत्वलक्षणस्य चात्र संपूर्णत्वादित्यर्थः । प्रकरणत्वेऽपि निर्विषयत्वादितिप्रयुक्तमत्राख्येयत्वमशङ्क्याऽह-अत एवेति । प्रकरणत्वादेव प्रकृतशास्त्रमुदने संबन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यङ्गतानि त्ववश्यं वक्तव्या

१ ग घ. क ज झ 'मरिक्त्या' । २ ग छ झ 'तीतनित्य' । ३ क ज 'मोक्षोपयो-
गिक' । ४ क 'व्यत इति द्वितीय श्लोकेन कथ्यतीति ॥ २ ॥ ५ ग. झ 'तीत्यन श्लो' । ६ झ.
'स्थार' । ७ झ 'भ्यानीति मन्यन्ते व्याख्यातारः' । तं । ८ झ ते । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं
तस्योपव्याख्यानमित्यादि । किं । ९ ख. ग. छ झ न प्र । १० घ दशा । ११ झ.
'जत्वेऽपि । १२ झ. 'शब्दः । तं । १३ छ. 'वृद्धगौर' । १४ ज. 'बन्धं द्या' । १५ क.
क. 'स्य का' ।

नीत्याद्यङ्कच शास्त्रीयसंबन्धादीनां तद्विषये प्रकरणेऽर्थात्प्राप्तत्वाच्चास्ति वक्तव्यत्वमर्थपुनरुक्तेरित्याह— यन्मयेवेति । श्रोतारो हि शास्त्रीय प्रकरणं प्रतिपद्यमानाः शास्त्रीयाण्येव संबन्धादीन्यत्र वचनामात्रेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन्प्रकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्तृवदेव तद्भाष्यकृताऽपि विषयादीनामत्रावक्तव्यत्वाद्भाष्यकृतो विषयाद्युपन्यासायासो वृथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— तथाऽपीति । प्रकरणकर्तुरवक्तव्यान्यपि तद्भाष्यकृतौ तानि संक्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां मतम् । द्वाभ्यामनुक्तत्वे तेष्वनार्थासाधक्यावकाशादित्यर्थः ।

तत्र प्रयोजनवत्साधनाभिप्राय कृत्वेनाभिधेयसंबन्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसंबन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति ।

भाष्यकृता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षलक्षणप्रयोजनत्वं प्रतिजानीते— तत्रेति । प्रयोजनं च्छास्त्रमिति संबन्धः । शास्त्रग्रहणं प्रकरणोपलक्षणार्थम् । मोक्षलक्षणं फलं ब्रह्मज्ञानं व्यप्यते न शास्त्रप्रकरणपरित्याशङ्क्याऽऽह— साधनेति । सत्यं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकवैज्ञानम् । तस्यैव जनकं शास्त्रादि तद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलवद्भवति शास्त्रादीत्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणा विषयेण संबन्धो वेदीन्तानामवेक्ष्यते त कथमभिधेयं तद्भाष्यं शास्त्रादीत्याशङ्क्य ब्रह्मविचारमन्तरेण तज्ज्ञानजनकं वायोगात्तज्ज्ञानजननद्वारा विषयसंबन्धसिद्धिरित्याह— अभिधेयेति । उक्तं ज्ञानव्यवहितं प्रयोजनादि शास्त्रं तेषूपसहरति—पारम्पर्येणेति । तत्र संबन्धो ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादिना जन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तः । शास्त्रादिनैव जन्यमित्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विषयोऽपि दर्शितः ।

किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्तस्त्वेव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता तैश्च दुःखात्मकस्याऽऽत्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता । अद्वैतभावः प्रयोजनम् । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया तदुपशमः स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रकाशनायास्याऽऽरम्भः क्रियते । “यत्र हि द्वैतमिव भवति । यत्र वाऽन्यादिव स्यात्तत्रान्योऽन्यन्पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं

१ क 'र्थस्य पुं' । २ क 'दीन्यन्य' । ३ क ग झ 'न्यासो' । ४ छ 'ता सं' । ५ 'ताऽतिसं' । ६ क 'णां संम' । ७ ज 'नुक्तते' । ८ ख 'भ्यापश' । ९ ज झ छ 'डका स्यादि' । १० च. झ 'वत् किं' । ११ घ ज 'संगोच्यते' । १२ ग झ 'स्य व्यञ्जकं' । १३ ग 'दान्तज्ञानां' । १४ क 'यत्वं सं' । १५ ग ज झ. 'बन्धं शा' । १६ ग झ 'ब्रह्मभिधानम्' । १७ घ. ज. 'गाणज्ञान' । १८ झ. 'नद्वा' । १९ क छ 'हितप्र' । २० ग. 'न्यमेवेत्य' । २१ क 'स्थयो' । २२ घ. क. ज. द. 'तथैव दु' । २३ च. छ. झ. 'स्वेदि' ।

पर्येतकेन कं विजानीयात् ” इत्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः ।

यदुक्तं प्रयोजनधत्त्वं तदाक्षिपति—किं पुनरिति । साध्यत्वे स्वर्गवदानित्यत्वं नित्यत्वे साधनानधीनत्वान्न तादर्थ्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । मोक्षस्याऽऽत्मैस्वरूपत्वान्नानित्यत्वं नापि साधनानर्थक्यम् । स्वरूपभूतमोक्षप्रतिबन्धनिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वादित्युत्तरमाह—उच्यत इति । यथा देवदत्तस्य ज्वरादिना रोगेण भिभूतस्य स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागाप सती रोगप्रतिबद्धाऽसतीव स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात्प्रतिबन्धभूतरोगापगमे सत्यभिव्यज्यते न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धेप्रध्वंसार्थत्वात् । न चानित्यत्वं स्वस्थतायाः शङ्क्येन । तस्यास्तदसाध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—रोगो तस्येवेति । ययोदितदृष्टन्नानुगोधादात्मन स्वतः समुत्खातनिखिलदुःखस्य निरतिशयानन्दैकतानस्यापि स्वविद्याप्रसूताहकारादित्वैतप्रपञ्चसम्बन्धादात्मनि दुःखमारोप्याह दुःखी सुखं मया प्रादुर्गमिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणकाचार्योपदिष्टवाक्योत्थाद्वैतविद्यातो द्वैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धेप्रध्वसे स्वभावभूतो परमानन्दता निरस्तसमस्तानर्थता च स्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थता पारपूर्णावस्तुस्वभावान्नातिरिच्यते । तदिदं शास्त्रीयं प्रयोजनम् । तस्य च स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्न नित्यत्वं शङ्कितव्यम् । न च साधनवैयर्थ्यं प्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । ननु द्वैतस्याहंकाराद्यात्मनो वस्तुत्वाद्भेदुन्मथ विद्यानपोह्यत्वान्नित्यनैमित्तिककर्मयत्तत्तन्निवृत्तेरल विद्यार्थेन प्रकरणारम्भेनेति तत्राऽऽह—द्वैतेति । आत्माविद्याकृतस्य द्वैतस्याऽऽत्मविद्यया कारणनिवृत्त्या निवृत्तेरात्मविद्याभिव्यक्तये शास्त्रारम्भो युज्यते । न च द्वैतस्याविद्याकृतस्य विद्यमानदेहत्वे प्रमाणमस्तीशङ्क्यान्वयपरिकरानुविधायिनी श्रुतिमुदाहरति—यत्र हीति । इवशब्देदाम्यामविद्यावस्थाया प्रतिभातद्वैतस्य तत्प्रतिमानस्य चाऽऽमात्मत्वेनाविद्यामयत्वमुच्यते—अतैवाभूदिति । इदं विद्यावस्थाया कर्तृकरणादिसर्वमात्ममात्रं नातिरिक्तमस्तीत्युक्त्वा विद्याद्वारा सर्वस्य द्वैतस्याऽऽत्ममात्रवचनाद्विद्यानिमित्ता कार्यकारणात्मकद्वैतनिवृत्तिरात्मैवेति मिलयते । तथा च विद्यातो द्वैत-

१ च छ. झ. “श्यद्विजा” । २ क कं तद्विजा” । ३ ग. छ. ज. झ. “त्मरु” । ४ छ. “न्धकनि” । ५ घ. ड. ज. “दिरो” । ६ ग. ड. “दा सती स्वात्मस्थि” । ७ छ. “व स्वात्मस्थि” । ८ ग. घ. ज. “न्धरूपरो” । ९ छ. ज. “न्धध्व” । १० घ. ड. ड. उच्यते । ११ झ. “न्धध्व” । १२ ख. “ता या प” । १३ क. ख. “पूर्णा व” । १४ घ. ड. ज. “वेनेति” । १५ ड. छ. झ. “पाद्यत्वा” । १६ घ. ड. ज. “सापेक्षत्वा” । १७ क. “त्वात्मी” । १८ घ. घ. छ. ज. “यावि” । १९ ख. “द्वाभ्यां त्वावि” । २० घ. “तुकार” । २१ क. “मित्तज” ।

निवृत्तिनिर्देशात्तस्याविद्यात्मन्युच्यते । आदिशब्दान्नेह नानेन्यधिष्ठाननिष्ठात्यन्तामार्ग-
प्रतियोगित्वं द्वैतस्याभिदधद्वाक्यं वाचारम्भणवाक्यं च गृहीतम् । अस्यार्थस्येति ।
द्वैतगताविद्याकृतत्वस्येत्यर्थः ।

तत्र तावदोक्तारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानम तत्तत्त्वप्रतिपत्त्युपाय
भूतम् । यस्य द्वैतप्रपञ्चस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्ती रज्ज्वाविव सर्पादेविकलोपशमे
रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् ।
तथाऽद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गप्रसौ युक्तितस्तथात्वदर्शनाय तृतीयं प्रकरणम् ।
अद्वैतस्य तथात्वप्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यबैदिकानि तेषाम-
न्योन्यावरोधित्वादतैथार्थ्येन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणम् ।
विषयप्रयोजनाद्यनुबन्धोऽयम् । मुखेन ग्रन्थारम्भे स्थिते सत्यादौ प्रकाशवृष्टयस्य प्रत्येक-
मसंकीर्णं प्रमेयं प्रतिपत्तिसौ । योऽयं सूचितव्यमित्याह—तत्र तावदिति । ओंकारप्रकरण-
स्यासंकीर्णं प्रमेयं सगृह्णन्ति—ओंकारेति । तन्निर्णयाय प्रकरणमारब्धवन्त्युक्तम् । तन्नि-
र्णये प्रमाणाभावात्तस्य चानुपयोगित्वात् । अत्मप्रतिपत्तिर्हि पुरुष योऽयं गिनोत्याशङ्क्या-
ऽऽगमेत्यादिविशेषणद्वयम् । तदुपदेशप्रधानं भाण्डूक्योपनिषद्व्याख्यानरूपम् । तेन तत्र
प्रामाण्यादुक्तो निर्णयः सत्स्यति न त्विदं युक्तिप्रधानम् । युक्तिलेशस्य सतोऽपि गुण-
त्वादप्रधानत्वात् । न चायं ओंकारनिर्णयो नोपयुज्यते । यदात्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं तत्प्र-
तिपत्तावुपायत्वात् । तत्प्रतिपत्तेश्च युक्तिफलत्वात् । अतश्चाऽऽद्य प्रकरणमोंकारनिर्णया-
वान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्यवस्यतीत्युपदेशवशादविगन्तव्यमित्यर्थः । वैत-
थ्यप्रकरणस्यावान्तरविषयविशेष दर्शयति—यस्येति । आरोपितनिषेधे सत्यनरोपितप्र-
तिपत्तिः स्वाभाविवन्त्यत्र दृष्टान्तमाह—रज्ज्वाविव । हेतुतो दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादि-
युक्तिवशादित्यर्थः । अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषमुपन्यस्यति—तथ द्वैतस्यापीति । तस्यापि
द्वैतवद्व्यवस्थानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः शङ्क्यते । तस्या सत्यामौपाधिकमदौघवस्था-
याः सुस्थत्वाद्व्यभिचारादियुक्तिवशादद्वैतस्य परमार्थत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्र-
करणमित्यर्थः । अलतशान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं कथयति—अद्वैतस्येति ।

१ अ 'तस्य प्र' । २ छ 'पञ्चोप' । ३ क ख. 'य प्रकरणं तृतीयम्' । ४ अ 'पक्षेविपक्ष-
भूतामि वा' । ५ छ. झ. 'तत्त्वार्थ' । ६ क घ ड ज झ 'कीप्र' । ७ क 'मित्युक्त' । ८ ग.
९ छ झ 'प्रमाणा' । ९ ग. 'वात्' । १० ग झ 'व्याख्यान' । ११ ग 'वाक्यव' । १२ ग.
झ. 'लीपप्र' ।

तस्य तथात्वमसाधितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपक्षत्वं पक्षान्तराणामित्यत्र हेतुमाह—अवे-
दिकानीति । तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह—अर्थार्थत्वेनेति । मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वे-
नेत्यर्थः । तदुपपत्तिमिरेव निराकरणे हेतुमाह—अन्योन्येति । पक्षान्तरप्रतिषेधमु-
खेनाद्वैतमेव द्रढयितुमन्यं प्रकरणमित्यर्थः ।

कथं पुनरोंकारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इति । उच्यते
“ ओमित्येतत् ” । “ एतदालम्बनम् । ” “ एतद्वै सत्यकामं ” “ ओमि-
त्यात्मानं युञ्जीत ” । “ ओमिति ब्रह्म ” । ओंकार एवेदं सर्वम् ” इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । रज्ज्वादिरेव सर्पादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽद्वय आत्मा परमार्थः
सन्प्राणादिविकल्पस्याऽऽस्पदो यथा तथा सर्वोऽपि वाक्त्रयपञ्चः प्राणाद्यात्मवि-
कल्पविषय ओंकार एव ।

ओंकारनिर्णयद्वारेणाऽऽत्मप्रतिपत्त्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमित्युक्तम् । तन्निर्णय-
तद्वैहेतुत्वायोगात् । न खल्वर्थान्तरज्ञानमर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरेणोपयुज्यते । न
चात्र वृषाम्भोरिव व्याप्तिरुपलभ्यते । न चाऽऽत्मकार्यत्वमोंकारस्य युक्तम् । आका-
शादेरविशेषात् । तस्य च सर्वात्मत्वेनाऽऽत्मवत्तत्कार्यत्वव्याघातादिति मन्वानः सम्प्रथ-
मप्रकरणार्थं प्रागुक्तमाक्षिपति—कथमिति । न वयमनुमानावष्टम्भादोंकारनिर्णयमात्म-
प्रतिपत्त्युपायमभ्युपगच्छामो येन व्याप्त्यभावो दोषमावहेत् । किंतु श्रुतिप्रामाण्या-
त्तन्निर्णयस्तद्वैहेतुरिति परिहरति—उच्यत इति । तत्र मृग्युना नचिकेतसं प्रत्यो-
मित्येतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेनोमित्येतदुपदिष्टम् । समाहितेनोकारोच्चारणे यच्चतन्मं
स्फुरति तदोंकारसामीप्यादेव शाखाचन्द्रन्यानेनोकारशब्देन लक्ष्यते । तेन लक्षण-
योकारनिर्णयो ब्रह्मवैहेतुरिति विवक्षित्वा श्रुतिमुदाहरति—ओमित्येतदिति । प्रति-
माया विष्णुबुद्धिवदोंकारो ब्रह्मबुद्ध्योपास्यामनो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो भवतीत्यभिप्रेत्य
वाक्यान्तरं पठति—एतदालम्बनमिति । किं चायमोंकारो यदा परापरब्रह्मदृष्टयो-
पास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति—एतद्वै (द्वा इ)-
ति । किंच समाधिनिष्ठो यदोंमित्युच्चार्याऽऽत्मानमनुसधते तदा स्थूलमकारमुकारे

१ छ. झ. 'तत्त्वार्थ' । २ क. 'मन्त्रप्र' । ३ च 'र्णयस्याऽऽत्म' । ४ झ. तत्त्वं प्रत्युपा ।
५ घ. 'प्रत्युपा' । ६ छ 'तदा' । ७ क. 'म परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार' । तस्माद्विद्वानेतेनै-
वाऽऽयतनेनैकतरमन्येति । ओं । च. 'म परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार' । तस्माद्विद्वानेतेनैकतर-
मन्वेतीति शेषः । ओं । ८ छ. 'स्पदेद' । ९ क ख. ज 'मार्थत स' । १० ख. ग. झ. नो ।
११ छ. 'मित्य' । १२ ग. छ झ 'नादा' । १३ झ 'क्षितत्वाच्छ्रुति' । १४ ग. छ. 'यद-
तदो' ।

सूक्ष्मे तं च कारणे मकारे तमपि कार्यकारणातीते प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य तन्निष्ठो भवतीत्यनेन प्रकारेणोकारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायतेति विधान्तरेणाऽऽह-ओमित्यात्मानमिति । किंच योऽयं स्थाणुः स पुमानिति वद्यदेतदोमित्युच्यते तद्ब्रह्मेति बाधायां सामानाधिकरण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तथा च युक्तमोकारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमित्याह—ओमिति ब्रह्मेति । किं च सर्वास्पदत्वादोकारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादकलक्षणत्वादन्यत्वासिद्धेरोकारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्याह—ओकार एवेति । ओमितिदं सर्वमित्यादिवाक्यान्तरसंग्रहार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोकारस्य प्रमितमिति शेषः । ननु स्वानुमतप्रतिभासे सन्मात्रे चिदात्मनि प्राणादिविकल्पस्य कल्पितत्वादात्मनः सर्वास्पदत्वं न पुनरोकारस्य तदस्त्यननुगमादिति तत्राऽऽह—रज्ज्वादिरिवेति । यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादिरभिधानविशेषः सर्वो रजतमित्यादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगमस्तथाऽऽत्माद्वयत्वान्मिथ्यात्वहेत्वभावात्परमार्थसत्त्वभावो वक्ष्यमाणस्तस्य प्राणादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगम्यते । यथैष दृष्टान्तस्तथैव प्राणादिरात्मविकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोकारमात्रात्मकस्तदास्पदो गम्यते । न च जगत्प्रकारस्याननुगमः । ओकारेण सर्वा वाक्संपृणोति श्रुतेः । अतो युक्तमोकारस्य सर्वास्पदत्वमित्यर्थः ।

स चाऽऽत्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वात् । ओकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधानव्यतिरेकेण नास्ति ।

“वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्” “तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्” । “सर्वं हीद नामानि” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

नन्वर्थजातस्याऽऽत्मास्पदत्वादोकारास्पदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तभास्पदद्वयत्वमिति नेत्याह—स चेति । आत्मवाचकत्वेऽपि नोस्त्योकारस्याऽऽत्ममात्रत्व तद्वाचकस्य तन्मात्रत्वमिति व्याप्त्यभावात् । प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेकदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—ओकारेति । तस्य विकारः सर्वो वाग्विशेषः । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेः । ओकारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्मविकल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिधानं प्राणादिशब्दविशेषात्मकमोकारविकारभूतमोकारातिरेकेण न भवतीत्योकारमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तद्वा-

१ ख. 'ति यदे' । २ क. 'ज्ञाने हे' । ३ क. ख. 'प्रतिपादित' । ४ झ. 'दत्वात् । न । ५ क. 'ध्यात्व' । ६ ख. 'रमोऽर्थ. स' । ७ ग. 'मार्थ' । स' । झ. 'मार्थ' सन्स्वगा' । ८ घ. ज. 'णप्रा' । ९ झ. 'थैव ह' । १० ज. 'र्वो वा वा' । ११ क. 'तृणोति । १२ क. ख. च. छ. 'भिधानाभिधे' । १३ च. ज. तस्ये' । १४ छ. नास्योका' । १५ ग. घ. ट. 'न बोध्य. प्रा' । १६ झ. 'धानादिभ्य' ।

च्यस्य तन्मात्रत्वाभिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुप-
पत्तेरेकत्र विषयविषयित्वौयोगान्निर्विकल्पं सम्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकविभागशून्यं पर्य-
वस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमाणमाह—वाचाऽऽरम्भणमिति ।
कार्यस्य सर्वस्यैवं मिथ्यात्वेऽपि कथमोकारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वसिद्धिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—तदस्येति । तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः संबन्धि वाचा सामान्य-
रूपया तन्त्या प्रसारितरज्जुतुल्यया सितं बद्धं व्याप्तमिति संबन्धः । शब्दसामान्ये-
नार्थसामान्यस्य व्याप्तावपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—
नामभिरिति । शब्दविशेषैर्दार्ढ्यमिदमस्थानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थजानं व्याप्त वक्तव्यं
न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । उक्तमर्थं समर्थयते—सर्वं हीति । इदं हि सर्वं सामा-
न्यविशेषात्मकमर्थजानं सामान्यविशेषरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथ प्राप्यते
तेन नामनीत्युच्यते । तदेवं वागनुरक्तबुद्धिबोध्यत्वाद्वाङ्मात्रं सर्वं वागजातं च सर्व-
मोकारानुविद्धत्वादोकारमात्रम् । स चोकारो लक्षणादिनाऽऽत्मधीहेतुरित्याद्यप्रकर-
णारम्भः संभवतीत्यर्थः । तद्यथा शङ्कुनेतिश्रुतिसग्रहार्थमादिपद प्रतिज्ञातप्रथम-
प्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः ।

अत आह—

(अथ माण्डूक्योपनिषत्) ।

हरिः ॐ । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्या-
ख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोकार एव । यच्चा-
न्यत्रिकालातीतं तदप्योकार एव ॥ १ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधाना-
व्यतिरेकात् । अभिधानस्य चोकाराव्यतिरेकादोकार एवेदं सर्वम् । परं च
ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेव गम्यत इत्योकार एव । तस्यैतस्य परा-
परब्रह्मरूपस्याक्षरस्योमित्येतस्योपव्याख्यानम् । ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्म-
समीपतया विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रस्तुतं वेदितव्यमिति वाक्यशेषः ।
भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेदं यत्तदप्योकार एवोक्तव्यायतः ।
यच्चान्यत्रिकालातीतं कार्याधिगम्यं कालापरिच्छेदमव्याकृतादि तदप्यो-
कार एव ॥ १ ॥

१ ग घ ङ छ ज झ ट 'न्दस्य शब्दत्वा' । २ घ ट 'पये वि' । ३ ग. छ. ज.
'त्वाभावाभि' । ४ ग. झ. 'कल्पविषयस' । ५ क. 'स्यैव मि' । ६ ग. घ झ. 'मस्या' । ७ ग.
ज. 'यतु' । ८ ख झ. अ. 'यति—स' । ९ ख. ग हि सा' । १० क. ख ग. 'कार उपा-
सनेना' । ११ छ. मिति । १२ ज 'ष्टं क' ।

अर्थमुपपाद्य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति—अत आहति । श्रुतिं व्याचष्टे—यदिद-
मिति । तदिदं सर्वमोकार एवेति संबन्धः । अभिधानस्याभिधेयतया व्यवस्थितमर्थ-
जातमोकार एवेत्यत्र हेतुमाह—तस्येति । तथाऽपि पृथगभिधानमेदः स्थास्यति नेत्याह—
अभिधानस्येति । वाच्यं वाचकं च सर्वमोकारमात्रमित्यभ्युपगमेऽपि परं ब्रह्म पृथगेव
स्थास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—परं चेति । यद्धि परं कारणं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते तदा
किंचिदभिधानं तेनेदमभिधेयमित्येवमात्मकोपायपूर्वकमेव तदधिगमोऽभिधेयं च स्वा-
भिधानाव्यतिरिक्तं तत्पुनरोकारमात्रमित्युक्तत्वाद्वाच्यं ब्रह्मापि वाचकाभिन्नं तन्मात्रमेव
अविष्यति यत्र तु कार्यकारणार्ताते चिन्मात्रे वाच्यवाचकाविभागो व्यावर्तते तत्र
नास्त्येवोकारमात्रत्वमोकारेण लक्षणया तदवगयाङ्गीकारादित्यर्थः । तस्येत्यादिश्रुति-
मवतार्य व्याकरोति—तस्येति । मूतमित्यादिश्रुतिं गृहीत्वा व्याचष्टे—कालोति ।
वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य चोकारमात्रत्वादित्युक्तो न्यायः । कालत्रयातीतमोकारा-
तिरिक्तं जडं वस्तु नास्त्येवं प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—कार्याधिगमश्चमिति ।
अव्याकृतं सामासमज्ञानमनिर्वाच्यं तत्र कालेन परिच्छिद्यते कालं प्रत्यपि कारणत्वा-
त्कार्यस्य कारणात्पश्चाद्भाविनो न प्रागभाविकारणपरिच्छेदकत्वं संगच्छते । सूत्रमा-
दिपदेन गृह्यते तदपि न कालेन परिच्छेत्तुं शक्यते । ससर्वसरोऽभर्वैर्न ह पुरा ततः
सर्वत्सर आसेति सूत्रात्कालोत्पत्तिश्रुतेः । तदपि सर्वमोकारमात्रं वाच्यस्य वाचकाव्यति-
रेकन्यायादित्यर्थः ॥ १ ॥

अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः । ओमि-
त्येतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन
निर्देशोऽभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । इतरथा आभिधानतन्त्राऽभिधे-
यप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्क्या स्यात् । एकत्वप्रति-
पत्तेश्च प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविक्षापयंस्तद्वि-
लक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति । तथा च वक्ष्यति—

“ पादा मात्रा मात्राश्च पादाः ” इति । तदाह—

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्तमोकारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म । तच्च

१ घ. अ ट *ति । यदि* । २ घ. ह ज वाच्यवाचकं स* । ख म- वाच्यवा* । ३ ग.
कं स । ४ घ. ड. ज. ट. परब्र* । ५ ग. झ *त्युक्त्वा तद्वा* । ६ ग. छ. झ. जडव* । ७ ग.
*ब्रह्मेह । ८ ख. ट. *न हि पु* । ९ घ. ड. ट. *मित्यभि* ।

ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति—अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति—अयमात्मेति । सोऽयमात्मोकाराभिधेयः परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्षापणवन्न गौरिवैति । त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दः । तुरीयस्य पद्यत इति कर्मसाधनः पादशब्दः ।

अभिधानाभिधेययोरेकस्मिन्नेव सति कल्पितत्वे तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्किमिति पुनः सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तत्र वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यस्य सफलं तात्पर्यमाह—अभिधानेत्यादिना । वाच्यस्य वाचकत्वोक्त्यैवं तयोरेकत्वासिद्धेर्व्यतिहारनिर्देशो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह—इतरथेति । वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुक्त्वा वाचकेनैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्युपायोपेयप्रयुक्तमेकत्वं न मुख्यमैक्यमित्याशङ्क्येत, तन्नित्यवृत्त्यर्थं व्यतिहारवचनमर्थवदित्यर्थः । परस्पराभेदोपदेशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिस्तु साऽपि विफला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—एकत्वेति । अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तेश्चेदं प्रयोजनं यदेकैव प्रयत्नेन द्वयमपि विलापयन्नुभयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्वृणोतीति योजना । अभिधानाभिधेययोर्व्यतिहारोपदेशे वाक्यशेषमनुकूल्यति—तथा चेति । उक्ते वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्यं योजयति—तदाहेति । सर्वं कार्यं कारणं चेत्यर्थः । ब्रह्मणः श्रुत्युपदिष्टस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति—तच्चेति । यद्ब्रह्म श्रुत्या सर्वात्मकमुक्तं तन्न परोक्षमिति मन्तव्यं किंत्वयमात्मेति योजना । चतुष्पात्त्वेन विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयत्वेनेत्यर्थः । अभिनयो नाम 'विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः शारीरो व्यापारः' तेन 'हस्ताग्र हृदयदेशमानीय कथयति' इत्यर्थः । सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमवतार्यं व्याकरोति—ओंकारेति । सर्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण परत्वं प्रत्यग्रूपेण चापरत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्वात्मना व्यवस्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं चतुष्पात्कल्प्यते तत्र दृष्टान्तमाह—कार्षापणवादिति । देशविशेषे कार्षापणशब्दः षोडशपणानां संज्ञा । तत्र यथा व्यवहारप्राचुर्याय पादवर्णना क्रियते तथेहापीत्यर्थः । यथा गौश्चतुष्पादुच्यते न तथा चतुष्पादादेष्टुं शक्यते निष्फलश्रुतिव्याकोपादित्याह—न गौरिवैति । विश्वादिषु तुर्यान्तेषु पादशब्दो यदि करणव्युत्पत्तिकस्तदा विश्वादिष्वन्तुर्गस्यपि करणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः । यदि तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मव्युत्पत्तिकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्य विभज्य पादशब्दप्रवृत्तिं प्रकटयति—त्रयाणामित्यादिना । करणसाधनः करणव्युत्पत्तिकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पत्तिक इति यावत् ॥ २ ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह—

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः

स्थूलभुगवैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ २ ॥

जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः । बहिष्प्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिष्प्रज्ञो बहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकुताऽवभासत इत्यर्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य “ तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रथिः पृथिव्येव पादौ ” इत्यग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुख्यत्वेनोक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स एवंविशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दादीन्स्थूलान्विषयान्भुङ्क्त इति स्थूल-भुक् । विश्वेषां नराणामनेकधा नयनाद्वैश्वानरः । यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरो विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डात्मानन्वैतत्वात्स प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधिगमस्य प्राथम्यमस्य ।

आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते पादचतुष्टयं तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते—कथमिति । परमार्थतश्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि काल्पनिकमुपायोपेयभूतं पादचतुष्टयमविरुद्धमित्याभिप्रेत्याऽऽद्यं पादं व्युत्पादयति—आहेत्यादिना । स्थानमस्येत्याभिमानस्य विषयैर्भूतमित्यर्थः । प्रज्ञायास्तावदान्तरस्वप्राप्तिद्वेयुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—ब-हिरिति । चैतन्यलक्षणा प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्ये विषये प्रतिभासते तस्या विषयानपे-

१ ख. ज. “मस्य स जा” । २ घ. ड. ज. ट. “रिक्तवि” । ३ च झ. “षयैव” । ४ ख. म. ये च प्र” । ५ ख. ज. “द्यातोऽव” । ६ छ. बस्तिरेव रथि पृथिव्येव पादा अग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निर्मुखत्वेनाऽऽहवनीय उक्त । ७ च रथि पृथिव्येव पादावग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निमुखत्वेनाऽऽहवनीय उक्त । ८ क. “पादावग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निमुखत्वेनाऽऽहवनीय उक्त । झ. “पादावुर एव वेदिरित्यग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निमुखत्वेनाऽऽहवनीय उक्त । ९ ख. “नास्या. मिर्मुखत्वेनाऽऽहवनीय उक्त । १० ख. च. “रः । विश्वानर ए” । ११ ख. च. झ. “व वा द्वे” । १२ घ. ज. झ. ड. “न्यलभ्यत्वा” । १३ क. “षयीभु” ।

क्षत्वात् । बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुतोऽभावादित्याशङ्क्याऽऽह—बहिर्विषयेवेति । न स्वरूपेप्रज्ञा वस्तुतो बाह्यविषयेष्यते बुद्धिवृत्तिरूपा त्वसावज्ञानवह्निपता तद्विषया भवति । न च साऽपि वस्तुतस्तद्विषयतामनुभवति । वस्तुतः स्वयमभावाद्बाह्यस्य विषयस्य काल्प-
निकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्रातिभासिकमित्यर्थः । पूर्वेण विशेषणेन विशेषणानन्तरं समुच्चिनो-
ति—वथेति । सप्ताङ्गत्वं श्रुत्यवष्टम्भेन विश्वस्य विशदयति—तस्येत्यादिना । प्रकृतस्य
संनिर्हितप्रसिद्धस्यैवाऽऽत्मनस्त्रैलोक्यात्मकस्य वक्ष्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुते-
जस्त्वगुणविशिष्टो द्युलोको मूर्धेवेति द्युलोकस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते । विश्वरूपो नाना-
विषः श्वेतभीतादिगुणात्मनः सूर्यश्चक्षुर्विवक्ष्यते । प्रत्यङ्गानाविधं वर्त्म संचरणमात्मा
स्वभावोऽस्येति व्युत्पत्त्या वायुस्तथोच्यते । स च प्राणस्तस्येति संबन्धः । बहुलो
विस्तीर्णगुणवानाकाशः संदेहो देहस्य मध्यमो भागो रथिरन्नं तद्धेतुरुदकं वास्तिरस्य
मूत्रस्थानं पृथिव्येव प्रतिष्ठात्वगुणा वैश्वानरस्य पादौ तद्यद्भक्त प्रथममाच्छेत्तद्धोमी-
यमित्यग्निहोत्रैव रूपना श्रुता । तस्याः शेषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इति
योजना । उक्तं सप्ताङ्गत्वमुपसंहरति—इत्येवमिति । विशेषणान्तरं समुच्चिनोति—
वथेति । बुद्धचर्यानीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि । कर्माथानीन्द्रियाणि वाक्पा-
णिपादपायुपस्थानि । तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भवन्ति । प्राणादय
इत्यादिशब्देनापानव्यानोदानसमाना गृह्यन्ते । उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपद कर्मोप-
लक्षणार्थम् । द्वारत्वं करणत्वम् । तत्र बुद्धीन्द्रियाणा मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ
करणत्वम् । कर्मेन्द्रियाणां तु वदनादौ कर्मणि करणत्वम् । प्राणादीनां पुनरुभयत्र
पारस्पर्येण करणत्वम् । तेषु सत्स्वेव ज्ञानकर्मणोरुत्पत्तेः । असत्सु चानुत्पत्तेः । मनो-
बुद्धयोश्च सर्वत्र साधारणं करणत्वमहंकारस्यापि प्राणादिवदेव करणत्वं मन्तव्यं
चित्तस्य चैतन्याभासोदये करणत्वमुक्तमिति विवेक्तव्यम् । पूर्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य
वैश्वानरस्य स्थूलभुगिति विशेषणान्तरम् । तद्विभजते—स एवंशिष्ट इति । शब्दा-
दिविषयाणां स्थूलत्वं दिगादिदेवतानुगृहीतैः श्रोत्रादिभिर्मृह्यमाणत्वम् । इदानीं वैश्वा-
नरशब्दस्य प्रकृतविश्वविषयत्वं विशदयति—विश्वेषामिति । कर्मणि षष्ठी । विश्वे
च ते नराश्चेति विश्वानराः । निपातात्पूर्वपदस्य दर्शिता । विश्वानरान्भोक्तृत्वेन व्यव-

६ ख ग. ज. झ. ट. 'ये चेति । २ क. ख. छ. ज. 'पभूता प्र' । ३ घ ड ज. 'ह्यवि' ।
४ झ. 'इगध्रु' । ५ ठ. 'इगत्वध्रु' । ६ ख घ. ड ज ट 'स्थ विराट्त्वं वि' । ७ ख. ग. 'तस्य
प्र' । ८ ख. ज. 'शिष्ट्यु' । ९ ख. घ. ज. 'ति तस्य । १० ग 'विधव' । ११ घ ड ज. 'त्रत्वठ' ।
१२ ग. छ. 'ति—एव' । १३ घ. ड 'जातानि । १४ घ झ ट 'पपा' । १५ घ. ज. ज. ट.
'बुद्धेश्च । १६ ड ट 'तस्येव' । १७ ग. झ 'त्वमिति युक्त' । १८ ड 'पातनात्पू' । १९ क.
ख. ड छ. 'श्वामरा' ।

स्थितान्प्रत्यनेकधा धर्माधर्मकर्मानुसारेण सुखदुःखादिप्रापणादयं कर्मफलदाता वैश्वानर-
शब्दितो भवतीत्यर्थः । अथवा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः । स एव वैश्वानरः ।
स्वार्थे तद्धितो राक्षसाधार्यसवादित्याह—विश्वेति । कथं विश्वश्चासौ नरश्चेति विगृह्यते
जाग्रतां नराणामनेकत्वात्तादात्म्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । सर्वपिण्डात्मा सम-
ष्टिरूपो विराडुच्यते तेनाऽऽत्मना विश्वेषामनन्यत्वाद्यथोक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः ।
विश्वस्य तैजसादुत्पत्तेस्तस्यैव प्राथम्यं युक्तं कार्यस्य तु पश्चाद्भावित्वमुचितमित्या-
शङ्क्याऽऽह—एतदिति । प्रविलापनापेक्षया प्राथम्यं न स्पृष्ट्यपेक्षयेत्यर्थः ।

कथमयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते द्युलोकादीनां
मूर्धायङ्गत्वमिति । नैष दोषः । सर्वस्य प्रपञ्चस्य साधिदैविकस्यानेनाऽऽत्म-
नश्चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमादाय प्रागुक्तं सप्ताङ्गत्वमाक्षिपति—कथमिति । ब्रह्मणि
प्रकृते तस्य परोक्षत्वे शङ्किते तन्निरासार्थं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं प्रकृत्य सोऽ-
यमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पात्त्वे तस्य प्रक्रान्ते द्युलोकादीनां मूर्धायङ्गत्वासिद्धयर्थं
यद्युक्तं तदयुक्तं प्रक्रमविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्भेदामावाजं प्रक्रमविरोधोऽ-
स्तीति परिहरति—नैष दोष इति । तत्र हेतुमाह—सर्वस्येति । आध्यात्मिकस्याऽऽ-
धिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव स्थूलस्य पञ्चकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मक-
स्यानेनाऽऽत्मना त्रिराजा प्रथमपादत्वम् । तस्यैव सूक्ष्मस्यापञ्चकृतपञ्चमहाभूतत-
त्कार्यात्मनो हिरण्यगर्भात्मना द्वितीयपादत्वम् । तस्यैव कार्यरूपतां त्यक्त्वा कारण-
रूपतामापन्नस्याकृतात्मना तृतीयपादत्वम् । तस्यैव तु कार्यकारणरूपता विहाय सर्व-
कक्षनाधिष्ठानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपादत्वम् । तदेवमध्या-
त्माधिदैवयोरभेदमादायोक्तेन प्रकारेण चतुष्पात्त्वस्य वक्तुमिष्टत्वात्पूर्वपूर्वपादस्योत्तरो-
त्तरपादात्मना प्रविलापनात्तुरीयानिष्ठायां पर्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः ।

एवं च सति सर्वप्रपञ्चोपश्रमेऽद्वैतसिद्धिः । सर्वभूतस्थश्चाऽऽत्मैको दृष्टः
स्यात् । सर्वभूतानि चाऽऽत्मानि । यस्तु सर्वाणि भूतानित्यादिश्रुत्यर्थः उप-
संहृतश्चैवं स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा सांख्यादि-
भिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिकृतो विशेषो न स्यात् । सांख्या-
दिदर्शनेनाविशेषात् ।

१ ग. घ. ङ. ज. झ. 'यसादिव' । २ ज 'राडित्युच्य' । ३ ग. झ. 'तेऽनेना' । ४ ख.
'स्पृष्टेरे' । ५ घ ट. 'वतयो' । ६ ज 'लप' । ७ ग. झ. 'वका' । ८ झ. 'तानि अतन्येवा-
नुपश्यतीत्या' ।

यदेवं तुरीये पर्यवसानं जिज्ञासोर्मुमुक्षोरिष्यते तदा तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य प्रातिमा-
सिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्णब्रह्माहमस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः सिध्यतीति फलित-
माह—एवं चेति । उक्तन्यायेन तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरा-
न्तेष्वात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् । एको देवः सर्व भूनेष्विति तत्र तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव
प्रत्यक्त्वेनावस्थानाम्युपगमात्तानि तानि च सर्वाणि प्रातिमासिकानि भूतानि तस्मिन्ने-
वाऽऽत्मानि कल्पितानि दृष्टानि स्युः । तथा च पूर्णत्वमात्मनो भूतान्तराणां च तदति-
रेकेण सत्तास्फूर्तिरिहितत्वं सिध्यति । ततश्च—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मानि ।

संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमाधिगच्छति ॥

इति स्मृतिरनुगृहीता भवतीत्याह—सर्वभूतस्थश्चेति । न चेदं मार्गं वचनममान-
मिति शङ्कनीयम् । यद्वै किञ्चन मनुस्वदत्तश्लेषजमिति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य दर्शितस्मृतिमूल-
भूता श्रुति सूचति—यस्त्विति । यो हि पादत्रयं प्रागुक्तं प्रक्रियया प्रविलाप्य
तुरीये नित्ये विज्ञासिर्नात्रैवदानन्दैकताने परिपूर्णं प्रतिष्ठा प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्या-
त्मानं जानातः सर्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुभूतममान आत्मन्येव प्रातीतिकानि तानि
प्रत्येति । तेऽसौ सर्वेष्वामानं सत्तास्फूर्तिप्रदमवगच्छति । ततश्च न किञ्चिदपि गोपायितु-
मिच्छतीति श्रुत्यर्थश्च यथोक्तं या तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सति स्वीकृतः स्यादि-
त्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरभेदाम्युपगमद्वारेण प्रागुक्तं रिपाट्या तत्त्वज्ञानानाम्युपगमं
दोषमाह—अन्यथेति । साख्यादिपक्षस्यापि प्रामाणिकत्वात्तथैव प्रतिदेहं पारिच्छन्नस्य
प्रत्यगात्मनो दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगतो भवति । व्यवस्थानुपपत्त्या च प्रतिशरी-
रमात्मभेदः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । साख्यादीनां द्वैतविषय दर्शनमिष्ट-
तेन त्वदीयदर्शनस्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैतं तत्त्वमिति श्रुतिसिद्धो विशेषस्त्व-
त्पक्षे न सिध्येदतः श्रुतिविरोधो भेदवादे प्रसज्येत । व्यवस्था त्वोपाधिकभेदमधिकृत्य
सुस्था मविष्यतीत्यर्थः ।

इष्यते च सर्वोपनिषदा सर्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वम् । अतो युक्तमेवास्याऽऽ-

१ ग. छ. 'दैव तु' । २ ज. ट. 'पूर्णं ब्र' । ३ ड. ज. 'दिषु स्या' । ४ घ ड ट. 'नि
ष' । ५ क. 'तान्याहि' । ६ झ. 'गर' । ७ घ. ट. 'हित्व' । ८ छ ज ट. 'नवव' । ९ झ.
न. 'ति च सू' । १० छ. 'क्तप्र' । ११ घ. ड. ट. 'या वि' । १२ ज. 'नित्यवि' । १३ ग.
छ. 'मात्रस' । १४ य. ज. 'द्वास्मी' । १५ ग. झ. 'पु च स' । १६ ग. घ. झ. 'क्तनीत्या' ।
१७ ग. 'णिकार्यो' । १८ छ. झ. 'षयद' । १९ घ. 'सज्जते व्य' । ट. 'सृजयते व्य' । २० घ ज ट.
'र्वात्मप्र' । २१ ग. ट. 'मेव साध्या' ।

ध्यात्मिकस्य पिण्डात्मनो ह्युल्लाकाद्यङ्गत्वेन विराडात्मनाऽऽधिदैविकेनैक-
त्वंमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् । “मूर्धा ते व्यपतिष्यत्” इत्यादिलिङ्ग-
दर्शनाच्च ।

ननु भेदवादेऽपि नद्वैतश्रुतिर्विरुध्यते । ध्यानार्थमज्ञं ब्रह्मेतिवदद्वैतं तत्त्वमित्युपदेश-
सिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—इष्यते चेति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना सर्वासामुपनिषदां
सर्वेषु देहेष्वात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वमिष्टमतो न ध्यानार्थत्वमद्वैतश्रुतेरेष्टं शक्यम् । वस्तुपर-
त्वलिङ्गविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमुपेत्याद्वैतपर्यवसाने सिद्धे सत्याध्या-
त्मिकस्य व्यष्ट्यात्मनो विश्वस्य त्रैलोक्यात्मकेनाऽऽधिदैविकेन विराजा सहैकत्वं गृहीत्वा
यत्तस्य सप्ताङ्गत्वमुक्तं तदविरुद्धमित्युपसंहरति—अत इति । अध्यात्माधिदैवयोरेक्ये
हेत्वन्तरमाह—मूर्धेति । दि(दै)वादिर्त्यादिकं वैश्वानरावयवं वैश्वानरबुद्ध्या ध्यायतो जि-
ज्ञासया पुनरखण्डपक्षमुपगतस्य मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इत्यन्वोऽमविष्यो
यन्मामित्यादिव्यस्तोषासननिन्दा समस्तोषासनविधित्तया दृश्यते । न च ह्युल्लाकादिकं
विपरीतबुद्ध्या गृहीतवतः स्वकीयमूर्धादिपारिपतनमुचितं यद्यध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न
मवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमत्र विवासितं भवतीत्यर्थः ।

विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मनोः । उक्तं चैतन्मधु-
ब्राह्मणे—“यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
ध्यात्मम्” इत्यादि । सुषुप्ताव्याकृतयो^{११}स्त्वेकत्वं सिद्धमेव । निर्विशेषत्वात् ।
एवं च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैतामिति ॥ ३ ॥

ननु विराजो विश्वेनैकत्वमेव मूलग्रन्थे दृश्यते तत्कथमविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरे-
कत्वं विवक्षित्वाऽद्वैतपर्यवसानं भाष्यकृतोच्यते तत्राऽऽह—विराजेति । यन्मुखतो विराजो
विश्वेनैकत्वं^{१५} दर्शितं तच्च हिरण्यगर्भस्य तेजसेनान्तर्यामिणश्चाव्याकृतोपहितस्य प्राज्ञेन
सहैकत्वस्योपलक्षणार्थमतो मूलग्रन्थेऽप्यविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षितमित्यद्वै-
तपर्यवसानसिद्धिरित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिहोच्यते तन्मधुब्राह्मणेऽपि दार्ढी-
तमित्याह—उक्तं चेति । अधिदैवमध्यात्मं चैकत्वं निर्देशं प्रतिपर्यायमयमेव स
इत्यभेदवचनादेकत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । ननु विश्वविराजोः स्थूलाभिमानित्वाच्चैजस

१ झ. 'त्वमित्यभि' । २ ग. घ. ङ. ज. झ. ट. 'षदामात्मै' । ३ घ. ड. ज. 'वतयो' ।
४ ग. झ. 'द्धमुप' । ५ छ. 'वतयो' । ६ ज. 'त्यात्मक' । ७ क. ग. च. 'खण्डं प' । ८ घ.
'व्यतीत्य' । ९ घ. 'न्धो भविष्यति य' । १० घ. ड. ज. 'वतयो' । ११ झ. ट. 'योरेक' ।
१२ घ. च. ज. झ. ट. 'शेषात्' । १३ झ. 'ति यत्सर्व' । १४ घ. ड. 'वतयो' । १५ क. ख.
'त्वं प्रद' । १६ झ. 'वतयो' । १७ घ. ड. 'वतयो' । १८ ज. 'रूपनि' ।

हिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्ममिमानित्वादकत्वं युक्तम् प्राज्ञान्याकृतयोऽनु केन साधर्म्येणै-
कत्वं तत्राऽऽह—सुषुप्तेति । प्राज्ञो हि सर्वं विशेषमुपसंहृत्य निर्विशेषः सुषुप्ते वर्तते
प्रलयदशायामन्याकृतं च निःशेषावशेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्विशेषरूपं तिष्ठति तेनो-
क्तं साधर्म्यं पुरोधाय तयोरैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरैकत्वे प्रागुक्त-
न्यायेन प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति फलितमाह—एवं चेति ।
तच्चद्वैतं प्रतिबन्धध्वंसमात्रेण न स्फुरति किंतु वाक्यादेवाऽऽचार्योपदिष्टादिति वक्तुं
चशब्दः ॥ ३ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः

प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्य स्वप्नस्थानः । जाग्रत्प्रज्ञाऽनेकसाधना बहि-
विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती तथार्भूतं संस्कारं मनस्याधत्ते ।
तन्मनस्तथा संस्कृतं चित्रित इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षमविद्याकामकर्मभिः
प्रेर्यमाणं जाग्रद्वैदवभासते । तथा चोक्तम्—“अस्य लोकस्य सर्वावतो
मात्रामपादाय” इति । तथा “परे देवे मनस्येकी भवति” इति प्रस्तुत्य
“अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति” इत्याथर्वणे । इन्द्रियापेक्षयाऽन्तः-
स्थत्वान्मनसस्तद्वासनारूपा च स्वप्नं प्रज्ञां यस्येत्यन्तःप्रज्ञः । विषयशून्यायां
प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः । विश्वस्य
सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह पुनः केवला वासनामात्रा
प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति । समानमन्यत् । द्वितीयः पाद-
स्तैजसः ॥ ४ ॥

द्वितीयं पादमवतार्य व्याचष्टे—स्वप्नेत्यादिना । स्थानं पूर्ववत् । द्रष्टुर्ममाभि-
मानस्य विषयभूतमिति यावत् । स्वप्नपदार्थं निरूपयितुं तत्कारणं निरूपयति—
जाग्रदित्यादिना । तस्याः स्वप्नाद्वैधर्म्यार्थं विशेषणमाह—अनेकोति । अनेकानि
विविधानि साधनानि करणानि यस्याः सा तथेति यावत् । विषयद्वारकमपि वैषम्यं
दर्शयति—बहिरिति । बाह्यस्य शब्दादेर्विषयस्याविद्याविषयत्वेन वस्तुतोऽभावाच्च
तद्विषयत्वमपि यथोक्तप्रज्ञाया वास्तवं किंतु प्रातीतिकमित्यभिप्रेत्योक्तमिवेति । न

१ छ. “शेषं सु” । २ झ. “नोक्तसा” । ३ ड. “वतयो” । ४ ग. झ. “न सि” । ५ झ. “सस्येति
स्व” । ६ घ. ड. ज. ट. “भूतसं” । ७ झ. “द्वेदेवाव” । ८ झ. “दायेत्यादि । त” । ९ छ. स्वप्नप्र-
ज्ञेत्य” । १० क. घ. ड. च. ज. झ. प्रज्ञेत्य” । ११ छ. घ. ड. च. छ. ज. झ. “ज्ञः । तैजसो वि” ।
१२ घ. झ. “वर्लं प्र” । १३ घ. ड. च. झ. ज. “शरू” । १४ घ. ट. “या सविषयत्वे” । १५ झ.
“वलवा” । १६ ग. घ. ड. ज. झ. “तीर्थं पा” । १७ ग. घ. ड. छ. ज. झ. “णमने” ।

च यथोक्ता प्रज्ञा प्रमाणसिद्धा । तस्या अनवस्थानात् । तेन साक्षिवेद्या सेति विव-
क्षित्वाऽऽह— अवभासमानेति । द्वैततत्प्रतिभासयोर्वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुं सूचयति—
मनःस्पन्दनेति । यथोक्ता प्रज्ञा स्वानुरूपां वासना स्वसमाधानाधारामुत्पादयती-
त्याह— तथाभूतामिति । जाग्रद्वासनावासितं मनो जागरितवदवभासते स्वप्नदृष्टुरि-
त्येष्टव्यं मनस एव वासनावतः स्वप्ने विषयत्वातिरिक्तविषयाभावादित्याह— तथा-
संस्कृतमिति । जाग्रद्वासनावासितं मनो जागरितवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह— विचित्र
इति । यथा पटश्चित्तिश्चितवद्भाति तथा मनो जागरितसंस्कृतं तद्वद्भातीति युक्त-
मित्यर्थः । स्वप्नस्य जागरिताद्वैधर्म्यं सूचयति— बाह्येति । यथोक्तस्य मनसो जाग-
रितवदनैकधा प्रतिमाने कारणान्तरमाह— आविद्येति । यदुक्तं स्वप्नस्य जागरितज-
नितैवावभासजन्यत्वं तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति— तथा चेति । अस्य लोकस्येति
जागरितोक्तिस्तस्य विशेषणं सर्वादिति । सर्वा साधनसंपत्तिरस्मिन्नस्तीति सर्वान्त-
र्ववानेव सर्वाव्यन्तस्य मात्रा लेशो वामना तामपादार्थोपाच्छिद्य गृहीत्वा स्वप्नेति वा-
सनाप्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । यत्तु स्वप्नरूपेण परिणतं मनः साक्षिणो विषयो
भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरं दर्शयति— तथेति । परत्वं मनसस्तदुपाधित्वाद्वाऽसाधारण-
कारणत्वाद्वा देवत्वं द्योतनात्मवत्त्वात्तन्मनोज्योतिरिति ज्योतिःशब्दात्तस्मिन्नेकी भवति ।
स्वप्ने द्रष्टा तत्प्रधानो भवतीति स्वप्नं प्रकृत्यात्र स्वप्ने स्वप्रकाशो द्रष्टा महिमानं
मनसो विभूतिं ज्ञानज्ञेयपरिणामैवत्वलक्षणां साक्षात्करोति । तथा च मनसो विषयत्वाच्च
तत्राऽऽत्मग्राहकत्वशङ्केत्यर्थः । ननु विश्वस्य बाह्येन्द्रियजन्यप्रज्ञायास्तैजसस्य मनो-
जन्यप्रज्ञायाश्चान्तःस्थत्वाविशेषादन्तःप्रज्ञैवविशेषणं न व्यावर्तकमिति तत्राऽऽह—
इन्द्रियेति । उपपादितं तावद्विश्वस्य बहिष्प्रज्ञत्वं तैजसस्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते बाह्या-
नीन्द्रियाण्यपेक्ष्य मनसोऽन्तःस्थत्वात्तत्परिणामत्वाच्च स्वप्नप्रज्ञायास्तद्वानन्तःप्रज्ञो
युज्यते । किंच मनःस्वभावभूता या जागरितवासना तद्रूपा स्वप्न प्रज्ञेति युक्तं
तैजसस्यान्तःप्रज्ञत्वमित्यर्थः । स्वप्नाभिमानिनगतेजोविकारत्वाभावात्कुतस्तैजसत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह— विषयेति । स्थूलो विषयो यस्यां वासनामय्यां प्रज्ञायां न
ज्ञायते तस्यां विषयसंस्पर्शमन्तरेण प्रकाशमात्रतया स्थितायामाश्रयत्वेन भवतीति स्वप्न
द्रष्टा तैजसो विवक्षितः । तेजःशब्देन यथोक्तवासनामय्याः प्रज्ञाया निर्देशादित्यर्थः । ननु

१ ज. 'नाकारा' । २ ड. 'सितम' । ३ घ. 'भानादि' । ४ ड. ज. जाग्रद्भासा' । ५ ख. 'अ
सद' । ६ क. 'ति । तथो' । ७ घ. ड. 'क्तम' । ८ छ. 'तवा' । ९ घ. 'तवद्भासा' । १० ग. छ.
झ. 'सर्वसा' । ११ ग. झ. ट. 'सर्वा' । १२ घ. ज. झ. ट. 'परिदिष्ट' । १३ ख. ग. छ. झ. 'मल' ।
१४ छ. 'यप्र' । १५ घ. ड. छ. ज. ट. 'इत्वं वि' ।

विश्वतैजसयोरविशिष्ट प्रविद्विक्तभुगिति विशेषणम् । प्रज्ञाया भोज्यत्वस्य तुल्यत्वात् ।
मैवम् । तस्या भोज्यत्वाविशेषेऽपि तस्यामवान्तरमेदान्सविषयत्वाद्विश्वस्य भोज्या प्रज्ञा ।
स्थूला लक्ष्यते । तैजसे तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या वासनामात्ररूपेति विविक्तो भोगः
सिध्यतीत्याह— विश्वस्येति । सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखत्वमित्येतदन्यदित्युच्यते ॥ ४ ॥

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन
स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः
प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः
प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

दर्शनादर्शनवैच्योऽतत्त्वाप्रबोधलक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं
यत्र सुप्त इत्यादि विशेषणम् । अथवा त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबोधल-
क्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभजते । यत्र यस्मिन्स्थाने काले
वा सुप्तौ न कंचन स्वप्नं पश्यति न कंचन कामं कामयते । न हि सुषुप्ते
पूर्वयोरिन्वायथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते । तदेतत्सु-
षुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पर्शान्दित्वं द्वैतजातम् ।
तथा रूपापारित्यागेनाविवेकापन्नं नैश्वर्यमोग्रस्तमिवाहः सप्रपञ्चकमेकीभूतमि-
त्युच्यते । अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव सेय-
मवस्थाऽविवेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा रात्रौ नैश्वरेण तमसाऽविभ-
ज्यमानं सर्वं घनमिवै तद्वत्प्रज्ञानघन एव । एवमब्दाश्च जात्यन्तरं प्रज्ञानैव-
तिरंकेणास्तीत्यर्थः । मनसो विषयविषयकारस्पन्दनायासदुःखाभावादान-
न्दमय आनन्दमायो नाऽऽनन्द एव । अनात्यन्तिकत्वात् । यथा लोके
निरायासरिक्तः सुखानन्दभुगुच्यते । अत्यन्तानायासरूपा हीयं स्थिति-
रनेनैनुभूयत इत्यानन्दभुक् । “ एषोऽस्य परम आनन्दः ” इति श्रुतेः ।
स्वप्नादिप्रतिबोधचेतः प्रति द्वारीभूतत्वाच्चेनोमुखः । बोधलक्षणं वा चेतो

१ ग. झ. 'त्वामैव' । २ छ. 'ति प्रवि' । ३ क. ड. च. छ. झ. 'वृत्त्योः स्वा' । ४ क. 'णस्वा' । ५ छ. 'सुप्तम्' । ६ ख. च. का. 'भज्यते' । ७ ख. घ. झ. का. ट. सुषुप्तो । ८ क. न. कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति न हि । ९ झ. 'स्पन्दनमात्रं द्वै' । १० छ. छ. झ. अ. तद्यथा । ११ घ. ट. 'हः स्वप्नप्रपञ्चरे' । १२ छ. झ. अ. ट. 'हमे' । १३ ग. 'व च त' । १४ च. 'नव नव्य' । १५ झ. 'नाऽऽननाऽनु' । १६ च. 'बोधं चे' ।

द्वारं मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेत्तोमुखः । भूतभविष्यज्ञातृत्वं सर्व-
विषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तोऽपि हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते ।
अथवा प्रज्ञप्रिमात्रमस्यैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि
विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

पादद्वयमेवं व्याख्याय तृतीयं पादं व्याख्यास्यन्त्याख्यायमानश्रुतौ न कंचनेत्यादिविशे-
षणस्य तात्पर्यमाह- दर्शनेति । दर्शनस्य स्थूलविषयस्य वृत्तिरत्रास्तीति जागरितं दर्श-
नवृत्तिरित्युच्यते । स्थूलविषयदर्शनादन्यद्दर्शनमदर्शनं वासनामात्रं तस्य वृत्तिरत्रास्तीत्यदर्श-
नवृत्तिः स्वप्नस्तयोः सुषुप्तवदेव स्वापस्य तत्त्वाग्रहणस्य तुल्यत्वात् । यत्र सुप्त इत्युच्यते
तयोरपि प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदेन सुषुप्तस्यैव ग्रहणार्थं यत्र सुप्त इत्यादिवाक्येन कंचनेत्या-
दिविशेषणम् । तद्धि स्थानद्वयं व्यवच्छिद्य सुषुप्तमेव ग्राहयतीत्यर्थः । न कंचन स्वप्नं पश्यती-
त्यनेनैव विशेषणेन स्थानद्वयव्यवच्छेदसंभवाद्विशेषणान्तरमकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह-
अथवेति । तत्त्वाप्रतिबोधः स्वापस्तस्य स्थानत्रयेऽपि तुल्यत्वाज्ज्ञातृत्वमात्राभ्यां विमज्ज
सुषुप्तं ज्ञापयितुं विशेषणमित्यर्थः । एकस्यैव विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वसंभवादलं विशेषणा-
भ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्या विशेषणयोर्विकल्पेन व्यवच्छेदकत्वात्ताऽऽनर्थक्यमिति
मत्वाऽऽह- न हीति । यत्रेत्यस्यापेक्षितार्थं कथयति— तदेतदिति । अन्यथाग्रहण-
शून्यत्वं कामसंस्पर्शविरहितत्वं च विशेषणभ्यां विवक्षितम् । कथमस्य सद्वितीयस्यैकीभूत-
त्वविशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह- स्थानद्वयेति । जागरितं स्वप्नश्चेति स्थानद्वयम् । तेन
विरक्तं यद्वैतं स्थूलं सूक्ष्मं च तत्सर्वं मनःपण्डितमात्रमिति वक्ष्यते । तच्च यथा स्वकीय
रूपमात्मनो विमक्तं तथैवं तस्यात्मागेनाव्याकृताख्यं कारणमापन्नं स्वकीयसर्वविस्तारसहितं
कारणात्मकं भवति । यथाहैनैरेन तमसा ग्रस्तं तमसवेनैव व्यवहियते तथेदमपि कार्यं
जातं कारणमावमापन्नं कारणमित्येव व्यवहियते । तस्यां चावस्थायां तदुपाधिरात्मैकीभूत
विशेषणभागवतीत्यर्थः । तथाऽपि कारणोपहितस्य ज्ञानघनविशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव
तथा विशेषणसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह- अत एवेति । सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य समनस्कस्य
सुषुप्ते कारणात्मना स्थितत्वादेवेत्यर्थः । सुषुप्तावस्थायामुक्तपज्ञानानामेकमूर्तित्वं न

१ क. झ. 'पि भू' । २ झ. 'मस्यास्ति' । ३ घ. क. छ. ज 'तीयपा' । ४ घ. क. छ.
'तिरुच्य' । ५ ग. ड. ज. 'षयादर्श' । ग. छ 'दयादर्श' । ६ ग 'न्यददर्शनं वा' । ७ छ 'प्रबो' ।
८ छ. 'त्रेलेतस्या' । ९ ग. छ. 'हितं च' । १० ड. छ. झ. 'नोऽवि' । ११ ग. घ. ज. 'था तैरेन
तमसा ग्रस्तमृदतमत्वे' । १२ घ. ड. छ. ज. 'पुद्गल' ।

वास्तवं पुनर्यथापूर्वविभागयोग्यत्वादिति मत्वोक्तम्—इवेति । सुषुप्त्यवस्थायाः कारणात्म-
कत्वाज्जाग्रत्स्वप्नप्रज्ञानानां तत्रैकीभावात्प्रज्ञानघनशब्दोच्यतेत्युक्तमनुवदति—सेयमि-
ति । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यावाविर्भावयति—यथेत्यादिना । एवकारस्य नायोगव्यवच्छि-
त्तिरर्थः । किंत्वन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह—एवशब्दादिति । प्राज्ञस्याऽऽनन्दविकार-
त्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेषणमित्याशङ्क्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभा-
वात्प्राचुर्यार्थत्वं मयटो गृहीत्वा विशेषणोपपत्तिं दर्शयति—मनस इति । मयटः स्वरू-
पार्थत्वादानन्दमयत्वमानन्दत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना । न हि
सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यम् । तस्य कारणोपहितत्वात् । अन्यथा
मुक्तत्वात्पुनरुत्पानायोगात्तस्मादानन्दप्राचुर्यमेवास्य स्वीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । आनन्द-
भुगिति विशेषणं सदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । तथा सुषुप्तोऽपीति शेषः । दार्ष्टान्तिकं
विवृणोति—अस्यन्तेति । इयं स्थितिरिति सुषुप्तिरुक्ता । अनेनेति प्राज्ञोक्तिः । सौप्-
स्य पुरुषस्य तस्यामवस्थायां स्वरूपभूतानतिशयानन्दाभिव्यक्तिरस्तीत्यत्र प्रमाण-
माह—एषोऽस्येति । प्राज्ञस्यैव चेतोमुख इति विशेषणान्तरं तद्व्याचष्टे—स्वप्नादीति ।
स्वप्नो जागरितं चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत्प्रतिद्वारभूतत्वं द्वारभावेन स्थितत्वम् ।
न हि तत्स्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण संभवोऽस्ति । तयोस्तत्कार्यत्वात् ।
अतः सुषुप्ताभिमानां प्राज्ञः स्थानद्वयकारणत्वाच्चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थः । अथवा
प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नं जागरितं वा प्रति क्रमाक्रमान्यां यदागमनं तत्प्रति चैत-
न्यमेव द्वारम् । न हि तद्व्यतिरेकेण काऽपि चेष्टा सिध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—
बोधेत्यादिना । भूते भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं तथा सर्वस्मिन्नपि वर्तमाने विषये
ज्ञातृत्वमस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । तदेव प्राज्ञपदं व्युत्पा-
दयति—भूतेति । सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपरमात्कुतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
सुषुप्तोऽपीति । यद्यपि सुषुप्तस्तस्यामवस्थायां समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति
तथाऽपि भूता निष्पन्ना या जागरिते स्वप्ने च सर्वविषयज्ञातृत्वलक्षणा गतिस्तथा
प्रकर्षेण सर्वमा समन्ताज्जानातीति प्राज्ञशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः । तर्हि प्राज्ञशब्दस्य
मुख्यार्थत्वं न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अथवेति । असाधारणमिति विशेषणद्यो-
तितमर्थं स्फुटयति—इतरवोरिति । आध्यात्मिकस्य तृतीयपादस्य व्याख्यामुप-
संहरति—सोऽयमिति ॥ ९ ॥

१ ग. छ. ज. झ. 'पूर्वं वि' । २ ग. 'पुसाव' । ३ ग. छ. झ 'वाच्या सेत्यु' । ४ क. घ.
'स्तिरित्यर्थः' । ५ छ. 'न्द एव' । ६ क. 'क्तिः सुषु' । ७ क. ख. 'हि स्वप्न' । ८ छ. 'ये प्राज्ञत्वं' ।
९ ग. 'वज्ञा' । १० घ. ज. ड. 'रही भ' । ११ ग. छ. झ. 'ख्यानमु' ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः

सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

एष हि स्वरूपावयवार्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्येशिता नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिव । “ प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः ” इति श्रुतेः । अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावयवार्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्यन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽप्येष एव । अत एव यथोक्तं सभेदं जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य । यत एवं प्रभवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेष एव ॥ ६ ॥

प्राज्ञस्याऽऽधिदैविकेनान्तर्यामिणा सहाभेदं गृहीत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति—एष हीति । स्वरूपावयवत्वमुपाधिप्राधान्यमवधूय चैतन्यप्राधान्यम् । अन्यथा स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । नैयायिकादयस्तु ताटस्थ्यमीश्वरस्याऽऽतिष्ठन्ते । तदयुक्तम् । पत्युरसामञ्जस्यादितिन्यायविरोधादित्याह—नैतस्मादिति । श्रुतिविरोधादपि न तस्य ताटस्थ्यमास्थेयमित्याह—प्राणेति । प्रकृतमज्ञातं परं ब्रह्म सदाख्यं प्राणशब्दितं तद्वन्धनं बध्यतेऽस्मिन्पर्यवस्यतीति व्युत्पत्तेः । न हि जीवस्य परमात्मातिरेकेण पर्यवसानमस्ति । मनस्तदुपाहितं जीवचैतन्यमात्रप्राणशब्दस्याऽऽध्यात्मिकार्थस्य परस्मिन्प्रयोगान्मनःशब्दितस्य च जीवस्य तस्मिन्पर्यवसानाभिधानाद्वातुतो भेदो नास्तीति द्योतितमित्यर्थः । प्राज्ञस्यैव विशेषणान्तरं साधयति—अयमेवेति । नन्ववधारणं नोपपद्यते । व्यासपराशरप्रभृतीनामन्येषामपि सर्वज्ञत्वप्राप्तिरेत्याशङ्क्य विशिनष्टि—सर्वेति । अन्तर्यामिवं विशेषणान्तरं विशदयति—अन्तारिति । अन्यस्य कस्यचिदन्तरनुप्रवेशे नियमने च सामर्थ्याभावादवधारणम् । उक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राज्ञस्य सर्वजगत्कारणत्वं विशेषणान्तरमाह—अत एवेति । यथोक्तं स्वप्नजागरितस्थानद्वयप्रतिभक्तमित्यर्थः । सभेदमध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदसहितमिति यावत् । निमित्तकारणत्वनियमेऽपि प्राचीनानि विशेषणानि नान्वहन्तीत्याशङ्क्य प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति न्यायान्निमित्तोपादानयोर्जगति न भिन्नत्वमित्येवं नियमतः सिद्धमतो विशेषणान्तरमित्याह—यत इति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययः । न चेतौ भूतानामेकत्रोपादानादिते तंभावित्वावित्यर्थः ॥६॥

१ ख. घ. छ. ज. झ. न. ट. °स्थः सा°, २ ख. घ. सौम्य । ३ ख. °र्वज्ञ, । अत एव ए° । ४ छ. °स्यावति° । ५ घ. ज. °त्य जी° । ६ घ. ड. ज. °शरादीना° । ७ छ. °रं साधयति । ८ घ. ड. °गत्ववि° ।

(गौडपादीयकारिकाणां स्वकृतमवतरणम्) ।

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

अत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थ एते श्लोका भवन्ति ।

आचार्यैर्माण्डूक्योपनिषदं पठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतारणमत्रेत्यादिना कृतं तदत्रेत्यनूय माण्यकारो व्याकरोति—एतस्मिन्निति ।

(अथ गौडपादीयकारिकाः) ।

बहिष्पज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

बहिष्पज्ञ इति । पक्षायेण त्रिस्थानत्वात्सोऽऽभिने स्मृत्या प्रतिसंधा-
नाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकैत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायः ।
महामत्स्यादिदृष्टान्श्रुतेः ॥ १ ॥

विश्वस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकैर्भेदादवधेयम् । अध्यात्माधिदैवाभेदे पूर्वोदा-
हृतां श्रुतिं सूचयितुं हिशब्दः । स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदाज्जीवभेदमाशङ्क्य स्वरूप-
क्येऽपि स्वतन्त्रोपाधिभेदमन्तरेण विशेषणमात्रभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह—एक
एवेति । पदार्थानां पूर्वमेवोक्तत्वात्तात्पर्यं श्लोकस्य अत्र व्यमवाशिष्यते तदाह—पक्षा-
येणेति । यद्यात्मनश्चेतन्यमिव स्वामाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्वदेव तं व्यभिचरि-
तुमर्हति व्यभिचरति चाऽऽत्मानं स्थानत्रयं क्रमाक्रम्या तस्य त्रिस्थानत्वादतस्त-
द्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धम् । यः सुष्ठु सोऽहं जागर्मीत्यनुसंधानादेकत्वं तस्याव-
षगतम् । एकत्वेन हि स्मृत्या घटादावेकत्वमिष्यते । धर्माधर्मरागद्वेषादिमलस्याव-
स्थाधर्मत्वात्तदतिरेके शुद्धत्वमपि सिध्यति । सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्थाधर्मत्वाङ्गीका-
रात्तदतिरेकिणस्तद्द्रष्टुरसङ्गत्वमपि संगतमेवेत्यर्थः । युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति—
महामत्स्यादीति । महान्नादेयेन स्रोतसाऽप्रकम्प्यगतिरतिबेद्यीयास्तिभिरुभे कूले नद्याः
संचरन्क्रमसंचरणात्ताभ्यामतिरिच्यते । न च तस्य कूलद्वयगतौ दोषगुणवत्त्वम् । न
चासौ कचिदपि सज्जते । न च श्येनो वा सुपर्णो वा नभसि परिपतन्काचिदपि प्रति-
हन्यते तथैवायमात्मा क्रमेण स्थानत्रये सचरन्नुक्तलक्षणो युक्तोऽङ्गीकर्तुमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ ख. ज. ट. अथ वार्तिककारोक्तं वाक्यम् । अत्रै° । २ छ. स्थित. । ड. ट. मतः । ३ झ.
°कत्वमस° । ४ ज. °कादिभे° । ५ ख. °बलसि° । ६ ज. °बली तिमि° । ६ छ. °तगुणदो-
षव° । ७ छ. न त्वसौ । ८ ग. घ. ङ ज. झ. °मा स्थ° । ९ ग. घ. ज. झ. °त्रयं सं° ।
१० क. °णोपयु° ।

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

जागरितावस्थायामेवं विश्वादीनां त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः—
दक्षिणाक्षीति । दक्षिणमक्षेव मुखं तस्मिन्माधान्येन द्रष्टा स्थूलानां विश्वोऽ-
नुभूयते । “ इन्द्रो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ” इति श्रुतेः । इन्द्रो
दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टृकः ।
नन्वन्यो हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो दक्षिणेऽक्षि(क्ष)ण्यक्ष्णोर्नियन्ता द्रष्टा चान्यो
देहस्वामी । न । स्वतो भेदानभ्युपगमाम् । “ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः ”
इति श्रुतेः ।

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥ इति स्मृतेः ।

विश्वतैजसप्राज्ञानां स्थानत्रयं क्रमेण संचरतमैक्यमेव वस्तुतो भवतीत्यत्र हेत्व-
न्तरं विवक्षन्नाह—दक्षिणेति । श्लोकस्य तात्पर्यं संगृह्णाति—जागरितेति । न
चैकस्यामवस्थायामेकस्मिन्नेव देहे भिन्नत्वमात्मनस्तद्वादिभिरपीष्यते । जाग्रदवस्थायामिति तु देहे व्यवस्थितत्वोक्त्या विशेषणम् । तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः
सर्वगतस्य तदभिमानित्वम् । देहाभिमानश्च जागरिते परं संभवति । तेन तस्यैव-
भावस्थायामेकस्मिन्नेव देहे त्रयाणामनुभवात्तेषां मयो भेदो नास्तीति सिध्यतीत्यर्थः ।
मुखं द्वारमुपलब्धिस्थानं शरीरमात्रे दृश्यमानस्य कथमिदमुपलब्धौ विशेषायतन-
मुपदिश्यते स्थानान्तरापेक्षयोऽस्य प्राधान्यादित्याह—प्राधान्येनेति । अनुभूयते
ध्याननिष्ठैरिति शेषः । उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति—इन्द्र इति । बृहदारण्यकश्रुते-
रुदाहृतायास्तार्थ्यार्थमाह—इन्द्र इत्यादिना । वैराजस्याऽऽत्मनो यथोक्तगुणै-
स्वेऽपि द्रष्टृश्चाक्षुषस्य किमायातामित्याशङ्क्याऽऽह—चक्षुषि चेति । अध्यात्माधि-
दैवयोरेकत्वादाधिदैविको गुणश्चाक्षुषेऽप्याध्यात्मिके संभवतीत्यर्थः । उक्तमेकस्वमा-
क्षिपति—नन्विति । हिरण्यगर्भः सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानी सूर्यमण्डलान्तर्गतः सूक्ष्मस-
माधिदेहो लिङ्गात्मा चक्षुर्गोलकानुगतोन्द्रियानुग्राहकः संसारिणोऽर्थान्तरम् । विराडा-

१ छ. “वद” । २ छ. “क्षिणक्ष्ये” । ३ क. “तामात्मैक्य” । ४ ग. “विवृण्वन्ना” । ५ छ. “स्मिन्देहे” । ६ छ. “भिरिष्य” । ७ ग. झ. “ति दे” । ८ घ. ष. “देहव्य” । ९ झ. “मानस्व” । १० छ. “स्यामव” । ११ क. “भवति तेषां । घ. ज. झ. “भवेत्तेषां । १२ घ. ङ. अ. “या प्रा । १३ घ. संप्रमाणयति । १४ ग. छ. ज. झ. “त्पर्यमा” । १५ ग. झ. “रागात्मनो” । १६ घ. ड. ज. “णत्वेऽपि । १७ घ. ड. झ. “तः स” । १८ ग. “क्षुर्गतकरणाशानु” ।

स्माऽपि स्थूलप्रपञ्चाभिमानां सूर्यमण्डलात्मकः समष्टिदेहश्चक्षुर्गोलकद्वयानुग्राहकस्त-
तोऽर्थान्तरमेव , क्षेत्रज्ञस्तु व्याष्टिदेहो दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः कर-
णानां नियन्ता कार्यकरणस्वामी ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं सम-
ष्टिव्याष्टित्वेन व्यवस्थितज्जिवमेदानुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः । काल्पनिको जीवमेदो
वास्तवो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—नेत्यादिना । एको हि
परो देवः सर्वेषु भूतेषु समष्टित्वेन व्याष्टित्वेन च समावृतस्तिष्ठतीति श्रवणाद्वस्तुतो
मेदो नास्तीत्युक्तं हेतुं साधयति—एक इति । सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यवस्थितं क्षेत्रज्ञं मामीश्वरं
विद्धीति भगवतो वचनाच्च तात्त्विकमेदासिद्धिरित्याह—क्षेत्रज्ञं चेति । सर्वेषु भूतेषु
क्षेत्रज्ञैश्चेदात्मैकः कथं तर्हि प्रतिभूतं भेदप्रथेत्याशङ्क्याऽऽह—अविभक्तं चेति ।
तत्त्वतोऽविभागेऽपि देहकल्पनया भेदघोरित्यर्थः ।

सर्वेषु करणेष्ववशिष्टेष्वपि दक्षिणाक्षि(क्ष)ण्युपलब्धिपाटवदर्शनात्तत्र
विशेषेण निर्देशो विश्वस्य । दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीळिताक्षस्तदेव
स्मरन्मनस्यन्तः स्वप्न इव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं पश्यति । यथाऽत्र
तथा स्वप्ने । अतो मनस्यन्तस्तु तैजसोऽपि विश्व एव । आकाशे च हृदि
स्मरणाख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घनपज्ञ एव भवति । मनोव्यापा-
राभावात् । दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्पन्दिते तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणा-
त्मनाऽवस्थानम् । “ प्राणो ह्येवान्सर्वान्संवृद्ध्ते ” इति श्रुतेः ।

ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्याविशेषात्तत्र दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो युज्यते ।
यद्यपि करणान्तरेभ्यश्चक्षुषि प्राधान्यमुक्तं तथाऽपि नार्थो दक्षिणविशेषणेनेति तत्राऽऽह—
सर्वेष्विति । श्रुत्यनुभवाम्नां निर्देशविशेषसिद्धिरित्यर्थः । यद्यपि देहदेशमेदे विश्वोऽ-
नुभूयते तथाऽपि कथं जागरिते तैजसोऽनुभूयत इत्याशङ्क्य द्वितीयं पादं व्याचष्टे—
दक्षिणेति । यथा स्वप्ने जागरितवासनारूपेणाभिव्यक्तमर्थजातं द्रष्टाऽनुभवति तथैव
जागरिते दक्षिणे चक्षुषि द्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः संनिर्कृष्टं रूपं दृष्ट्वा पुनर्निमीळिताक्षो
दृष्टमेव रूपं रूपोपलब्धिजनितसमुद्बुद्धवासनात्मना मनस्यन्तरमिव्यक्तं स्मरन्विश्व-
स्तैजसो भवति । तथा च तयोर्भेदाशङ्का नावतरतीत्यर्थः । स्वप्नजागरितयोर्वैल-
क्षणत्वात्तद्द्रष्टोर्विश्वस्तैजसयोरपि वैलक्षण्यमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । जागरिते

१ न. झ. “यैकार” । २ ख. ड. “र्युक्तहे” । ३ ग. छ. झ. “ज्ञ एकश्चेदात्मा । क” । ४
झ. “णेषु ह्यवि” । ५ घ. ड. ज. झ. “रणव्या” । ६ घ. ज. “व म” । ७ ग. “देश उपयु” । ८ ग.
छ. “कृष्टरु” । ९ घ. “वकाशवती” ।

यथार्थजातं द्रष्टा पश्यति तथैव स्वप्नेऽपि तदुपलभते । ततो न तयोर्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयपादैर्य व्याख्येयमुपसंहरति—अत इति । स्थानद्वये द्रष्टृभेदाशङ्का निरवकाशेति दर्शयितुमेवकारः । तृतीयं पादं व्याकुर्वञ्जाग्रत्येव सुषुप्तिं दर्शयति—आकाशे चेति । यो विश्वतैजसत्वमुपगतः स पुनः स्मरणारूपस्य व्यापारस्य व्यावृत्तौ हृदयावच्छिन्नकाशे स्थितः सन्प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणलक्षितो भवति । न हि तस्यै रूपविषयदर्शनस्मरणे परिहृत्य विशिष्टाकाशनिविष्टस्य प्राज्ञादर्थान्तरत्वम् । अतश्च स एकीभूतो विषयविषयकाररहितः । यतो घनप्राज्ञो विशेषविज्ञानविरही रूपान्तररहितस्तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तमर्थं प्रपञ्चयन्मनोव्यापारामावादिति हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—दर्शनेत्यादिना । अविशेषेणाव्याकृतरूपेणेत्यर्थः । अवस्थानं जागरिते सुषुप्तामिति शेषः । यदुक्तमव्याकृतेन प्राणात्मना हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह—ग्राणो हीति । यो हि प्राणोऽध्यात्मं प्रसिद्धः स वागादीन्प्राणानात्मनि संवृद्धे संहरतीति प्राणस्याध्यात्मं वागादिसंहर्तृत्वमुक्तम् । अधिदैवं च यो वायुः सूत्रात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि संहरतीत्यग्न्यादिसंहर्तृत्वं वायोरुक्तम् । अध्यात्माधिदैवयोश्चैकत्वात्प्राणस्य वायोश्च वागादिष्वग्न्यादिषु संहर्तृत्वेनाव्याकृतत्वस्य संवर्गविद्यायां सूचितत्वादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्ते प्राज्ञस्यावस्थानमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः ।

तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्थत्वात् । लिङ्गं मनः । “मनोमयोऽयं पुरुषः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते तदात्मकानि करणानि भवन्ति कथमव्याकृतता । नैष दोषः । अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् ।

पूर्वमेव विश्वविराजोरैक्यस्यानन्तरं च सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वस्य दर्शितत्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोरनुक्तमभेदं वक्तव्यमिदानीमुपन्यस्यति—तैजस इति । तत्र हेतुमाह—मनःस्थत्वादिति । हिरण्यगर्भस्य समष्टिमनोनिष्ठत्वात्तैजसस्य व्यष्टिमनोगतत्वात्तयोश्च समष्टिव्यष्टिमनसोरेकत्वात्तद्वतयोरपि तैजसहिरण्यगर्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः । किंच हिरण्यगर्भस्य क्रियाशक्त्युपाधौ लिङ्गात्मतया प्रसिद्धत्वात्तस्य च सामानाधिकरण्यश्रुत्या मनसा सहाभेदावगमान्मनोनिष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भत्वमित्याह—लिङ्गाग्निः ।

१ क. 'पलम्भात् । त' । २ ग. झ. 'दव्या' । ३ घ. व्याख्येयम् । ४ छ. 'ख्यानम्' । ५ ष. च छ. न. द्रष्टृभेदा' । ६ झ. 'स्य स्वह' । ७ घ ड 'तथैकी' । ग. झ. 'तथासावेकी' । ८ ष. ङ. 'हितो घ' । ९ ख. 'रहाद्रूपा' । १० छ हेतुं कृत्वा व्या' । ११ ग. छ. झ. 'स्थानमिति जा' । १२ छ. 'स्थानं तं' । १३ ख. तत्राऽऽह । १४ घ. ड. 'दैवतं च । १५ ष. ड. 'वतयो' । १६ झ. 'श्रुते' । न' । १७ छ 'कृतप्रा' ।

किंच पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुषविशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिग-
मात्तन्निष्ठस्तेजसो हिरण्यगर्भो भवितुमर्हतीत्याह— मनोमय इति । प्राणस्य प्रागु-
क्तमव्याकृतत्वमाक्षिपति— नन्विति । सुषुप्ते हि प्राणो नामरूपाभ्यां व्याकृतो युक्त-
स्तद्व्यापारस्य पार्श्वस्थैरतिस्पष्टं दृष्टत्वादित्यर्थः । किंच तस्यामवस्थायां वागादीनि
करणानि प्राणात्मकानि भवन्ति । त एतथैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतेः । अतोऽपि
प्राणस्य व्याकृतत्वं युक्तमित्याह— तदात्मकानीति । उक्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृत-
त्वायोगादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थानमयुक्तमिति निगमयति— कथमिति ।
एकलक्षणत्वादव्याकृतप्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह— नैष दोष इति । अव्या-
कृतं हि देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् । प्राणोऽपि सौषुप्तदृष्टस्तथा । न हि सौषुप्तदृष्ट्या
तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽवगम्यते । तथा च लक्षणविशेषादव्याकृतप्राण-
योरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य तथाऽपि पिण्डपरिच्छिन्न-
विशेषाभिमानविरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणः सुषुप्ते परिच्छि-
न्नाभिमानवताम् । यथा प्राणलये परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणोऽव्याकृत-
स्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषापत्तावव्याकृतता समाना प्रसवबीजात्म-
कत्वं च तदध्यक्षश्चैकोऽव्याकृतावस्थः । परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षाणां
च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम् ।
तस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च ।

तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभानादेकलक्षणत्वामावाप्त प्राणस्याव्या-
कृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— यद्यपीति । परिच्छिन्नाभिमानवता मध्ये प्रत्येकं ममायमिति
प्राणाभिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याकृततैव भवति तथाऽपि सुषुप्त्यवस्थायां पिण्डेन
परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो ममेत्यभिमानस्तस्य निरोधस्तस्मिन्भवतीति प्राणोऽव्या-
कृत एवेति योजना । प्रतिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषु-
प्तदृष्ट्या तदुपसंहारादव्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति भावः । विशेषाभिमाननिरोधे
प्राणस्याव्याकृतत्वं क्व दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राण-
लयो मरणं तत्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो रथेप्यते तथैव प्राणा-
भिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः सुषुप्तिः । तत्राव्याकृतता प्राणस्य

१ ग. छ 'त्वावग' । २ घ. ज. झ ट 'ते' । इतोऽ । ३ घ ड. ज 'लप' । ४ घ. ड.
ड. 'सदृष्ट्या तथा' । ५ घ. ड. च. य. 'णः प' । ६ झ. 'मानवता प्रा' । ७ क. 'स्मिन्नेतस्मिन्' ।
८ ख. 'तुभावाच्च' । ९ झ. 'त्वात्तच्च' । १० क. 'योऽयं म' । ११ ग. छ. झ. 'णोऽप्यव्या' ।
१२ ड. 'नविरो' ।

प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविशिष्टा । ततो विशेषामिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । किञ्च यथाऽऽधिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रसवबीजम् । तद्वेदं तर्ह्यव्याकृत-
मासीत्क्षामरूपाभ्यमेव व्याक्रियत इति श्रुतेः । तथा प्राणाख्यं सुषुप्तं जागरितस्वप्न-
योर्भवति बीजम् । तथा च कार्यं प्रति प्रसवबीजरूपत्वमविशिष्टमुभयोरिति कृष्णा-
विशेषादत्वात् तत्प्राणयोरेकत्वायं प्रसिद्धिरित्याह-प्रसवेति । समानमित्यनुक्तैर्वाच्यं
चकारः । उपाधिस्वभावालोचनया सुषुप्ताव्याकृतयोरेकमभिधायोपहितस्वभावालो-
चनयाऽपि तयोरेकमाह-तदध्यक्षश्चेति । अव्याकृतावस्थः सुषुप्तावस्थश्च तयोरुप-
हितस्वभावयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकविधता चिद्धातुः । अतोऽपि तयोरे-
कत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सुषुप्ताव्याकृतयोरेकमेकत्वं प्रसाध्य तस्मिन्नव्याकृते सुषुप्ते प्रागुक्तं
विशेषणं युक्तमित्याह-परिच्छिन्नाति । यद्यपि विशेषानभिव्यक्तिमात्रेणैकीभूतत्वादि
विशेषणमुपपादितं तथाऽपि परिच्छिन्नामिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र तत्राध्यक्षाणां
चोपहितानामव्याकृतेनैकत्वम् । अतोऽपि प्रागुक्तविशेषणोपपत्तिरित्यर्थः । किं-
चाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिति प्रागुक्तहेतुसद्भावाच्च युक्तं सुषुप्ते प्राज्ञे प्राणात्मन्यव्या-
कृते यथोक्तं विशेषणमित्याह-पूर्वोक्तमिति । प्रथमतादिशब्देन सर्वेश्वरत्वादि-
विशेषणं गृह्यते ।

कथं प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य । “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इति
श्रुतेः । ननु तत्र “सदेव सोम्य” इति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम् ।
नैष दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः । यद्यपि सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यं
तत्र तथाऽपि जीवप्रसवबीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव प्राणशब्दतत्त्वं सतः
सच्छब्दवाच्यता च यदि हि निर्बीजरूपं विवक्षितं ब्रह्माभविष्यत् “नेति
नेति” “यतो वाचो निवर्तन्ते” “अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितात्”
इत्यवक्ष्यत् । “न सत्तन्नासदुच्यते” इति स्मृतेः । निर्बीजतयैव चेत्सर्वे
लीनानां संपन्नानां सुषुप्तमलययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्तानां च
पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजाभावाविशेषात् ।

प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ वायुविकारे रूढत्वान्नाव्याकृतविषयत्वं रूढिविरोधादिति

१ ग घ. ड छ. ज. झ. जाग्रत्स्वप्न । २ ग घ. ज. झ. 'स्य सि' । ३ क. 'वार्थ-
श्रुता' । ४ छ. 'भावपर्यालो' । ५ ग घ. ड. ज. झ. 'योरा' । ६ ग. घ. ड छ ज. 'रेक' ।
७ झ. 'दिति वि' । ८ ज. तत्रा' । ९ ग. छ. झ. 'तोऽप्यस्ति प्रा' । १० क. 'वतयो' । ११
ग झ 'तुसंभवा' । १२ घ. ड. 'श्वरादि' । १३ च. 'कृतस' । १४ च. 'पि जगत्प्रस' ।
झ. 'पि जगज्जीव' । १५ ज. 'सर्व बी' । १६ घ. 'दवाच्यत्वं' । १७ क 'दि नि' । १८ घ. 'बीर्ष
क' । १९ छ. ज. 'तादधीत्य' । २० झ. 'स्मृतिः' । २१ झ. 'ति सं' । २२ घ. क. ज. ड.
'मल' । २३ घ. क. 'दू' । आत्मज्ञा' ।

शङ्कते—कथमिति । अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्रयोगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राण-
शब्दस्य युक्तमिति परिहरति—प्राणबन्धनमिति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव
प्रकृते वाक्ये प्राणशब्दस्य प्रयोगान्नाव्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति
शङ्कते—नन्विति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि ब्रह्मणः सल्लक्षणस्य शबलत्वाङ्गी-
कागादस्मिन्नपि वाक्ये तत्रैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याव्याकृतविषयत्वमित्युत्तर-
माह—नैष दोष इति । संग्रहवाक्यं प्रपञ्चयति—यद्यपीति । तत्रेति प्राणबन्धन-
वाक्यं परामृश्यते । जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपलक्षणम् । प्रकरणवाक्ययो-
रुपयोरपि परिशुद्धब्रह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्भवेमित्याह—यदि हीति । न केवलं
निरुपाधिकं निर्विशेषं ब्रह्म वाङ्मनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निरर्थयते किंतु स्मृते-
रपीत्याह—न सदिति । किंच कार्यजातं प्रति ब्रजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वे-
नैवास्मिन्प्रकरणे ब्रह्म विवक्षितं चेत्तर्हि सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति जीवानां
सत्प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मणः सच्छब्दितस्य शुद्धत्वे सुषुप्त्यादौ तत्र लीनानामेकीभूतानां
जीवानां पुनरुत्थानं नोपपद्यते दृश्यते च पुनरुत्थानम् । तेन शबलमेव ब्रह्मात्र विव-
क्षितमित्याह—निर्बीजतयेति । सुषुप्त्यादौ शुद्धे ब्रह्मणि संपन्नानामपि पुनरुत्थाने
मोक्षानुपपत्तिदोषमाह—मुक्तानां चेति । न तेषां पुनरुत्थानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य
सुषुप्तानां प्रलीनानां च न तर्हि पुनरुत्थानं हेत्वभावात्तस्य तुर्यत्वादित्याह—
बीजाभावेति ।

ज्ञानदासबीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यमसङ्गः । तस्मात्सर्वजित्वाभ्युपगमेनैव
सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च कारणत्वव्यपदेशः । अत एव “अक्ष-
रात्परतः परः” । “सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” । “यतो वाचो निर्वर्तते” ।
“नेति नेति” इत्यादिना बीजवत्त्वापेक्षया व्यपदेशः । तामबीजावस्थां
तस्यैव प्राणशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसंबन्धरहितां पारमार्थिकीं पृथ-
ग्वक्षयति । बीजावस्थाऽपि न किंचिदवेदिषमित्युत्थितस्य प्रत्ययदर्शनादेहेऽनु-
भूयत एवेति त्रिषां देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥ २ ॥

नन्वनाथनिर्वाच्यमज्ञानं संसारस्य बीजभूतं नास्त्येव । यद्ब्रह्मणो विशेषणं भवति ।
अग्रहणमिथाज्ञानतत्संस्काराणामज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राऽऽह—ज्ञानेति । अज्ञोऽहमि-

१ छ. “कृतवा” । २ छ. “वये प्रा” । ३ छ. विवृणोति । ४ क. “योर” । ५ अ. “पि शु” ।
६ ग. झ. सुप्त्या । ७ ग. झ. “धुमादौ” । ८ घ. ड. ज. शुद्धत्र । ९ ख. “ज्ञाना पु” । १० क.
च ड. ज. मोक्षत्वात् । ११ घ. “स्माद्वीज” । १२ ग. च. “णव्य” । १३ छ. “शः” । अत । १४
छ. घ. ज. झ. ट. “जत्वाप” । १५ घ. ड. छ. ज. झ. ट. “पनयेन” । १६ झ. “न्यत्राप्रदादिर” ।

त्यज्ञानमपरोक्षमग्रहणस्य च ग्रहणप्रागभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसंनिकर्षाभावादनुपल-
ब्धिगम्यत्वाच्च भ्रान्तितत्संस्कारयोश्चाभावेतरकार्यत्वादुपादानापेक्षणादात्मनश्च केवल-
स्यातद्वेतुत्वात्तदुपादानत्वेनानाद्यज्ञानासिद्धिः । किंच देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाप्रागभा-
वातिरिक्ताऽनादिप्रध्वंसिनी प्रमाणत्वाद्यज्ञदत्तप्रमावत् । न च तदभावे सम्प्रज्ञानार्थव-
त्त्वम् । क्षणिकत्वेन भ्रान्तेस्तदानिवर्त्यत्वात्संस्कारस्य च सत्यपि सम्प्रज्ञाने कचिदनु-
वृत्तिदर्शनाच्च चाग्रहणस्य तन्निवर्त्यत्वम् । ज्ञानस्य तन्निवृत्तित्वात् । अतो ज्ञानदाह्यं
संसारबीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वाशाऽऽस्येयम् । अन्यथा तदार्थ-
व्यप्रसङ्गादित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाम्या विवक्षितत्वाभावे फलितमाह-
तस्मादिति । ब्रह्मणः शबलस्यैव प्राकरणिकत्वाद्वाक्येऽपि तस्मिन्प्राणशब्दाद्युक्तं
प्राणशब्दस्यावशाकृतविषयत्वमिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानशबलस्यैव कारणत्वं
ब्रह्मणो विवक्ष्यत अत एव कारणत्वनिषेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिषूपदिश्यते । तदेत-
दाह-अत एवेति । अक्षरमव्याकृतं तच्च कार्यपेक्षया परम् । तस्मात्परोऽयं परमात्मा
स हि कार्यकारणाम्यामस्पृष्टो वर्तते । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणमिति । ताभ्यां सह
तत्त्वरूपनाधिष्ठ नत्वेन वर्तमानश्चिद्वायुः । तथा च स चिद्धातुरतज्जन्मादिसमस्तविक्रि-
याशून्यत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्पृत्योर्व्यपादिश्यते । यतो ब्रह्मणः सकाशाद्वाचः सर्वा
मनसा सहावकाशमप्राप्य निवर्तन्ते । तद्ब्रह्माऽऽनन्दरूपं विद्वान्निमेति । नेति नेतीति
धीप्सया सर्वमारोपितमपाक्रियते । आदिशब्देनास्थूलादिवाक्यं गृह्यते । बीजत्वनिरा-
सेन शुद्धं ब्रह्म व्यपादिश्यते चेह्रीजत्वं शबलस्यैवेति सिध्यतीत्यर्थः । आचार्येणानु-
क्तत्वाच्च कारणातिरिक्तं शुद्धं ब्रह्मास्तीत्याशङ्क्य नान्तःप्रज्ञमित्यादिवाक्यशेषान्नैव-
मित्याह-तामिति । उक्तन्यायेन वस्तुव्यवस्थायामव्याकृतस्य देहेऽनुभवामावा-
ञ्चिवा देहे व्यवस्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-बीजेति ॥ २ ॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक्तया प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥

उक्ताः श्लोकाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रथमप्रकरणम् १] सगौडपादीयकारिकायर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । ३३

विश्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषामेव त्रिधा भोगं निगमयति—विश्वो हीति ॥ ३ ॥

भोगप्रयुक्तां तृप्तिमधुना त्रेधा विभजते—स्थूलमिति । उदाहृतश्लोकयोर्व्याख्यानपेक्षा वारयति—उक्तार्थाविति ॥ ४ ॥

त्रिषु धामसु + यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु स्थूलमविविक्तानन्दाख्यं भोज्यमेकं त्रिधाभूतम् । यश्च विश्वेजसपञ्चाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिसंधानाद्द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृतयाऽनेकधा भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते । भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भोज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥ ५ ॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावान्तरफलमाह—त्रिष्विति । पूर्वार्धे व्यावष्टे—जाग्रदादिष्विति । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैविध्यमवान्तरभेदादुच्यम् । भोक्तुरेकत्वे हेतुमाह—सोऽहमिति । योऽहं सुषुप्तः सोऽहं स्वप्नं प्राप्नोति । यश्च स्वप्नमद्राक्षं सोऽहमिदानीं जागर्मान्त्येकत्वं प्रतिसंधीयते । न च तत्र बाधकमस्ति । तद्युक्तं भोक्तुरेकत्वमित्यर्थः । किंचाज्ञानं तत्कार्यं च प्रति प्राज्ञादिषु द्रष्टृत्वस्यातिशिशिप्त्वाद्द्रष्टृभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमित्याह—द्रष्टृवेति । द्वितीयार्थं विभजते—यो वेदेति । कथमेतावता भोगप्रयुक्तदोषराहित्यं तत्राऽऽह—भोज्यस्यति । यद्यपि भोक्तुरेकस्यैव सर्वं भोग्यमित्यवगतं तथाऽपि कथं सर्वं भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषज्ञानं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न ह्यग्निरिति । स्वविषया-न्काष्ठादीन्दग्ध्वा न हीयते वर्धते वाऽग्निरिति सबधः ॥ ५ ॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति त्रिनिश्चयः ।

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोरूनपुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

सतां विद्यमानानां स्वेनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां विश्वेजसपञ्चाभेदानां प्रभव उत्पत्तिः । वक्ष्यति च—“वन्द्यापुत्रो न

+ भोज्यं भक्ष्य इति सूत्रानुसारेणायमेव पाठः समीचीन इति भाति ।

१ छ झ त्रिधा । २ ख. घ. ड. ज न ट. 'द्भोग्यं भो' । ३ झ. भोग्यस्य । ४ घ. 'र्थेप' । ५ घ. 'म्' । तद्भोक्तुः । ६ घ. ड. ज. 'कं च त' । ७ घ. ड. 'ते चामि' ।

तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ” इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्ब्रह्मणो व्यवहार्यस्य ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वप्रसङ्गः । दृष्टं च रज्जुसर्पादीनामविद्या-
कृतमायाबीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुस-
र्पमृगतृष्णिकादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते केनचित् । यथा रज्ज्वां प्राक्सर्पात्पक्षे
रज्ज्वात्मना सर्पः सन्नेवाऽऽसीत् । एवं सर्वभावानामुत्पत्तेः प्राक्पाणवी-
जात्मनैव सत्त्वम् । इत्यतः श्रुतिरपि वक्ति—“ ब्रह्मैवेदम् ” “ आत्मैवे-
दमग्र आसीत् ” इति । सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽंशुनंशव इव रवेश्चिदात्मकस्य
पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देवतिर्यगादिदेहभेदेषु
विभाव्यमानाश्चेतोऽंशवो ये तान्पुरुषः पृथग्निषयभावविलक्षणानग्निर्विस्फुलि-
ङ्गवत्सलक्षणाञ्जलार्कवच्च जीवलक्षणांस्त्वितरान्सर्वभावान्प्राणो बीजात्मा
जनयति यथोर्णनाभिः । “ यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गाः ” इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

एष योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपञ्चकारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र सत्कार्यमसत्कार्यं प्रति वा
कारणत्वमिति संदेहे निर्धारयितुमारभते—प्रभव इति । तत्रावान्तरभेदमाह—सर्व-
मिति । पुरुषो हि सर्वमचेतनं जगदुपाधिभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा जनयति । अतः
एव पुरुषे वारणवाचि प्राणपदं प्रयुज्यते । एवं स च चैतन्यप्रधानश्चेतसश्चेतन्यस्यां-
शुवदवस्थितान्प्रतिबिम्बरूपाञ्जीवानामासभूतानुत्पादयति । एवं चेतनाचेतनात्मकम-
शेषं जगदसंकीर्णं संपादयतीत्यर्थः । ननु सता भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न संभव-
त्यतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—सतामिति । स्वेनाधिष्ठानात्मना विद्यमा-
नानामेवाविद्याकृतं मायामयमारोपितस्वरूपं तेन प्रभवः संभवतीत्यर्थः । असज्जन्मनि-
रसनमन्तरेण कथं सज्जन्म निर्धारयितुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—वक्ष्यतीति ।
जन्मनः पूर्वं सर्वस्य सत्त्वे च कारणव्यापारसाध्यत्वासिद्धेर्भिद्यतात्वे च कथं सतामेव
प्रभवो भावानामित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणः
स्वारस्येन व्यवहार्यत्वामावातस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य लिङ्गस्याभावात्सत्त्वमेव सिध्येत् ।
कार्येण हि लिङ्गेन कारणं ब्रह्मादृष्टमपि सदित्येव गम्यते । तच्चेदसद्भवेन तस्य क र-
णेन संबन्धधीरित्यसदेव कारणमपि स्यादित्यर्थः । कार्यकारणयोरुभयोरपि भवत्व-
सत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टं चेति । अविद्ययाऽनाद्यनिर्वाच्यया कृताश्च ते माया-
बीजादुत्पन्नाश्च तेषामविद्यैव मायेत्यङ्गीकारात्तेषां रज्ज्वादी कल्पितसर्पादीनामधिष्ठान-

१ क्ष. सर्वेषां भा° । २ क्ष विभज्यमा° । ३ क्ष. “यक्सृजति विष°” । ४ च. “वज्जी°” ।
५ घ. ड छ. “क्षणान्तरास्तु सर्व°” । ६ ख. घ ड. ज क्ष “थाऽग्ने. शुद्रा विस्फु°” । ७ ग. छ क्ष.
“ते। स” । ८ घ ज क्ष. “पितं स्व°” । ९ ज क्ष “र्वस°” । १० छ. रक्क्या° । ११ क. ख.
“से क°” ।

भुनरज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्टमिति योजना । विमतं सद्गुणादानं कल्पितत्वाद्भुनरमप-
वदित्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति— न हीति । विवाक्षतं
दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह— यथेत्यादिना । प्राणशब्दितं बीजमज्ञातं ब्रह्म सल्ल-
क्षणं तदात्मनेति यावत् तदेषमचेतनं सर्वं जगत्प्रागुत्पत्तेर्बीजात्मना स्थितं प्राणो
बीजात्मा व्यवहारयोग्यतया जनयतीत्युपसंहरति— इत्यत इति । चतुर्थं पादं प्रती-
कमादाय व्याकरोति— चेतोऽग्नित्यादिना । रवेरंशवो यथा वर्तन्ते तथा पुरुषस्य
स्वयंचैतन्यात्मकस्य चेतोरूपाश्चेतन्याभासा जीवश्चेतोऽंशवो निर्दिश्यन्ते । तान्पुरुषो
जनयतीत्युत्तरत्र संबन्धः । तेषां चिदात्मकात्पुरुषोत्तमस्य मेदाभावं विवक्षित्वा विशि-
नाष्टि— जलार्कैति । मेदार्धास्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह— प्राज्ञेति । पृथगिति सूचितं
पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं कथयति— विषयेति । यथाऽग्निना समानरूपा विस्फु-
लिङ्गा जन्यन्ते तथा चिदात्मना समानस्वभावा जीवास्तैर्नोत्पाद्यन्ते । विषयविलक्षण-
त्वात् । न प्राणेन बीजात्मना तेषामुत्पादनम् । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पाद-
काच्चिदात्मनस्तत्त्वतो भिन्नत्वम् । जलपात्रप्रतिबिम्ब-^१ादित्यादीनां बिम्बभूतात्तत्त्व-
त्त्वतो मेदाभावात्तान्विश्वादीन्पुरुषश्चित्प्रधानो जनयतीत्यर्थः । विषयभावेन व्यवस्थिता-
न्पुनर्भावाद्प्राणो जनयतीति तृतीयपादार्थमुपसंहरति— इतरानिति ॥ ६ ॥

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु परमार्थ-
चिन्तकानां सृष्ट्वादर इत्यर्थः । “ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इति
श्रुतेः । न हि मायाविनं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सायुधमारुह्य चक्षुर्गोचर-
तामतीत्य युद्धेन खण्डशश्छिन्नं पीतं पुनरुत्थितं च पश्यतां तत्कृतमार्यादि-
सतत्त्वचिन्तायामादरो भवति । तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः सुषुप्त-
स्वप्नादिविकल्पस्तदारूढमायाविसमश्च तैस्तैः प्राज्ञतैजसादिः सूत्रतदारूढा-
भ्वाभ्यः परमार्थमायावी । स एव भूमिष्ठो मायाच्छन्नोऽदृश्यमान एव स्थितो
यथा तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्तच्चिन्तायामेवाऽऽदरो मुमुक्षुणामा-
र्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्ट्वादादर इत्यतः सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा

१ क. ग. °कल्पर्व । २ क. °तुर्थपादप्र° । ३ क. °साधे° । ४ ग. झ. °रस° । ५ क.
°प्रापुरुषतत्त्व° । ६ ख. °वास्ते° । ७ ज. °नोत्पद्य° । ८ क. ख. °स्ततो° । ९ क. च. झ.
°मास्त्व° । १० क. इत्यादिश्रु° । ११ झ. °द्वे रूद्रेण क° । १२ घ. ज. पातितं । १३ च.
°दास° । १४ क. भविष्याति । १५ छ. °काशस्त° । १६ क. तत्त्वप्रा° ।

इत्याह- स्वप्नमायासरूपेति । स्वप्नरूपा मायासरूपा चेति ॥ ७ ॥

चेतनोचेतनात्मकस्य जगतः सर्गे प्रस्तुते स्वमतविवेचनार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति-
विभूतिं प्रसवामिति । ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः । स्वकीयैश्वर्यरूपापनं सृष्टिरिति पक्षे
सृष्टेर्यस्तुवशङ्कायां पक्षान्तरमाह-- स्वप्नेति । कुतः सृष्टिचिन्तकानामेतन्मतं तत्त्व-
विदामेव किं न स्यात्तत्राऽऽह--न त्विति । सृष्टेरपि वस्तुत्वाद्वस्तुचिन्तकानामपि
तत्राऽऽदरो मविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह--इन्द्र इति । मायामयी सृष्टिरादरविषया न
भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह--न हीति । मायादीत्यादिशब्देन तत्कार्यं गृह्यते । दृष्टा-त-
निविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति--सथैवेति । तर्हि परमार्थचिन्तकानां कुत्राऽऽदर
इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुत्तरमाह--सूत्रेत्यादिना । मायाच्छन्नत्वमदृश्यमानत्वे हेतुः ।
तुरीयाख्यं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यश्चातिरिक्तं तदस्पृष्टमिति शेषः ।
परमार्थतत्त्वचिन्ता हि सम्यग्धीद्वारा फलवती न सृष्टेः । ततः सृष्टावनादरस्तत्त्वनि-
ष्ठानामित्याह--नेति । परमार्थचिन्तकानां सृष्टावनादिरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ
विशेषचिन्तयेत्युक्त्यर्थे द्वितीयार्धमवतारयति--इत्यत इति । जाग्रद्वतानामर्थानामेव
स्वप्ने प्रथनात्तरस्य सत्यत्वं मायायाश्च मण्यादिलक्षणायाः सत्यत्वाङ्गीकारादनयोर्वि-
करूपयोः सिद्धान्ताद्वैषम्यमुच्यते ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्त्वसंकल्पत्वात्सृष्टिर्घटादिः संकल्पनामात्रं न संकल्प-
नातिरिक्तम् । कालादेव सृष्टिरिति केचित् ॥ ८ ॥

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिविषये विकल्पान्तरमुत्थापयति-इच्छामात्रमिति । ज्योति-
र्विदां कल्पनाप्रकारमाह--कालादिति । परमेश्वरस्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतुमाह--
सत्येति । यथा लोके कुलालादेः संकल्पनामात्रं घटादिकार्यं न तदतिरेकेण घटादि-
कार्यसृष्टिरिष्टा । नामरूपाभ्यामन्तरेव कार्यं संकल्प्य बहिस्तन्निर्माणाभ्युपगमात् ।
तथा भगवतः सृष्टिः संकल्पनामात्रा न तदतिरिक्ता काचिदस्तीति केषांचिदीश्वरवा-
दिनां मतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ च. इत्यत्र आह । २ क. छ. झ. 'यास्वरु' । ३ क. 'प्रस्वरु' । ४ क. 'यास्वरु' । ५ ब.
ड. झ. 'स्ववेदिनाम' । ६ घ. ड. ज. 'दरणाद' । ७ ग. छ. झ. 'क्ष' मन्त्रादि' । ८ च. ज.
'टादिस' । ९ ग. छ. झ. 'रूपन्यस्यति' । १० ग. छ. झ. 'रादेख' । ११ ग. झ. 'स्पमा' ।

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥

भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते । अनयोः पक्षयोर्दूषणं देवस्यैष स्वभावोऽयमिति । देवस्य स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा पक्षाणा-
माप्तकामस्य का स्पृहेति । नहि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पा-
द्याभासत्वे कारेणं शक्यं वक्तुम् ॥ ९ ॥

यथा तथा वाऽस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विवरूपद्वयमाह—भोगार्थ-
मिति । सिद्धान्तमाह—देवस्येति । कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽपरोक्षो माया-
शब्दार्थस्तस्येत्याह—अयमिति । सर्वपक्षाणामपवादं सूचयति—आप्तेति । देवस्य
परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभावपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्मिता सृष्टिरिति मतं
सिद्धान्तत्वेनाऽऽश्रित्य चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोरनयोरिति योज्यम् । ईश्व-
रस्येश्वरत्वख्यापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । स्वप्नैवरूपा मायास्वरूपा वा सृष्टिरिति पक्ष-
द्वयस्येश्वरस्य सत्यसंस्वरूपस्य सृष्टिरिति पक्षान्तरम् । कालादेव जगतः सृष्टिर्नैश्वरात् ।
ईश्वरस्तूदासीनः । तत्र विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति फलगतं च विक-
ल्पद्वयम् । तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति पक्षान्तरमाह—
सर्वेषामिति । नो खल्वप्राप्तकामस्य परस्याऽऽत्मनो मायां विना विभूतिख्यापनमुपयु-
ज्यते । न च स्वप्नमायायां सारूप्यमन्तरेण स्वप्नमायासृष्टिरेष्टं शक्यते । अवस्तु-
नोरेव तयोस्तच्छब्दप्रयोगात् । न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा
संगच्छते । न हि तस्य स्वतोऽविक्रियस्येच्छादिमाकत्वं युक्तम् । न च मायामन्तरेण
भोगक्रीडे तस्योपपद्येते । ततो मायामयी भगवतः सृष्टिरित्यर्थः । यदुक्तं कालात्प्रसूति
भूतानामिति तत्राऽऽह—नहीति । अधिष्ठानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वाज्ञानादेव
रुपाद्याभासत्वं तथा परस्य स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वम् । आत्मन आ-
काशः समूत ईश्यादिश्रुतेः । न तु कालस्य भूतकारणत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । ९॥

चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह—नान्तःपञ्चामित्यादिना । सर्व-

१ घ. ड. ज. 'ति च सृ' । झ. 'ति सृ' । २ घ. ज. 'वस्व' । ३ ख. 'रणत्वं श' । ४ ग. घ.
ड. ज. 'मिति तत्र' । ५ ग. झ. 'स्तथेत्या' । ६ क. ख. ग. छ. झ. ङ. 'ति । पूर्व' । ७ घ.
'रस्येश्व' । ८ घ. ड. झ. 'त्वस्य ह्या' । ९ ज. 'प्रक' । १० घ. ड. ज. 'यासक' । ११ छ.
'गत्सृष्टि' । १२ ग. घ. ज. 'तं विक' । १३ ग. छ. झ. 'न' । १४ घ. ट. 'ण माया रपष्टृ' । १५
क. ख. इति । १६ ड. ज. झ. 'तुर्थपा' । १७ क. 'दि । स' ।

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात्तस्य शब्दानामध्येयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव च तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हि तत् । न । मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजत्स्पर्शपुरुषमृगतृष्णि कादिविकल्पाः शुक्तिकारञ्जु-स्थानूषरादिव्यतिरेकेणावस्थास्पदाः शक्याः कल्पयितुम् ।

पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन त्रयवशात्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमुत्तरग्रन्थ-प्रवृत्तिरित्याह-चतुर्थं इति । ननु पादत्रयवद्विधिमुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि व्याख्या-यतां किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राऽऽह--सर्वेति । सर्वाणि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तानि षष्ठागुणादीनि तैः शून्यत्वात्तुरीयस्य वाच्यत्वायोगान्निषेधद्वारैव तान्निर्देशः समवतीत्यर्थः । साक्षाद्वाच्यत्वामात्रं द्योतयितुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तम् । यदि चतुर्थं विधिमुखेन निर्दिष्टं न शक्यं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत । तन्निषेधेनैव निर्दिश्यमानत्वात् । तथाविधं नास्त्यर्थवदिति शङ्कते-शून्यमेवेति । न तुरीयस्य शून्यत्वमनुमातुं युक्तम् । विमतं सदधिष्ठानं कल्पितत्वात् । तथाविधरजतादिर्वदित्यनुमानात्तुरीयस्य सत्त्वसि-द्धेरित्युत्तरमाह-तस्मेति । दृष्टान्तं साधयति-न हीति । रजतादीनां सदनुबिद्धबु-द्धिबोध्यत्वादवस्थास्पदत्वायोगात् ; तद्वदेव प्राणादिविकल्पानामपि नावस्थास्पदत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रति-षेधैः प्रत्याख्यत्वमुदकाधारदेरिव घटादेः । न प्राणादिविकल्पस्यासत्त्वा-च्छुक्तिकादिष्वेव रजतादेः । न हि सदसतोः संबन्धः शब्दप्रवृत्ति-निमित्तभागवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणान्तरीयवचस्त्वं स्वरूपेण गवादिवर्तते । आत्मनो निरुपाधिकत्वाद्वत्त्वादिवक्त्रापि जातिमत्त्वमद्वितीयेन सामान्यविश्ले-षाभावात् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवदविक्रियत्वात् । नापि गुणवत्त्वं नीलादिवभिर्गुणत्वात् ।

यद्यधिष्ठानत्वं तुरीयस्येष्टं तर्हि वाच्यत्वमनिष्ठान्त्वादधर्मादिवदिति प्रक्रममङ्गः स्यादिति

१ घ. ड. ज. 'त्वात्परस्य' । २ घ. ड. 'व तु' । ३ ख. घ. ड. ज. 'क्तिर' । ४ घ. ड. छ. झ. 'तुर्थपा' । ५ ग. 'तुर्थपा' । ६ घ. ट. 'रैत' । ७ घ. 'त्यर्थस्तस्माद्व्याख्या' । ८. 'त्यर्थ-स्वस्मात्साक्षा' । ९ क. छ. झ. 'न न निर्दिष्टं श' । १० ख. 'द्विप्रबो' । १० च. 'कायाधारस्येव' । ११ घ. ट. 'रवस्तुवि' । १२ क. ड. झ. 'त' । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवत् । नापि गुण-वत्त्वं नीलादिवत् । अतो । १३ झ. 'प्रानं तु' । १४ छ. झ. 'चरस' । १५ क. 'द्व्यधिष्ठानव' ।

चोदयति—एवं तर्हीति । किं प्रातिभासिकमभिष्टानत्वं हेतुकृतं किंवा तात्त्विकम् । नाऽऽद्यः । तस्य तात्त्विकवाच्यत्वासाधकत्वात् । अतात्त्विके तु वाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुद्ध्येत । न द्वितीयः । शुक्त्यादिषु कलितरजतादेरवस्तुत्ववत्तुरीयेऽपि कल्पितप्राणादेरवस्तुत्वात्तत्प्रतियोगिकाधिष्ठानत्वस्य तात्त्विकत्वायोगादिति दूषयति—न प्राणादीति । किंच वाच्यत्वे तुरीयस्य निरुच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च षष्ठी वा रूढिर्वा जातिर्वा क्रिया वा गुणो वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—न हीति । तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वात्तत्तुरीयस्य च वस्तुभूतसंबन्धासिद्धेर्विषयमावे कुतः षष्ठीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—नापीति । विशिष्टरूपेण विषयत्वेऽपि स्वरूपेण निरुपाधिकात्मना तदविषयत्वान्नात्र गवादाविव रूढिरवतरतित्यर्थः । न तृतीयः । गवादाविवादितुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति मत्वाऽऽह—गवादिवादिति । न चतुर्थः । पाचकादाविर्वाक्रिये तुरीये विक्रियावत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्थं वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—नापि क्रियावत्त्वमिति । न पञ्चमः । उत्पलादौ नीलादिशब्दवन्निर्गुणे तुरीये गुणवत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—नापीति ।

अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । शशविषाणादिसमत्वान्निरर्थकत्वं तर्हि । न । आत्मत्वावगमे तुरीयस्यैवान्मत्तृष्णाव्यावृत्तिहेतुत्वाच्छ्रुतिकवावगम इव रजततृष्णायाः । न हि तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सत्यविद्यातृष्णादिदोषाणां संभवोऽस्ति । न च तुरीयस्याऽऽत्मत्वानवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपक्षयात् । “तत्त्वमासि” । “अथमात्मा ब्रह्म” । “तत्सत्यम् । स आत्मा” । “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” । “स ब्राह्मभ्यन्तरो ह्यजः” । “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्यादीनाम् ।

तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुपलब्धिव्यापितमिति फलितनाह—अत इति । यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टजात्यादिमत्त्वं तर्हि नरविषाणादिदृष्टेरिव तद्दृष्टेरपि निष्फलत्वम् । विशिष्टजात्यादिमतो राजादेरुपासनस्य फलवत्त्वोपलम्भादिति शङ्कते—शशविषाणादीति । यथा शुक्तिरियमित्यवगमे रजतादिविषयतृष्णा व्यावर्तते तथा तुरीयं ब्रह्माहमित्यात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्यनाम-

१ झ. “छानं हे” । २ छ. “रुच्यते” । न । ३ ग. झ. तत्र ष” । ४ छ. “त्वात्तुरी” । ५ घ. ज. “स्य च । ६ ज. वाविकि” । ७ ग. झ. “स्य दर्शयितुम्” । ८ घ. ज. “गुणतु” । ९ घ. छ. ज. “मयोग्यत्वा” । १० झ. “यस्य तृष्णादिव्या” । ११ च. “स्यात्तद्व्या” । १२ घ. ड. ज. “ग्यानितु” । १३ घ. “वादिस्” । १४ ग. झ. “दिवत्तद्दृष्टे” । १५ घ. छ. ज. “यथा पु” । १६ क. ख. “वर्त्यते” ।

विषया तृष्णा व्यवच्छिद्यते । तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकत्वादनर्थकत्वशङ्का न युक्तेति परिहरति—नेत्यादिना । तुरीयस्थाऽऽत्मत्वावगमे सति सर्वानर्थहेतुतृष्णादिदोषनिवृत्तिलक्षणं फलमुक्तं विद्वदनुभवेन साधयति—न हीति । ननु तुरीयमशेषविशेषशून्यं नाऽऽत्मत्वेनावगन्तुं शक्यते तद्धेतुत्वमावादिति तत्राऽऽह—न चेति । सर्वोपनिषदामित्युक्तमेवोदाहरणलेशेन दर्शयति—तत्त्वमसीति ।

सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तस्तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम् । अथेदानीमबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयानिराकरणेनाऽऽह—

(उपनिषद्)

नान्तःप्रज्ञं न बाहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञान-
घनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्य-
मलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रप-
ञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स
आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

नान्तःप्रज्ञमित्यादि । नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपमतिपत्तिर्बतत्रयवस्थस्यैवाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तत्त्वमसीतिवत् ।

निषेधमुखेनैव तुरीयस्य प्रतिपादनं न विधिमुखेनेत्युपपाद्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति—सोऽयमित्यादिना । बीजाङ्कुरस्थानीयं मिथो हेतुहेतुमद्भावेन व्यवस्थितमित्यर्थः । अबीजात्मकं कार्यकारणविनिर्मुक्तमिति यावत् । तत्र हेतुं सूचयति—परमार्थेति । तस्य विधिमुखेन निर्देशानुपपत्तिं प्रागुक्तामभिप्रेत्याऽऽह—सर्पादीति । किमुत्तरेण ग्रन्थेन तुरीयं प्रतिपाद्यते किंवा तस्य स्थानत्रयैलक्षण्यं विवक्ष्यते । प्रथमे प्रतिपादकस्य विधानाव्यातिरेकादन्यनिषेधानर्थक्यम् । द्वितीयेऽपि तदानर्थक्यमापद्येत । अनुक्त्यैवोक्तादन्यत्वसिद्धिरिति मनवानः शङ्कते—नन्वाति । न तावत्तुरीयं विधिमुखेन बोध्यम् । तस्य भवप्रकाशत्वात् । तस्मिन्प्रकाशाद्यनुदयात् । तथाऽपि समागोपितवि-

श्चादिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते । तदनिषेधे तस्य यथावदप्रथनात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति—न सर्पादीति । तुरीयस्य पादत्रयविलक्षणस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः स्थानत्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्तरेण सिध्यतीति तुरीयग्रन्थोऽर्थवानित्यर्थः । यथा विधिमुखेन प्रवृत्तेन तत्त्वमसीति वाक्येन स्थानत्रयसाक्षिणस्त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मता लक्षणया बोध्यते तथा निषेधशास्त्रेणापि तात्पर्यवृत्त्या जीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह—तत्त्वमसीति ।

यदि हि त्रयवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा ।

अनु स्थानत्रयविशिष्टस्याऽऽत्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीयग्रन्थेन प्रतिपाद्यते । तुरीयस्य विशिष्टाद्विलक्षणत्वेनात्यन्ताभिन्नत्वात्तत्राऽऽह—यदि हीति । प्रातिभासिकविलक्षणेऽपि विशिष्टोपलक्ष्ययोरान्यन्तिकवैलक्षण्याभावात् तात्त्विकं तुरीयस्य विशिष्टादन्यत्वम् । अन्यथाऽत्यन्तभिन्नयोर्निधःसस्पशविरहिणोरुपायोपेयभावायोगात्तुरीयप्रतिपत्तौ विशिष्टस्य द्वारत्वाभावाद्व्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादित्यर्थः । शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह—शास्त्रेति । तद्विशिष्टरूपमनूय विशेषणाशापोहेन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति । भेदे चाऽऽत्यन्तिके तदानर्थक्यात् शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । मा तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भेदिति चेत्तत्राऽऽह—शून्येति । विशिष्टस्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विश्वादेर्विशिष्टस्य प्रत्युदस्तत्त्वाद्व्यस्य चाप्रतिपन्नत्वान्नैरात्म्यधीरेवाऽऽपद्येतेत्यर्थः ।

रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदाऽन्तःप्रज्ञादित्वेनापेक्ष्यं ब्रह्मानप्रमाणसमकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिर्लक्ष्यं फलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यम् ।

भेदपक्षश्चेदथोक्तदोषवशात् संभवति तर्हि मा भूत् । अमदपक्षोऽपि कथं निर्वह्यतीति चेत्तत्र किं फलं पयंनुयुज्यते किंवा प्रमाणान्तरमथवा साधनान्तरमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—रज्जुरिवति । यथा रज्जुराधिष्ठानभूतसर्पधारादिभिर्विकल्प्यते तथैव एवाऽऽत्मा स्थानत्रयेऽपि यदाऽन्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्प्यमानो बहुधा भासते

१ ज. 'यं रू' । २ घ. ड. ज. 'मुखप्र' । ३ ग. 'शनवि' । ४ ख. छ. 'व' । शा. ' । ५ घ. ड. च. 'ष्टम' । ६ क. 'भूयादि' । ७ घ. छ. ज. ट. 'कल्पमा' । ८ घ. ड. च. ज. 'त्रय आत्मै' । ९ ट. कल्पते । १० ड. च. ज. झ. 'क्षणं फ' ।

तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिप्रतिषेधजनितं यत्प्रमाणरूपविज्ञानं तदुत्पत्तिर्मान-
काद्यमेवोऽऽत्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं फलं सिद्धमिति न फलपर्यनुगोऽवकाशवानित्यर्थः ।
शब्दस्य संसृष्टपरोक्षज्ञानहेतोरसंसृष्टापरोक्षज्ञानहेतुत्वायोगात्तुर्ग्यज्ञाने प्रमाणान्तर-
मेष्टव्यमिति पक्षं प्रत्याह-तुरीयेति । तस्य हि साक्षात्कारे न शब्दातिरिक्तं प्रमा-
णमन्वेष्टव्यम् । शब्दस्य विषयानुसारेण प्रमोहेतुत्वात् । विषयस्य तुरीयस्यासंसृष्टाप-
रोक्षत्वादित्यर्थः । तुरीयसाक्षात्कारे प्रसंख्यानारूपं साधनान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रीति-
क्षिपति—साधनान्तरं वेति । प्रसंख्यानस्याप्रमाणत्वात् प्रमाणरूपसाक्षात्कारं प्रति
हेतुतेति भावः ।

रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिग-
मस्य येषां पुनस्तमोपनयव्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्तिरिति तेषां
छेद्यावयवसंबन्धविशेषाद्व्यतिरेकेणान्वतरावयवेऽपि च्छेदिर्व्याप्तिरिति इत्युक्तं
स्यात् ।

यथा रज्जुरियं सर्पे नेति विवेकधीसमुदयदशायामेव रज्ज्वां 'सर्पनिवृत्तिफले सिद्धे
रज्जुसाक्षात्कारस्य फलान्तरं प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृश्यते बलवत्प्रवृत्तयेहा-
पीत्याह-रज्ज्वति । विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं नाध्यस्तनिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽ-
ह-येषामिति । स्वाविषयाज्ञानापर्ययनाय प्रवृत्ता प्रमाणक्रिया स्वाविषये भावरूपम-
तिशयमाधत्ते चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छेदिरपि च्छेद्यसंयोगापर्ययनातिरिक्तमति-
शयमादध्यात् । न च संयोगविनाशातिरिक्ते विभागे संप्रतिपत्तिरिति । प्राकट्यस्य च
प्रकाशत्वे ज्ञानवक्तार्यनिष्ठत्वमप्रकाशत्वे तेनार्थेन नार्थोऽस्तीति भावः ।

यदा पुनर्घटतमसोविवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादितिसत्तमोनिवृत्ति-
फलावसानं छिदिरिव च्छेद्यावयवसंबन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधी-
भावफलावसाना तदा नाऽऽन्तरीयकं घटबिज्ञानं न तत्प्रमाणफलम् ।

अज्ञाननिवर्तकमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयाफुरणे कारणाभावाद्विषयसंवेदनं न

१ ज. 'दिनिषे' । २ क. घ. छ ट. 'रूपं वि' । ३ छ. ग. 'त्पत्त्या स' । ४ ड. 'समका' ।
५ ग. झ. 'वाऽऽमान' । ६ झ. 'न्तरं प्रष्ट' । ७ क. 'रिक्तप्र' । ८ घ. ड. न. 'नेष्टव्यम्' । ९
क. ग. 'माणहे' । १० ग. झ. 'न्तरं प्रष्ट' । ११ ज. 'रमन्वेष्ट' । १२ छ. प्राक्षि' । १३ क.
'रूपं प्र' । १४ घ. ड. न. 'ते तर्हि ते' । १५ ग. छ. सर्पादिनि' । १६ घ. न. 'नयाय' । १७ ।
ड. न. 'नयाति' । १८ झ. 'यप्राशस्त्यं द' । १९ क. 'त्वे स्यात्तेना' । २० घ. 'वृत्तम' । २१
कु. छ. 'तमसो नि' । २२ छ. घ. ज. 'विभेदक' ।

स्यादित्याद्यङ्ग्याऽऽह—यदेति । घटो हि तमसा समावृतो व्यवहारायोगास्तिष्ठति तस्य तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्यत्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तते । तेषां नुपादित्सितस्यानिष्टस्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिलक्षणे यदा पर्यवस्यति तदा घटसंवेदनमार्थिकं प्रमाणफलं न भवति । यथा छिदिक्रिया छेद्यस्य तरोरवयवयोर्मिथः संगोगनिरसने प्रवृत्ता सती तयोरेव छेद्यावयवयोर्द्वैतीभावे फले पर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेऽपि छिदिदिव्याप्रियते तथेहापि तमोनिवृत्तौ प्रमाणं निर्वृणोति । घटस्फुरणं त्वार्थिकम् । न च तस्य स्थायित्वमभिव्यञ्जकप्रमातृव्यापारस्यास्थिरत्वादित्यर्थः ।

न च तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्त प्रज्ञत्वादिष्विवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादित्सितान्तप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः । अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदानिबृत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“ ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ” इति । ज्ञानस्य द्वैतानिवृत्तिरूपव्यतिरेकेण सणान्तरानवस्थानात् । । अवस्थाने चानवस्थाप्रसङ्गद्वैतानिवृत्तिः ।

किंच घटादेर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तत्र संविदो मानफलत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यजडे संविदेकताने मानस्याऽऽरोपितधर्मनिवर्तकत्वमन्तरेण संविज्जनकत्वव्यापारः संभवतीत्याह—न चेति । तुरीयात्मनि संवेदनजननव्यापारो न प्रमाणस्य प्रकल्प्यते । तस्य संविदार्थकत्वादारोपितनिवृत्तिव्यतिरेकेण मानजन्यफलसंविदनपेक्षत्वादित्युक्तम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अन्तःप्रज्ञत्वादीति । आश्रयाभावेनाऽऽश्रितप्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्यदोषमनुकूलयति—तथा चेति । किंच ज्ञानार्थानिद्वैतनिवृत्त्यवच्छिन्नक्षणातिरेकेण न सणान्तरे ज्ञानं स्थातुं पारयति न चास्थिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तम् । तथा च ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिव्यतिरेकेण नाऽऽत्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह—ज्ञानस्येति । ननु ज्ञानं द्वैतनिवर्तकमपि न स्वात्मानं निवर्तयति । निवर्तननिवर्तकमावस्थैकत्र विरोधात् । अतो यावान्निवर्तकस्यास्यति तत्राऽऽह—अवस्थाने चेति । निवर्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निवर्तकान्तरमपेक्ष्यावस्थाने च तस्य निवर्तकान्तरेऽप्यपेक्षत्वादाद्यस्यापि विज्ञानस्य निवर्तकत्वासिद्धिः । न च ज्ञानस्य स्वनिवर्तकत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलम्भादित्यर्थः ।

१ ख. झ. तत्राहुः । २ झ. “दत्राप्या” । ३ ज. “स्य निवे” । ४ ड. “नस्य प्र” । ५ घ. “रीयव्या” । ६ ड. “नकव्या” । ७ ग. “स्य क” । ८ ग. “तत्त्वा” । ९ ख. “लस्य सं” । १० ड. ज. “संविद” । ११ क. न. ज्ञा” । १२ घ. ड. ज. “ने त” । १३ झ. “स्य नि” । १४ ख. घ. ट. “रसंभ्य” । १५ ग. ड. ज. “रसंभ्य” । १५ ग. “त्वादनवस्थाऽन्त्यस्य स्वनिवर्त(क)त्वाद्गोकारे विज्ञानत्वविशेषादायस्यापि विज्ञानस्य निवर्तकत्वसिद्धिः । १६ ख. ग. ड. झ. “बहूनाम्” ।

तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकालैवाऽऽत्मन्यध्वारोपितान्तःप्रज्ञ-
त्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः । न बहिष्प-
ज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतःप्रज्ञमिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप-
तिषेधः । न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । न जीवावाविवेकरूपत्वात् ।
न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृत्वप्रतिषेधः । नाप्रज्ञमित्यचैन्यप्रतिषेधः ।

ज्ञानस्य जन्मातिरिक्तव्यापारामावात्तज्जन्मन्श्च द्वैतनिषेधेनैवोपक्षयात्क्षणान्तरे-
विषयस्फुरणजननायानवस्थानादारोपितातद्धर्मनिवृत्त्यैव ज्ञानं पर्यवसितमित्युपसंहरति—
तस्मादिति । प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमाणम् । तस्य व्यापारो जन्मैव । तेन
समानकालैवानर्थनिवृत्तिरिति योजना । तत्र हेतुमाह—जीजभावेति । सुषुप्तं हि स्वप्नजा-
गरिते प्रति जीजभावस्तस्य विशेषविशेषविज्ञानाभावरूपत्वाद्विशेषविज्ञानानां सर्वेषां घनमेकं
साधारणमविभक्तं सुषुप्तमिति तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना संभवतीत्यर्थः ।

कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीनामात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ सर्पादिवत्प्रति-
षेधादसत्त्वं गम्यत इत्युच्यते । ज्ञस्वरूपाविशेषेऽपीतरेतरव्यभिचाराद्रज्ज्वा-
दाविव सर्पधारादिविकल्पितभेदवत्सर्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य सत्यत्वं
सुषुप्ते व्यभिचरतीति चेन्न । सुषुप्तस्थानुभूयमानत्वात् । “ न हि विज्ञातु-
र्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते ” इति श्रुतेः ।

युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादौ भ्रान्तिप्रतिपन्नानां प्रतिषेधादसत्त्वम् । आत्मनि तु
प्रमाणेन गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न प्रतिषेधो युज्यते मानविरोधादिति शङ्क-
ते—कथमिति । प्रामाणिकत्वस्यासिद्धत्वाद्युक्तमन्तःप्रज्ञत्वादीनाममत्यन्तमिति परिह-
रति—उच्यते इति । विमतमसत्यं व्यभिचारित्वात्संनतिपन्नवादित्याह—ज्ञस्व-
रूपेति । तस्याविशेषोऽव्यभिचारस्तत्र रज्ज्वादाविवेत्युदाहरणम् । अन्तःप्रज्ञत्वादी-
नामितरेतरव्यभिचारे निदर्शनं सर्पधारादीति । विमतं सत्यमव्यभिचारित्वाद्रज्ज्वादि-
वदित्याह—सर्वत्रेति । तस्य च सत्यत्वे सर्वकल्पनाभिधानस्वसिद्धिरिति भावः ।
अव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते—सुषुप्त इति । न तत्र चैतन्यस्य व्यभिचारः
सुषुप्तस्य स्फुरणव्याप्तया साधकस्फुरणस्याऽऽवश्यकत्वादित्याह—न सुषुप्तस्येति ।
सुषुप्ते साधकस्फुरणस्य सत्त्वे प्रमाणमाह—न हीति ।

१ क. झ. “श्रुतिषे” । २ ग. झ. “वेधनेन” । ३ घ. ड. छ. ज. “नितवि” । ४ ग. “षज्ञा” ।
५ क. झ. “ति च श्रु” । ६ ग. झ. “माणम्” । ७ ड. “णेनोपय” । ८ ग. छ. ज. “ते प्रमाणवि” ।
९ क. “सत्त्वं व्य” ।

अत एवादृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः । अलक्षणमलिङ्गमित्येतदननुमेयमित्यर्थः । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवाव्यप-
देश्यं शब्दैः । एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मेत्यव्यभिचारी
यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयम् ।

निषेधशास्त्रालोचनया निर्विशेषत्वं तुरीयस्योक्तं तदेव हेतुकृत्य ज्ञानेन्द्रियाविषयत्व-
माह—अत एवेति । दृष्टस्यैवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थक्रियाराहित्यमिति विशेष-
णान्तरमाह—यस्मादिति । अदृष्टमित्यनेनाग्राह्यमित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—
कर्मेन्द्रियैरिति । अलक्षणमित्युक्तम् । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिलक्षणोपलम्भादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—अलिङ्गमिति । को ह्येवान्थात्कः प्राण्यादित्यादिलिङ्गोपन्यास-
विरुद्धमेतदित्याशङ्क्याऽऽह—अननुमेयमिति । प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशेष-
णान्तरमाह—अत एवेति । मनोविषयत्वाभावादेव शब्दविषयत्वम् । शब्द-
प्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वादित्याह—अत एवेति । तर्हि यथोक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभा-
वादित्याशङ्क्याऽऽह—एकात्मेति ।

अथ वैक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत्तुरीयमे-
कात्मप्रत्ययसारम् । “आत्मेत्येवोपासीत” इति श्रुतेः ।

परोक्षार्थविषयतया विशेषणं व्याख्यायापरोक्षार्थतयाऽपि व्याकरोति—अथवेति ।
अपरोक्षोऽयमप्रत्ययस्याऽऽत्मनि प्रमाणत्वे बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति—आत्मेत्येवेति ।
यच्चाऽऽप्तेर्मीत्यादिना परिपूर्णत्वादिलक्षणस्तावदात्मोक्तः स च बाङ्मनसातीतः
श्रुतिभ्योऽवगतस्तमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन गृहीत्वा तन्निष्ठस्तिष्ठनीत्यात्मनोऽ-
वस्थाप्रयार्तातरय तुरीयस्यापरोक्षनित्यदृष्टित्वं श्रुतितो दृष्टमित्यर्थः ।

अन्तःप्रज्ञत्वादित्यानिर्धर्मा(र्भ)प्रतिषेधः कृतः । प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदा-
दिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव शान्तं शिवं यतोऽद्वैतं भेदविकल्पपरहितं
चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते । प्रतीयमानपादत्रयैरूपवैलक्षण्यात् । स आत्मा स
विज्ञेय इति प्रतीयमानसर्पभूछिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुस्तथा तत्त्व-
मसीत्यादिवाक्यार्थ आत्माऽदृष्टो दृष्टा “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्बिपरिलोपो विद्यते”
इत्यादिभिरुक्तो यः स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या ज्ञाते द्वैताभावः ॥ ७ ॥

विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेदमाह—अन्तरिति । स्थानिधर्मस्य स्थान-

धर्मस्य च प्रतिषेधोऽन्तः(तः)शब्देन परामृश्यते । शान्ते रागद्वेषादिरहितमविक्रियं कूटस्थमित्यर्थः । शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधरूपमिति यावत् । यस्माद्द्वैताभावोपलक्षितं तस्माच्चतुर्थमित्याह—यत् इति । अद्वैतमित्येतद्व्याचष्टे—भेदेति । संख्याविशेषविषयत्वामावे कथं चतुर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीयमानेति । चतुर्थतुरीययोर्व्याख्यानव्याख्येयत्वेनापौनरुक्त्यं तस्योक्तविशेषणत्वेऽपि मम किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—स आत्मेति । आत्मनि यथोक्तविशेषणानि न प्रतिमान्तीत्याशङ्क्याऽऽह—स विज्ञेय इति । तदेव व्याचष्टे—प्रतीयमानेति । न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादिवाक्ये प्रतीकोपादानेन दर्शयति—न हि द्रष्टुरिति । आत्मन्यव्यवहार्ये कुतो विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्वमविद्यावस्थायां या ज्ञेयत्वाख्याऽवगतिस्तयेदानीमपि विज्ञेयत्वमुक्तमित्याह—भूतेति । विद्यावस्थायामेव किमिति ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागो न भवति तस्माऽऽह—ज्ञात इति । ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरप्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणानां सर्वदुःखानां निवृत्तेरीशानस्तुरीय आत्मा । ईशान इत्यस्य पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्यवतीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वाददुःखनिवृत्तेः । अव्ययो न वेति स्वरूपात् व्यभिचरतीति यावत् । एतत्कुतः । यस्मादद्वैतः सर्वभावानां रज्जुसर्पबन्धुषात्वात्स एष देवो द्योतनात्तुरीयश्चतुर्थो विभुर्वापी स्मृतः ॥ १० ॥

नान्तःप्राज्ञत्वादिति(मित्यादि)श्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विवरणरूपाञ्छ्लोकानवतारयति—अत्रेति । विविधं स्थानत्रयमस्माद्भवतीति व्युत्पत्त्या तुरीयो विभुरुच्यते । न हि तुरीयातिरेकेण स्थानत्रयमात्मानं धारयति । सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां तद्वेतूनां तदाचाराणामिति यावत् । ईशानपदं प्रयुज्य प्रभुपदं प्रयुज्ज्ञानस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह—ईशान इति । तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति सामर्थ्यस्य नित्यत्वात् कदाचिदापि दुःखं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्विज्ञानेति । संसृष्टरूपेण व्ययोऽस्तीत्याशङ्क्य विशिष्टनिष्ठि—स्वरूपादिति । तत्र प्रश्नपूर्वकमद्वितीयत्वं हेतुमार्हं—एतत्कुत इति । अतो

द्वितीयस्य व्ययहेतोरभावादिति शेषः । विश्वादीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वासि-
द्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वभावानामिति । अवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्योक्तलक्षणत्वं
विद्वदनुभवसिद्धमिति सूचयति—स्मृत इति ॥ १० ॥

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्यवायात्म्यावधारणार्थम् ।
कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं करोतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणा-
न्यथाग्रहणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतैजसौ बद्धौ संगृहीतावि-
ष्येते । प्राज्ञस्तु बीजाभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञत्वे
निमित्तम् । ततो द्वौ तौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न
सिध्यतो न विद्येते न संभवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विश्वादिष्ववान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्धारयति—कार्येति । श्लोकस्य
तात्पर्यमाह—विश्वादीनामिति । विश्वतैजसयोरुभयबद्धत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारण-
मात्रबद्धत्वं विशेषः । अथेदं निरूपणं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—तुर्येति । प्राज्ञस्य
कारणमात्रबद्धत्वं साधयति—तत्त्वाप्रतिबोधेति । त्रयाणामवान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते
तुरीये किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तत इति । तयोस्तस्मिन्निविद्यमानत्वं चिदेकताने
तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह—न संभवत इति ॥ ११ ॥

नाऽऽत्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।

प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं सत्सर्वदृक्सदा ॥ १२ ॥

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणौ
बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं बाह्यं द्वैतं प्राज्ञो
न किञ्चन संवेत्ति यथा विश्वतैजसौ ततश्चासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसाऽन्यथाग्रह-
णबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक्सदा तुरीयादन्यस्याभावा-
त्सर्वदा सदैवेति सर्वं च तद्दृक्चेति सर्वदृक्तस्मान्न तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजम् ।
तत्र तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहणस्याप्यत एवाभावो न हि सवितरि सदाप्रकाशा-

त्मके तद्विरुद्धप्रकाशनमन्वयाप्रकाशनं वा संभवति । “ न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ” इति श्रुतेः । अथवा जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वभूतावस्थः सर्ववस्तुदृगाभासस्तुरीय एवेति सर्वदृक् सदा । “ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ ” इत्यादि-श्रुतेः ॥ १२ ॥

प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं साधयति—नाऽऽत्मानमिति । तुरीयस्य कार्यकारणभ्यामसंस्पृष्टत्वं स्पष्टयति—तुर्यमिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—कथमिति । वाशब्दात्कथमित्यस्यानुवृत्तिः सूच्यते । प्रथमचोद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याचष्टे—यस्मादिति । विरक्षणमनात्मानमिति यावत् । अनृतमित्यस्य व्याख्यानमविद्याबीजप्रसूतमिति । द्वैतं द्वितीयमसत्यमित्यर्थः । वैधर्म्योदाहरणम्—यथेति । प्राज्ञस्य विभागविज्ञानाभावे फलमाह—तत्तथेति । यथोक्ते तमसि कार्यलिङ्गमनुमानं सूचयति—अन्यथेति । द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्याख्याति—यस्मादित्यादिना । सदैव तुरीयादन्यस्याभावान्तुरीयमेव सर्वं तच्च सदा दृग्रूपमिति यस्मात्तस्मादिति योजना । तत्रेति । परिपूर्णं चिदेकतानं तुरीयं परामृश्यते । अत एवेति । कारणभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तुरीये तत्त्वग्रहणान्यथाग्रहणयोरसंभवं दृष्टान्तेन साधयति—न हीति । यत्तु तुरीयस्य सदा दृगात्मत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह—न हि द्रष्टुरिति । चतुर्थपादं प्रकारान्तरेण योजयति—अथवेति । तत्रापि श्रुतिमनुकूलयति—नान्यादिति ॥ १२ ॥

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्यं न विद्यते ॥ १३ ॥

निमित्तान्तरर्भासशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वात्कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ताऽऽशङ्का निवर्त्यते । यस्माद्बीजनिद्रायुतस्तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । सैव च विशेषप्रतिबोधप्रसवस्य बीजम् । सा बीजनिद्रा । तथा युतः प्राज्ञः । सदा दृक्स्वभावत्वाच्चत्वाप्रतिबोधलक्षणा निद्रा तुरीये न विद्यते । अतो न कारणबन्धस्तस्माच्चित्तमभिप्रायः ॥ १३ ॥

अनुमानप्रयुक्ता तुरीयेऽपि कारणबद्धत्वाशङ्का परिहरति द्वैतस्येति । श्लोकस्य तात्पर्यं गृह्णाति—निमित्तान्तरेति । विमतं कारणबद्धं द्वैताग्रहणत्वात्प्राज्ञवदित्यनुमानमेव दर्शयन्निमित्तान्तरमेव स्फोरयति—कथमिति । अनुमानकृताशङ्कानिवर्णकत्वेन

१ छ. छ. वा भ० । २ घ. “संस्पृष्टं” । ३ घ. ड. छ. ज. “कस्य व्या०” । ४ ग. ड. छ. ज. झ. “इत्युक्तम्” । ५ “०. ज. “तीयचो” । ६ घ. ड. “त्याह—यं” । ७ च “तुरी” । ८ झ. “प्राप्तशं” । ९ अ. युक्तः प्रा० । १० ग. ड. छ. झ. “र्यं संयु” ।

श्लोकमवतारयति—प्राप्तेति । प्राज्ञस्योत्तरमाविप्रबोधादिकार्यापेक्षया नियतपूर्वमा-
वित्वं कारणबद्धत्वप्रयोजकम् । न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह—
यस्मादिति । किंच तुरीयस्य विशुद्धचिद्धातुत्वप्रसाधनप्रमाणबाधात्कालात्ययापदिष्टो
हेतुरित्याह—सदेति । न च पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिस्तुरीयस्योत्तरमाविकार्या-
पेक्षया नियतप्राग्भाववित्वाभावादिति मत्वाऽऽह—तत्त्वेति । दोषद्वयवत्त्वेनानुमान-
स्थामानत्वे फलितमाह—अता नेति ॥ १३ ॥

स्वमनिद्रायुतावायौ प्राज्ञस्त्वस्वमनिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम् । निद्रोक्ता तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणं
तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ विश्वनेजसौ । अतस्तौ कार्यकार-
णबद्धावित्युक्तौ । प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितकेवल्यैव निद्रया युत इति कारण-
बद्ध इत्युक्तम् । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो विरुद्धत्वात्स-
वितरीव तमः । अतो न कार्यकारणबद्ध इत्युक्तस्तुरीयः ॥ १४ ॥

कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुमत्वावष्टम्भेन प्रपञ्चयति—स्वप्नेति ।
ननु तैजस्यैव स्वप्नेत्युक्तत्वं युक्तं न तु विश्वस्य प्रबुध्यमानस्य तद्योगो युज्यते
प्रबुध्यमानत्वव्याघातात् । कथमविशेषेण विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुताविति । तत्र
स्वप्नशब्दार्थमाह—स्वप्न इति । यथा रज्ज्वा सर्पो गृह्यमाणोऽन्यथा गृह्यते तथाऽऽ-
त्मनि देहादिग्रहणमन्यथाग्रहणम् । आत्मनो देहादिवैलक्षण्यस्य श्रुतियुक्तिसिद्ध-
त्वात्तेन स्वप्नशब्दिदेनान्यथाग्रहणेन संसृष्टत्वं विश्वतैजसयोरविशिष्टमित्यर्थः । तथा
निद्राणस्यैव निद्रा युक्ता न तु प्रबोधवता विश्वस्येत्याशङ्क्याऽऽह—निद्रेति ।
उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वनेजसयोरविशिष्टं नागमयति—वाच्यमिति । तयोर-
न्यथाग्रहणेनाग्रहणेन च वैशिष्ट्यं प्रगपि सूचितानत्यशङ्क्यऽऽह—अत इति ।
द्वितीयं पादं विमज्जे—प्राज्ञस्त्विन्द्रिया । द्वितीयां व्यावष्ट—नोभयमिति । तुरीये
निद्रास्वप्नयोरदर्शनं हेतुमाह—विरुद्धत्वेति । अज्ञानतत्कार्यशोर्नित्यविज्ञाप्ति-
रूपे तुरीये विरुद्धत्वादनुल्लिखितं प्र दृष्टान्तमाह—नवितरीवेति । तुरीये
वस्तुता नाविद्यातत्कार्ययोः सगतिरस्तीति शङ्कितं नागपि सूचयित्वाह—अतो
नेति ॥ १४ ॥

१ ग. 'स्य शु' । २ च युतौ । ३ झ. अत. का' । ४ च. तय के' । ५ ग. ड. ज. झ.
'प्रयु' । ६ ग. झ. 'त. तत्र क' । ७ छ. देहेन्द्रियादि । ८ क. व. छ. 'शिष्टयमुपेत्य प्रा' ।
९ घ. 'तयिप' । १० ग. झ. 'शनहे' । ११ घ. ड. ज. 'स्तीति प्रा' ।

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजागरितयोरन्यथा रज्ज्वां सर्प इव गृह्यतस्तत्त्वं स्वप्नो भवति । निद्रा तत्त्वमजानतस्तिसृष्ववस्थासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तुल्यत्वाद्विश्वतैजसयोरेकराशित्वम् । अन्यथाग्रहणमाधान्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन्विपर्यासः स्वप्नः । तृतीये तु स्थाने तत्त्वज्ञानलक्षणो निद्रैव केवला विपर्यासः । अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणाग्रहणलक्षणविपर्यासे कार्यकारणबन्धरूपे परमार्थतत्त्वमतिबोधनः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते तदोभयलक्षणं बन्धरूपं तत्रापश्यंस्तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

कदा तर्हि स्वप्नो भवतीत्यपेक्षायामाह—अन्यथेति । निद्रा तर्हि कदेति संदिहानं प्रत्याह—निद्रेति । तुरीयप्रतिपत्तिसमयं संगिरते—विपर्यास इति । श्लोकव्यावर्त्यार्माकाङ्क्षा दर्शयति—कदेति । कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा निद्रानिष्ठः स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रश्नत्रयस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति—उच्यते इति । तत्र कदा स्वप्नो भवतीति प्रश्नं परिहरति—स्वप्नेति । अवस्थाद्वये स्वप्नैर्द्रष्टुरित्यर्थः । द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते—निद्रेति । विश्वादिषु त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वप्ननिद्रयोरिति । विश्वतैजसात्रेको राशिः । प्राज्ञो द्वितीयः । ततः श्लोके द्विवचनमविरुद्धमित्यर्थः । प्रथमे राशौ विपर्यासस्वरूपं कथयति—अन्यथेति । द्वितीये राशौ विपर्यासविशेषं दर्शयति—तृतीये त्विति । द्वितीयावर्गगतान्यक्षराणि व्याकरोति—अत इति । द्विवचनस्योपपन्नत्वाद्विपर्यासस्य च विभागेन निर्धारितत्वादित्यर्थः । तृतीयं प्रश्नं प्रतिविधत्ते—तदेति । तत्त्वप्रबोधाद्विपर्यासक्षयावस्थायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वाप्रतिबोधरूपेण बीजात्मनाऽन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं

पिता पुत्रोऽयं नृणां क्षेत्रं पञ्चवोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽहमेनेन
बर्धितश्चानेनेत्येवंप्रकारान्स्वप्नान्स्थानद्वयेऽपि पश्यन्सुप्तो यदा वेदान्तार्थत-
त्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा नास्म्येवं त्वं हेतुफलात्मकः किंतु
तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानो यदा तदैवं प्रतिबुध्यते । कथं नास्मिन्बाह्याभा-
भ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सबाह्याभ्यन्तरसर्वभावविकार-
वर्जितमित्यर्थः । यस्याज्जन्मादिकारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोबीजं निद्रा
विद्यत इत्यनिद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्वप्नम् । तन्निमित्तत्वाद-
न्यथाग्रहणस्य । यस्माच्चानिद्रमस्वप्नं तस्मादजमद्वैतं तुरीयमात्मानं बुध्यते
तदा ॥ १६ ॥

कदा तत्त्वप्रतिबोधो विपर्ययस्य हेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह—अनादीति । प्रतिबुध्य-
मानं तत्त्वमेव विशिनष्टि—अजमिति । जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति—योऽयमिति ।
परमात्मैव जीवभावमापन्नः संसरतीत्यर्थः । तस्य कथं जीवमावापत्तिरित्याशङ्क्य कार्य-
कारणबद्धत्वादित्याह—स इति । परमात्मोभयलक्षणेन स्वापेन सुप्तो जीवो भवतीत्य-
त्यन्वयः । स्वापस्योभयलक्षणत्वमेव प्रकटयति—तत्त्वेत्यादिना । मायालक्षणेनेत्युम-
यत्र संबध्यते । सुप्तोऽव व्यनक्ति—ममेत्यादिना । स्वापपारिगृहीतस्यैव प्रतिबोधनाव-
काशो भवतीत्याह—यदेति । यदा सुप्तस्तदा बुध्यत इति शेषः । प्रतिबोधकं विशि-
नष्टि—वेदान्तार्थेति । कथं प्रतिबोधनं तदाह—नासीति । अनुभूयमानत्वमेवमित्यु-
च्यते । यदोक्तविशेषणेन गुरुणा प्रतिबुध्यमानः शिष्यस्तदाऽसावेवं वक्ष्यमाणप्र-
कारेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तम् । तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीयार्थव्याख्यानेन विश-
दयाने—कथमित्यादिना । अस्मिन्निति सप्तम्या बोध्यात्मरूपं परामृश्यते । बाह्यं
कार्यमौन्तरं कारणं तच्चोभयमिह नास्ति । ततो जन्मादेर्भावविकारस्य नात्रावकाशः
संभवतीत्यर्थः । अवतारितं विशेषणं सप्रमाणं योजयति—सबाह्येति । अजत्वादेवानिद्रं
कार्याभावे कारणस्य प्रमाणामावेन वक्तुमशक्यत्वादिति मत्वाऽऽह—यस्मादिति ।
अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति—अह एवेति । अग्रहणान्यथाग्रहण-
संबन्धवैधुर्यं हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याह—यस्माच्चेति । तत्त्वमेवलक्षणमस्तु ।

१ च 'ता ममैतच्छेत्रं' । २ ज 'स्येव हे' । ३ छ. 'दैव प्र' । ४ झ. 'न्तरो ह्यज इति -
भ्रतेः स' । ५ क. 'न्तर इति श्रुतेः स' । ५ घ. ६ ज झ 'निद्रं हि' । ६ क. झ. हि तुरी' । ७ छ.
'त्ववो' । ८ घ क. ज. 'र्थं दर्शयति' । ९ छ. 'भावाप' । १० ग. छ. झ 'नः सन्तस' । ११ घ.
संघारील' । १२ क. घ. झ. सुप्त' । १३ क. घ. सुप्त' । १४ ग. छ. झ 'तिबोध्य' । १५ क.
'मान्यन्त' । १६ ज. झ. 'न्मादिभाव' । १७ झ. 'रितवि' ।

आत्मनः किमायातामित्याशङ्क्याऽऽह—तुरीयमिति । तदा विशिष्टेनाऽऽचार्येण विशिष्टं शिष्यं प्रति प्रतिबोधनावस्थायामित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपञ्चे कथमद्वैतमिति । उच्यते । सत्यमेवं स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत । रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वात् न तु स विद्येत । विद्यमानश्चेन्निवर्तेत न संशयः । न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या कल्पितः सर्पो विद्यमानः सन्निवेकतो निवृत्तः । नैव माया मायाविना प्रयुक्ता तदर्थिनां चक्षुर्बन्धापगमे विद्यमाना सती निवृत्ता । तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं द्वैतं रज्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थतस्तस्मात् कश्चित्प्रपञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वाऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

तुरीयमद्वैतमित्युक्तं तदयुक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रपञ्च इति । प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधात्तदद्वितीयत्वमविरुद्धमिति सैद्धान्तिकीमाशङ्कां पूर्ववाद्यनुवदति—प्रपञ्चेति । तर्हि पूर्वं प्रपञ्चनिवृत्तेरनिवृत्तस्य तस्य सत्त्वान्नाद्वैतं सद्देतुमर्हतीति पूर्ववर्धयेद्ब्रवीति—अनिवृत्त इति । सिद्धान्ती । श्लोकेनोत्तरमाह—उच्यते इति । किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमुपेत्याद्वैतानुपपत्तिरुच्यते किंवाऽवस्तुत्वमिति विकल्प्याऽऽद्येऽद्वैतानुपपत्तिमङ्गी करोति—सत्यमिति । अद्वैतं तर्हि कथमुपपद्येत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह—रज्ज्वांमिति । यथा सर्पो रज्ज्वां कल्पितो वस्तुतो नास्ति तथा प्रपञ्चोऽपि कल्पितत्वाच्चैव वस्तुतो विद्यते । तथा च तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन (ण) साधयति—विद्यमानश्चेदिति । यथात्मनि कारणाधीनः सन्प्रपञ्चो विद्येत तदा कृतकस्यानित्यत्वानियमात्तन्निवृत्तिरवश्यंभाविनी । कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारण(णा)संसर्गस्ततः सनि कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरान्यन्तिकत्वादद्वैतानुपपत्तिराशङ्क्येत । न च कारणाधीनः सन्प्रपञ्चोऽस्ति । तस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्यर्थः । प्रपञ्चस्य मायया विद्यमानत्वं न तु वस्तुत्वमित्युदाहरणार्थमुपपादयति—न हीत्यादिना । सर्पो हि रज्ज्वां भ्रान्त्या कल्पितो

१ घ. ड ज 'शिष्टशि' । २ घ. ड ज 'बोधिताव' छ बोधाव' ३ घ. 'ते । एवमनि' । ४ ज. 'त तदा र' । ५ च 'ते । वर्तमान' । ६ घ ड ज न । ७ ख. घ ड ज 'तं तु प' । ८ च. झ. 'मद्वयमित्ययु' ९ च. झ 'अविनि' । १० ख. वादी प्र' ११ घ ड. छ. 'यत इत्या' । १२ क 'त्वाज व' । १३ ग. झ. विद्यते । १४ घ. ड ज 'स्य नि' । १५ घ. ड. ज 'स्मितत्वेन ना' ।

नायं सर्पो रज्जुरेष एवेति विवेकाधिया निवृत्तो नैव वस्तुतो विद्यते । बा-
धितस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावात् । माया चेन्द्रजालशब्दाच्चा मायाविना प्रद-
र्शिता पार्श्वस्थानां मायादर्शनवतां चक्षुर्गतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे सति
समुत्पन्नसम्यग्दर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना भवितुमुत्सहेत । यथेद-
मुदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं न परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यासत्त्वे
शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—रज्जुवादिति । प्रपञ्चस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावे
तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्युपसहरति—तस्मादिति ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

ननु शास्ता शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निर्वृत्त इत्युच्यते । वि-
कल्पो विनिवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो माया-
रज्जुसर्पवत्तथाऽयं शिष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदेशनिषि-
त्तोऽन उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्ता शास्त्रमिति । उपदेशकार्यं तु ज्ञाने
निर्वृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति—विकल्प इति । यदि केनचिद्धे-
तुना तत्त्वज्ञानेन वार्थेण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतया विकल्पितस्तथाऽप्यसौ बाधितो
निवर्तेत न तु तात्त्विकमद्वैतं विरोद्धमर्हति । तत्त्वज्ञानात्मागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं
निमित्ताकृत्य यतः शास्त्रादिभेदोऽनूद्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निर्वृत्ते न किञ्चिदपि
द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति । तदनिवृत्तौ
नाद्वैतसिद्धिर्न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः । तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञान-
हेतुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धूमाभासस्याव्याप्तस्यातद्धेतुत्वेऽपि कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञान-
हेतुत्वं प्रतिबिम्बादिवदुपपन्नमित्युत्तरमाह—उच्यते इति । शिष्यः शास्ता शास्त्र-
मित्ययं विकल्पो विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वाज्ज्ञानबाध्यत्वाद-
द्वैताविरोधीत्यर्थः । शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।
मायाविना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेऽप्यते यथा च सर्पधारादिविकल्पितस्तथाऽयं
प्रपञ्चः सर्वोऽपि कल्पितो वस्तु न भवतीति प्रपञ्चितं तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्या-
दिरपि ज्ञानात्प्राक्कल्पितः सन्नज्ञानकृता भिद्येत्यर्थः । किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ कल्प्यते
तत्राऽऽह—उपदेशेति । उपदेशमुद्दिश्य यथोक्तविभागवचनमित्युक्तमुपसहरति—अत

१ ख. 'स्तुतः । बा' । २ घ. ङ. ज. मायेन्द्र' । ३ छ. 'बन्धाप' । ४ झ. च. निवर्तते इ' ।

५ छ. 'या क' । ६ छ. यदि । ७ ग. घ. ङ. 'पत्तिरि' । ८ ङ. 'तशा' । ९ ग. झ. 'रितोऽस्तीति' ।

इति । उपदेशात्प्रागिव तस्मादूर्ध्वमपि मेदोऽनुवर्ततामित्याशङ्क्य विरोधिसद्भावाभ्यै-
वमित्याह—उपदेशेति ॥ १८ ॥

(उपनिषद्) ।

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोँकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा

मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

अभिधेयमिधान ओँकारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सोऽयमात्माऽ-
ध्यक्षरमक्षरमधिकृत्याभिधानमाधान्येन वैर्ण्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तद-
क्षरमित्याह । ओँकारः । सोऽयमोँकारः पादशः प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं
मात्रामधिकृत्य वर्तते इत्यधिमात्रम् । कथमात्मनो ये पादास्त ओँकारस्य
मात्राः । कास्ताः । अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुत्तमानां चाधिकारिणामध्यारोपापवादाभ्यां पारमार्थिकं
तत्त्वमुपदिष्टम् । इदानीं तत्त्वग्रहणासमर्थानामधमाधिकारिणामाध्यानविधानायाऽऽरो-
पदृष्टिमेवावष्टभ्य व्याचष्टे—अभिधेयेत्यादिना । अध्यक्षरमित्येतद्व्याचरोति—
अक्षरमिति । अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति—किं
पुनरित्यादिना । तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति—सोऽयमिति । आत्मा हि
पादशो विभज्यते मात्रामधिकृत्य पुनरोँकारो व्यवतिष्ठते तत्त्वथं पादशो विभज्यमा-
नस्याधिमात्रत्वमिति पृच्छति—कथमिति । पादानां मात्राणां चैकत्वादेतदविरुद्ध-
मित्याह—आत्मन इति ॥ ८ ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽ-

प्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्तेति ह वै सर्वान्कामानादिश्च

भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओँकार-
स्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । आप्तेराप्तिर्व्याप्तिरकारेण सर्वा
वाग्व्याप्ता । “ अकारो वै सर्वा वक् ” इति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत् ।
“तस्य ह वै तस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः” इत्यादिश्रुतेः । अभि-
धानाभिधेययोरेकत्वं चावोचाम । आदिरस्य विद्यत इत्यादिमद्यथैवाऽऽदिपद-

काराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह—आप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिः प्रथमश्च भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पादानां मात्राणां च मध्ये विश्वारूपविशेषस्याकारविशेषत्वं निगमयति—तत्रेति । विश्वारोपयोरेकत्वं सादृश्ये सत्यारोपयितुं शक्यमन्यत्र सत्येव तस्मिन्नारोपसदर्शनात्तथा च किं तदारोपप्रयोजकं सादृश्यामिति पृच्छति—केनेति । सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतारयति—आहेति । व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुत्युपन्यासेन व्यनक्ति—अकारेणेति । अध्यात्मा-
धिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्व्यपि श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—तथेति । किं च सामान्यद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्यं न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह—अभिधानेति । सामान्यान्तरमाह—आदिरिति । तदेव स्फुटयति—यथैवेति । उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादादिमत्त्वमकारस्य द्रष्टव्यम् । विश्वस्य पुनरादिमत्त्वं तैजसप्राज्ञावपेक्षाऽऽद्यस्थाने वर्तमानत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति—तस्मादिति । किमर्थमित्यं सामान्यद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह—तदेकत्वेति । सादृश्याविकल्पादेव फलविकल्पः ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभय-
त्वाद्बोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओंकारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह—उत्कर्षात् । अकारादुत्कृष्ट इव ह्युकारस्तथा तैजसो विश्वादुभयत्वाद्वाऽकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽन उभयभावत्वसंभोग्यात् । विद्वत्फलमुच्यते—उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिम् । विज्ञानसंततिं वर्धयतीत्यर्थः । समानस्तुल्यश्च मित्रपक्षस्येव शत्रुपक्षाणां-

मेत्यप्रद्वेष्यो भवति । अब्रह्मविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिशति—स्वप्नेत्यादिना । यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं सत्येव सामान्ये वक्तव्यं तदभावे तदारोपायोगादिति पृच्छति—केनेति । सामान्योपन्यासपूर्वकमेकत्वारोपं साधयति—आदेति । अकारस्य सर्ववाग्यौपकत्वेनोक्तृष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्ण्यते तत्राऽह—अकारादिति । अकारस्योत्कर्षे वागत्वेऽपि पाठत्रमादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारिकमिवकारश्चामुमर्थमुपोद्धलयति । यथाऽकारादुकारस्योत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वात्तैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः । सूक्ष्माभिमानिनः स्थूलाभिमानिनः सकाशादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह—तथेति । उकारतैजसयोर्न प्रत्येकमुभयत्वमेकैकत्वस्योभयैर्त्वं व्याघातादित्याशङ्क्य व्याकरोति—अकारेति । मध्यस्थत्वादुकारतैजसयोरुभयभाक्त्वं सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं शक्यमारोपयितुमित्याह—अत इति । यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वादुपादेयमिति सूचयति—विद्वदिति । ज्ञानसंततैरुत्कर्षो नाम कुतश्चित्तस्याभेदावेदनं तस्येष्टत्वाभावे कथं फलैव स्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—विज्ञानेति । पक्षद्वयतुल्यत्वमेव प्रकटयति—अप्रद्वेष्य इति । सादृश्यभेदेन फलभेदमावेद्य द्विविधसादृश्यप्रयुक्तैकत्वावज्ञानफलमाह—अब्रह्मविदिति ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपी-
तेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं
वेद ॥ ११ ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो यः सँ ओंकारस्य मकारस्तृतीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र—मितेर्मितिर्मानं मीयेते इव हि विश्वतैजसो प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव यवाः । तथोंकारसमाप्ती पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारो मकारे । अपीतेर्वा । अपीतिरप्यस्यैकीभावः । ओंकारोच्चारणेऽन्त्येऽक्षर एकीभूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ

१ घ. 'मप्रद्वे' । २ झ. 'विज्ञास्य' । ३ झ. 'गव्यापारत्वे' । ४ घ. ड. ज. 'स्योक्तार्थत्वमौ' । ५ क. ख. 'कारोत्क' । ६ घ. ड. झ. 'कस्यो' । ७ ग. 'यत्वे व्या' । ८ ख. 'त्वस्य व्या' । ९ ख. घ. ड. ज. ट. 'लत्वमि' । १० छ. 'कवज्ञा' । ११ झ. 'तीयमा' । १२ च. झ. स. मं । घ. ज. 'स मकार ओकारस्य तृती' । १३ ज. 'तीयमा' । १४ ज. साम्येने । १५ च. 'यक्षैकी' । १६ घ. 'णेऽन्त्याक्ष' ।

सुष्ठुसकाले प्राप्ते । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्वत्फलमाह—
मिनोति इ वा इदं सर्वं जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणा-
त्मा भवतीत्यर्थः । अत्रावान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति—सुष्ठुमेति । पूर्ववदेकत्वप्रयोजकम-
त्रापि प्रश्नपूर्वकमुपवर्णयति—केने यादिना । मानमेव विवृणोति—मीयेते इति ।
ओमित्योकारस्य नैरन्तर्येणोच्चारणे स्तुत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुनस्तस्मा-
न्निर्गच्छन्ताविवोपलभ्येते तेन मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । एकी-
भावमेव स्फोरयति—ओंकारेति । मकारवत्प्राज्ञेऽपि तदस्ति सामान्यमित्याह—तथेति ।
उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह—अतो वेति । सामान्यद्वयद्वारेण प्राज्ञमकारयोरेक-
त्वज्ञानं नाविवक्षितं फलवत्त्वादित्याह—विद्वदिति । अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानम-
स्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि—जगद्याथात्म्यमिति । तद्याथात्म्यं चाव्याकृतत्वं प्रलयम-
वनमनिष्ठत्वाच्च फलमित्याशङ्क्याऽऽह—जगदिति । तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलमेदक-
धनादुपासनाभेदमाशङ्क्याङ्गेषु फलभेदश्रुतेर्यथादत्वमुपेत्याह—अत्रेति । पादानां
मात्राणां च क्रमादेकैवावज्ञाने फलैक्यं सर्वान्नादान्मात्राश्च सर्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य
प्रधानस्य ब्रह्मध्यानस्य साधनं यदोकाराख्यमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदेवै-
कमुपासनमितरस्य तदङ्गत्वान्नोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

विश्वस्यात्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदाऽऽदित्वसामान्यमुत्कटन्याये-
नोत्कटमुद्भूतं दृश्यत इत्यर्थः । अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं मात्रासं-
प्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यत इत्यर्थः । आप्तिसा-
मान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्तते चशब्दात् ॥ १९ ॥

पादानां मात्राणां च यदेकत्वं सन्निमित्तं श्रुत्योपन्यस्तं तत्र श्रुत्यर्थविवरणरूपान्पूर्-
वदेव श्लोकानवतारयति—अत्रेति । प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चाभेदारोपार्थमुक्तं
सामान्यद्वयं विशदयति—विश्वस्येति । उक्तन्यायेनाऽऽदिरस्येत्यादाविति शेषः । पुन-
रुक्तिपरिहारद्वारा विवक्षितमर्थमाह—अत्वेति । अनुवृत्तिद्यातकं दर्शयति—
चशब्दादिति ॥ १९ ॥

१ घ. ड. 'शुसिका' । २ घ. ड. झ. 'न्यमतिव्यक्तमि' । ३ छ. 'यविज्ञ' । ४ ग. घ. क.
ज. झ. 'ज्ञे फलश्रु' । ५ ग. ड. छ. ज. 'कत्वज्ञा' । ६ ग. 'लभेदक' । ७ ख. 'रस्यापि त' ।
८ क. ख. ज. 'दा विवक्ष्यते स' । ९ क. 'थमाया मा' ।

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उकारत्वविवक्षायामुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्टं इत्यर्थः ।

उभयत्वं च स्फुटमेवेति । पूर्ववत्सर्वम् ॥ २० ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वारोपप्रयोजकद्वयं श्रुत्युक्तं व्यनक्ति—तैजसस्ये-
ति । स्फुटमिति क्रियाविशेषणम् । तथाविधमित्यर्थः स्फुटमित्याह—स्फुटमेवेति ।
उक्तविज्ञान इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासंप्रतिपत्ताविति तस्य व्याख्यानं सर्वमित्युच्यते
तत्पूर्ववद्द्रष्टव्यमित्युच्यते—पूर्ववादिति ॥ २० ॥

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयावुत्कृष्टे सामान्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यासे सामान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं विशदयति—
मकारेति । अक्षरार्थस्य पूर्ववदेव सुज्ञानत्वात्तात्पर्यार्थमाह—मकारत्व इति ॥ २१ ॥

त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥ २२ ॥

यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्त्येवमवैतादिति निश्चितो यः स
पूज्यो वन्द्यश्च ब्रह्मविष्टोके भवति ॥ २२ ॥

विश्वादीनामकारादीनां च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्तौति—त्रिष्विति ।
यथोक्तस्थानत्रयं जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं चेति त्रितयं तुल्यं पादानां मात्राणां चेति
शेषः । उक्तं सामान्यमाप्तिरुत्कर्षो मितिरित्यादि । महामुनिरित्यस्यार्थमाह—ब्रह्म-
विदिति ॥ २२ ॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

१ छ. ज. 'दृमित्य' । २ ड. 'वेत्यर्थः । पू' । ३ ज. 'वत् । २० ॥ ४ छ. 'स्यार्थः स्फु' ।

५ छ. झ. 'मित्याह पू' । ६ घ. ज. 'मेव त' । ७ ख. ग. छ. झ. 'यथोक्तं स्था' ।

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा यथोक्तोकारं प्रतिपद्य यो ध्यायति तमकारो नयते विश्वं प्रापयति । अकारालम्बनो-
कारं विद्वान्वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथोकारस्तैजसम् । मकारश्चापि पुनः
प्राज्ञं चशब्दान्नयत इत्यनुवर्तते । क्षीणे तु मकारे बीजभावस्ययादमात्र
ओंकारे गतिर्न विश्यते कचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति—अकार इति ।
यत्र तु पादाना मात्राणा च विभागो नास्ति तस्मिन्नोकारे तुरीयात्मानि व्यवस्थितस्य
प्राप्तृप्राप्तव्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह—नामात्र इति । ओंकारैर्ध्यायिनमकारो विश्वं
प्रापयतीत्युक्तमयुक्तम् । विश्वप्राप्तेर्ध्यानमन्तरेण सिद्धत्वात् । अकारस्य चाध्येयस्यो-
क्तफलप्रापकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—अकारेति । तदालम्बनं तत्प्रधानमिति
यावत् । अकारप्रधानमोंकारं ध्यायतो यथा वैश्वानरप्राप्तिस्तथोकारप्रधानं तमेव
ध्यायतस्तैजसस्य हिरण्यगर्भस्य प्राप्तिर्भवतीत्याह—तथेति । यश्च मकारप्रधानमोंकारं
ध्यायति तस्य प्राज्ञाव्याकृतप्राप्तिर्युक्त्याह—मकारश्चेति । क्रियापदानुवृत्तिरुभयत्र
विवाक्षिता । चतुर्थपादं व्याचष्टे—क्षीणे त्विति । स्थूलप्रपञ्चो जागरितं विश्वश्चेत्ये-
तन्नितयमकारमात्रं सूक्ष्मप्रपञ्चः स्वप्नस्तैजसश्चैतन्नितयमकारमात्रं प्रपञ्चद्वयकारणं सुषुप्तं
प्राज्ञश्चेत्येतन्नितयं मकारमात्रं तत्रापि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरभावमापद्यते । तदेवं सर्वमों-
कारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतावन्तं कालमोमिति रूपेण प्रतिपन्नं तत्परिशुद्धं
ब्रह्मैवेत्याचार्योपदेशस्मृत्यसमर्थज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ताज्ञानस्य मकारत्वेन
गृहीतस्य क्षये ब्रह्मण्येव शुद्धे पर्यवसितस्य न कचिद्वतिरुपपद्यते परिच्छेदामावादि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

(उपनिषद्)—

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽ-
द्वैत एवमोंकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं
य एवं वेदै ॥ १२ ॥

(इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता) ।

=====

अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति सोऽमात्र ओंकारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मैव केव-
लोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्बाहुपनसयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः । प्रपञ्चोपशमः

१ घ. ड. 'म्बनमोंका' । २ ख. ग. छ. झ. तस्मिन्नोका । ३ घ. ड. ज. 'रस्य ध्या' ।
४ ज. 'सहि' । ५ ग. ज. 'भेप्रा' । ६ ख. ज. झ. प्राज्ञस्याव्याकृतस्य प्रा । ७ छ. 'स्तिर्भवतीत्या' ।
८ घ. ड. ज. 'देव स' । ९ ख. 'वत्काल' । १० ग. छ. झ. '३२,३६र्द्धने' । ११ क. छ. 'इ य
एवं वेदै ॥ १२ ॥

शिवोऽद्वैतः संवृत एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओंकारस्त्रिमात्रस्त्रिपादः ।
 आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव एवं पारमार्थिकमात्मानं य एवं वेद ।
 परमार्थदर्शिनां ब्रह्मविदां तृतीयं बीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न
 पुनर्जायते तुरीयस्याबीजत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः
 सर्पो बुद्धिसंस्कारात्पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मन्दमध्यमविद्यां तु
 प्रतिप्रक्षसाधकभावानां सन्मार्गगामिनां (णां) संन्यासिनां मात्राणां पा-
 दानां च बल्लसामान्यविदां यथावदुपास्यमान ओंकारो ब्रह्मप्रतिपत्तय
 आलम्बनी भवति । तथा च वक्ष्यन्ति—“आश्रमास्त्रिविधा हीनाः”
 इत्यादि ॥ १२ ॥

(इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यम्) ।

प्रत्यवचैतन्यमोकारसंवेदनं त्रिमात्रेणोकारेणाध्यस्तेन तादात्म्यादोकारो निरुच्यते ।
 तस्य परेण ब्रह्मण्यैक्यममात्रादिश्रुत्या विद्ध्यते तामवतार्य व्याकरोति—अमात्र
 इत्यादिना । केवलत्वमद्वितीयत्वम् । विशेषणान्तरमुपपादयति—अभिधानेति ।
 अभिधानं वागभिधेयं मनश्चित्तातिरिक्तार्थाभावस्याभिधास्यमानत्वात्तयोर्मूलाज्ञानक्षयेण
 क्षीणत्वादिति हेत्वर्थः । अव्यवहार्यश्चेदात्मा नास्त्येवेत्याशङ्क्य विकारजातविनाशाव-
 धित्वेनाऽऽत्मनोऽवशेषान्नैवमित्याह—प्रपञ्चेति । तस्य च सर्वानर्थाभावोपलक्षितस्य
 परमानन्दत्वेन पर्यवसानं सूचयति—शिव इति । तस्यैव सर्वद्वैतकल्पनाधिष्ठानत्वेना-
 वस्थानमभिप्रेत्याऽऽह—अद्वैत इति । ओंकारस्तुरीयः सन्नात्मैवेति यदुक्तं तदुपसं-
 हरति—एवमिति । यथोक्तं विज्ञानं पादानां मात्राणां चैकत्वम् । न च पादा मात्रा-
 श्च तुरीयात्मन्योकारे सन्ति पूर्वपूर्वविभागश्चोत्तरोत्तरान्तर्भावेन क्रमादात्मनि पर्यवस्य-
 तीत्येवंलक्षणतद्वता प्रयुक्तः सन्नोकारो मात्रा पादाश्च स्वामिन्नन्तर्भावावस्थितस्याऽऽ-
 त्मनो भेदमसहमानस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । उक्तैक्यज्ञानस्य फलमाह—संविशतीति ।
 सुषुप्ते ब्रह्मप्राप्तस्य पुनरुत्थानवन्मुक्तस्यापि पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—परमा-
 र्थेति । सुषुप्तस्य पुनरुत्थानं बीजभूताज्ञानस्य सत्त्वादुपपद्यते । इह तु बीजभूतज्ञानं
 तृतीयं सुषुप्ताख्यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वानिति नासौ पुनरुत्थानम-
 र्हति । कारणमन्तरेण तदयोगादित्यर्थः । तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं भविष्यती-

१ अ. झ. संवृत । च संप्रवृत । २ ख. घ झ “दर्शी ब्रह्मवितृत्ती” । ३ च. सर्पेषु । ४
 ख. घ. छ. ज. हीन इ° । ५ ड झ. “दिपूर्ववद°” । ६ छ निरूप्यते । ७ ड. ब्रह्मैक्य° । ८ ग. झ.
 “ये क्षी°” । ९ क. ख. घ. ड. छ ज. “नोऽवशे°” । १० ड. झ. सुप्तस्य ।

त्याशङ्क्य कार्यकारणविनिर्मुक्तस्य तस्य तद्योगान्नैवमित्याह—तुरीयस्येति । मुक्त-
स्यापि पूर्वसंस्कारात्पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—न हीति । पूर्ववदित्य-
विवेकावस्थायामिवेत्यर्थः । तद्विवेकिना रज्जुसर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत् । बुद्धि-
संस्कारादित्यत्र बुद्धिशब्देन सर्पभ्रान्तिर्गृह्यते । उत्तमाधिकारिणामोकारद्वारेण परि-
शुद्धब्रह्मात्मैक्यविदामपुनरावृत्तिलक्षणेणमुक्तं फलम् । इदानीं मन्दानां मध्यमानां च
कथं ब्रह्मप्रतिपत्त्या फलप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—मन्देति । तेषामपि क्रममुक्तिरवि-
रुद्धेत्यर्थः । तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यं कथयति—तथा चेति ॥ १२ ॥

(इति माण्डूक्यमूलमन्त्रमाण्ड्यटीका समाप्ता) ।

=====

पूर्ववत्—

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

(गौडपादीयश्लोकाः) ।

ओंकारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्त-

येत् ॥ २४ ॥

यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा मात्राश्च पादास्तस्मादोंकारं पादशो
विद्यादित्यर्थः । एवमोंकारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चित्प्रयोजनं चि-
न्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रणीतास्तथोत्तरेऽपि श्लोकाः
श्रुत्युक्तेऽर्थ एव संभवन्तीत्याह—पूर्ववदिति । ओंकारस्य पादशो विद्या कीदृशी-
त्याशङ्क्याऽऽह—पादा इति । पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वं कृत्वा तद्विभाग-
विधुरमोंकारं ब्रह्मबुद्ध्या ध्यायतो भवति कृतार्थतेति दर्शयति—ओंकारमिति ।
तस्मात्पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृत्योंकारमुपगते-
भागशून्यं ब्रह्मबुद्ध्या नानीयादित्याह—ओंकारमिति । उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह—
एवमिति ॥ २४ ॥

युज्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

युज्जीत समादध्याद्यथाव्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनः । यस्मा-

१ ग. ज. झ. तद°. २ क. °रादात्य°. ३ घ. ङ. च. ब्रह्मैक्य°. ४ ग. ङ. झ. °क्षणं
फलमुक्तम् । इ°. ५ ग. घ. °मनुक्त°. ६ छ. °कारे पा°. ७ च. न चिन्तयेत् किं । ८ घ.
°का; प्र°. ९ क. एवं । १० क. ख. °कृत्वात्तद्वि° ।

प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि तत्र संदा युक्तस्य भयं विद्यते क्वचित् ।
“ विद्वान् विभेति कुतश्चन ” इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

प्रणवानुसधानकुशलस्य प्रणवज्ञानैव सर्वद्वैतापवादकेन कृतार्थता भवत्युक्तम् ।
इदानीं तदनभिज्ञस्य परोपदेशमात्रशरणस्य ध्यानकर्तव्यतां कथयति—युञ्जीतेति ।
ननु मनःसमाधानं ब्रह्मणि कर्तव्यम् । किमिति प्रणवे तत्कर्तव्यतोच्यते तत्राऽऽह—
प्रणव इति । संप्रति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति—प्रणवे नित्येति ।
समाधानविषयमाह—यथेति । तुरीयरूपं यथा (धेत्यु) च्यते तत्र हेतुमाह—
यस्मादिति । तदेव साधयति—न हीति । तत्र तैत्तिरीयकश्रुत्यानुकूल्यमाह—
विद्वानिति ॥ २५ ॥

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

परापरे ब्रह्मणि प्रणवः परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु पर एवाऽऽत्मा
ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किञ्चि-
द्विद्यत इत्यनन्तरः । तथा बाह्यमन्यत्र विद्यत इत्यबाह्यः । अपरं कार्यमस्य
न विद्यत इत्यनपरः । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

कीदृशस्तर्हि प्रणवो मन्दानां मध्यमानां चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशङ्क्याऽऽ-
ह—प्रणवो हीति । उत्तमाधिकारिणां कीदृशस्तर्हि प्रणवः सम्यग्ज्ञानगोचरो भवति
तत्राऽऽह—अपूर्व इति । परापरब्रह्मात्मना प्रणवो मन्दमध्यमाधिकारिणोर्ध्येयतामु-
पगच्छतीति पूर्वार्धं व्याचष्टे—परेति । उत्तमाधिकारिणस्तु सर्वविशेषशून्यमेकरसं
प्रत्यग्भूतं ब्रह्म तद्रूपेण प्रणवः सम्यग्ज्ञानाधिगम्यो भवतीत्युत्तरार्धं विभजते—
परमार्थत इत्यादिना । उक्तेऽर्थे प्रमाणं सूचयति—सबाह्येति ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः सर्वस्यैव मायाहस्तिरज्जुसर्पमृगतृ-
ष्णिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य वियदादिप्रपञ्चस्य यथा मायावर्षादयः । एवं

१ क्ष 'वो नि' । २ झ समायु' । ३ घ. ड झ. 'ज्ञानेन स' । ४ छ. ध्यानं क' । ५ क.
ख. मनसः स' । ६ ग. घ. ङ. छ. ज. 'रीर्यं क' । ७ ग. 'ति पु' । ८ च. 'र्वं कर' । ९ क.
पूर्व । १० ग. 'रिणो ध्येय' । घ. 'रिणां ध्येय' । ११ छ. उक्तार्थे । १२ घ. छ. ज. झ.
'तिल' । १३ च. 'याख्याद' ।

हि प्रणवमात्मानं मार्याव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणादेव तदात्मभावं व्य-
श्नुत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

यदोकारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनन्तरत्वमित्यादिविशेषणमुक्तं
तत्र हेतुमाह— सर्वस्येति । यथोक्तविशेषणं प्रणवं प्रैत्यञ्चं प्रतिपद्य कृतकृत्यो
भवतीत्याह— एवं हीति । पूर्वार्धं व्याकरोति— आदीति । सर्वस्यैवोत्पद्यमानस्यो-
त्पत्तिरितिलया यथोक्तप्रणवार्थिना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेषणं युक्तमित्यर्थः ।
तत्र परिणामवाद व्यावर्त्य विवर्तवाद द्योतयितुमुदाहरति— मायेति । अनेकोदाहरण-
मुत्पद्यमानस्यानेकविधत्तबोधनार्थं प्रणवस्य प्रत्यगात्मत्वं प्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमाया-
शक्तिवशाज्जगद्धेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा मायावी स्वगतविकारमन्त-
रेण मायाहस्त्योदेरिन्द्रजालस्य स्वमायावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगत-
विकारविरहिणः स्वाज्ञानादेव सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मा प्रणवभूतो व्यवहारदशायां
स्वाविद्यया सर्वस्य हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य परमार्थावस्थाया पूर्वोक्तविशेषण-
वत्त्वमित्यर्थः । द्वितीयार्धं विभजते— एवं हीति । पूर्वोक्तविशेषणसंपन्नमिति यावत् ।
ज्ञानस्य मुक्तिहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति— तत्क्षणादेवेति । तदात्म-
मात्रमित्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तु परामृश्यते ॥ २७ ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।

सर्वव्यापिनमोकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्या-
त्सर्वव्यापिनं व्योमवदोकारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिपान्मत्वा न
शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । “ वरति शोकमात्मवित् ” इत्यादि-
श्रुतिभ्यः ॥ २८ ॥

ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवमभिधायतो हृदयाख्यं देशमुपदिशति— प्रणवमिति । परमार्थ-
दर्शिनस्तु देशाद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादर्थिकं शोकाभावं तत्र को मोहः कः शोक
इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुवदति— सर्वव्यापिनमिति । हृदयदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो
ध्येयत्वे हेतुं सूचयति— स्मृतिप्रत्ययेति । बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति

१ घ. ड. ज. 'याख्यादि' । २ घ. ड. ज. 'र्वम' । ३ घ. प्रत्ययं । ४ ग. घ. ड. ज. झ.
'र्थः' । पं । ५ ज. 'दं द्यो' । ६ छ. व्यावृत्त्य । ७ क. 'प्रमत्वा' । ८ घ. मायया हं । ९ ग.
छ. 'स्यादीन्द्र' । १० घ. छ. 'था र' । ११ च. ड. ज. झ. च । १२ ग. 'त्मा प्राणभू' । १३
घ. ड. छ. ज. हृदये स्थि' । १४ झ. 'र्वस्य प्रा' । १५ क. इति श्रु' । १६ घ. ड. ज. 'र्शिनो दे' ।
१७ क. 'र्थिकशो' ।

साक्षात्कारसंपात्तिर्वैक्ष्यते । विवेकद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतुमाह—
 श्लोकेति । तस्यै हि निमित्तमात्माज्ञानम् । तस्याऽऽत्मसाक्षात्कारतो निवृत्तौ शोका-
 नुपपात्तिरित्यत्र प्रमाणमाह—त्तरीति । आदिशब्देन मिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रु-
 तिर्गृह्यते ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

इति माण्डूक्योपनिषदर्थविष्करणपरायां(सु) गौडपादीय-
 कारिकायां(सु) प्रथममागमप्रकरणम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

अमात्रस्तुरीय ओंकारो भीयतेऽनयेति मात्रा परिच्छित्तिः साऽनन्ता
 यस्य सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्वमस्य परिच्छेतुं शक्यत इत्यर्थः । सर्वद्वैतो-
 पश्वैर्भावादेव शिवः । ओंकारो यथाव्याख्यातो विदितो येन स परमार्थ-
 तत्त्वस्य मननान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दभगव पूज्यपादाशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

शांकरभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे गौडपादीयकारिका-

सहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममागम-

प्रकरणम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

ओंकारं तुरीयमार्चमापन्नं यः प्रतिपन्नस्तं स्तौति—अमात्र इति । यथोक्तप्रणव-
 प्रतिपत्तिविहीनस्तु जननमरणमात्रभागी न पुरुषार्थमागमवतीति विद्यारहितं निन्दति—
 नेतर इति । पादविभागस्य मात्राविभागस्य चाभावादोंकारस्तुरीयः सन्नमात्रो भवती-
 त्याह—अमात्र इति । ननु कथमनन्ता परिच्छित्तिर्ओंकारस्य तुरीयस्योच्यते । न हि
 तत्र परिच्छित्तिरेवास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—नैतावत्त्वमिति । अनर्थात्मकद्वैतसंस्पर्शाभावा-
 दप्रतिबन्धेन परमानन्दत्वं तस्मिन्नाविर्भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—सर्वेति । यथाव्या-
 ख्यातः पूर्वार्धेनोक्तविशेषणवानित्यर्थः । ननु यथोक्तप्रणवैरिज्ञानरहितस्यापि शास्त्र-

१ ग छ. छ. 'वक्षिता । वि' । २ घ. छ. ज. 'रा सा । ३ छ. 'स्य नि' । ४ घ. 'त्कारा-
 निवृ' । ५ घ. 'शमादे' । ६ ज. 'भवत्त्वादे' । ७ छ. 'कारतु' । ८ ख. ड. 'वमात्रमा' । ९ क.
 'पन्नो यः । १० छ. 'ति—स मुनिरिति । अ' । ११ ख. 'भाइ न पु' । १२ छ. 'वज्ञा' ।

द्वितीयप्रकरणम् २] सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । ६५

परिज्ञानवत्त्वान् जन्मोपलक्षितसंसारभाक्त्वेन पुरुषार्थासिद्धिः । मैवम् । छात्राविदोऽ-
पि तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषार्थासिद्धि (द्वे)रित्यभिप्रेत्याऽऽह—नेतर इति । तदेव प्रण-
वद्वारेण निरुपाधिकमात्मानमनुसंधानस्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्नेतरेषा बहिर्मुखाना(णा)
मिति स्थितम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवद्भान-
न्दज्ञानविरचिताया माण्डूक्योपनिषदाविष्करणपरगौडपादी-
यकारिकाभाष्यटीकाया प्रथममागमप्रकरणम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

अथ गौडपादीयकारिकायां(सु) वैतथ्यारूपं
द्वितीयं प्रकरणम् ।

हरिः ॐ ।

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

ॐ । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिर्भ्यः ।
आगममात्रं तत् । तत्रोपपत्त्याऽपि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति
द्वितीयं प्रकरणमारम्भते—वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य भावो वैतथ्यम्,
असत्यत्वमित्यर्थः । कस्य । सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां भावानां पदार्थानां
स्वप्न उपलभ्यमानानाम् । आहुः कथयन्ति । मनीषिणः प्रमाणकुशलाः ।
वैतथ्ये हेतुमाह—अन्तःस्थानात् । अन्तः शरीरस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्र
हि भावा उपलभ्यन्ते पर्वतहस्त्यादयो न बहिः शरीरात् । तस्मात्ते वितथा
भवितुमर्हन्ति । नन्वपवरकाद्यन्तरुपलभ्यमानैर्घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरि-
त्याशङ्क्याऽऽह—संवृतत्वेन हेतुनेति । अन्तः संवृतस्थानादित्यर्थः । न
ह्यन्तः संवृते देहान्त्रानोडीषु पर्वतहस्त्यादीनां संभवोऽस्ति । न हि देहे पर्व-
तोऽस्ति ॥ १ ॥

१ च 'तीर्थं ब्रह्मेत्या' । २ च 'भ्य, न, आ' । ३ घ. ज. झ. 'तवै' । ४ ञ. झ. 'तीर्थप्र'
५ छ. 'रभते' । ६ ख. झ. 'ते । वि' । ७ च 'ह्य त्मि' । झ. 'व्याध्यात्मक' । ८ ङ. काशीना, ९
ज. 'नास्व' । १० झ. 'रम' । ११ च. येषां ते त' । १२ घ. 'वृते रम' । १३ क. 'नां भावोऽ' ।

ॐ । आगमप्राधान्येनाद्वैतं प्रतिपादयता तत्प्रत्ययनीकार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वमर्थोद्दि-
 क्तम् । इदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्येनापि प्रतिपत्तुं सुशकमिति दर्शयितुं प्रकर-
 णान्तरमवतारयाज्जादौ दृष्टान्तसिद्धयर्थं तस्मिन्वृद्धसंमतिमाह-वैतथ्यमिति । न केव-
 लमागमोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं किंतु युक्तितोऽपीत्याह-अन्तःस्थानादिति । पूर्वो-
 त्तरप्रकरणयोः संबन्धसिद्धयर्थं पूर्वप्रकरणे वृत्तं संक्षिप्यानुवदति-ज्ञात इति । आदि-
 शब्देन यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यौदिश्रुतिर्गृह्यते । तर्हि द्वैतमिथ्यात्वस्य प्रागेव सिद्धे-
 त्वादुत्तरं प्रकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह-आगमेति । यद्वैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं
 तदागममात्रम् । आगमप्राधान्येनाधिगतम् । न युक्तितः सिद्धम् । तस्मिन्नागमतोऽ-
 वगते युक्तिप्राधान्येनापि तन्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकरणान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः । प्रमा-
 णानुग्राहकत्वात्कर्तव्यानुग्राह्यभाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविचारानन्तरं तर्काधीनविचा-
 रस्य सावकाशाद्युक्तं पौर्वापर्यं पूर्वोत्तरप्रकरणयोरित्युक्तम् । संप्रति श्लोकाक्षराणि
 योजयति-वितथस्येत्यादिना । बाह्या घटादयः । सुखादयस्त्वाध्यात्मिका भावाः ।
 शरीरान्तरवस्थानं स्वप्नानां भावानामित्यत्रानुभवप्रमाणयति-तत्र हीति । तेषा-
 मन्तरुपलम्बमानत्वेऽपि न वैतथ्यं व्यभिचारादित्याशङ्कामनूद्य परिहरति-नन्वित्या-
 दिना । हेत्वन्तरशङ्का वारयति-अन्तरिति । यद्यपि देहान्तः संकुचिते देशे स्वप्ना
 भावा भवन्ति तथाऽपि कथं तेषां मृषात्वमित्यत आह-न हीति । अन्तरित्युक्तं
 स्फुटयति-संवृत इति । तमेव संकुचितं देशं विशेषणान्तरेण स्फोरयति-देहा-
 न्तर्नाडीष्विति । उच्चमर्थं वैमुक्तिकन्यायेन स्फुटयति-न हीति । यदा देहेऽपि
 पर्वतादयो न संभाव्यन्ते तदा तदन्तर्वर्तिनीषु नाडीष्वतिसूक्ष्मासु तेषां संभावना
 नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । स्वप्ना भावाः सत्या न भवन्ति, उचितदेशशून्य-
 त्वाद्वज्रतभुजंगादिवादिति भावः ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥ २ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानामन्तः संवृतस्थानमित्येतदासिद्धम् । यस्मात्प्रा-

१ ग. 'यता त' । २ झ. 'स्य मि' । ३ घ. 'र्थाद्वक्तव्यम्' । ४ झ. 'प्यानुवदति' । ५ ड. 'त्याया' श्रु' । ६ ग. झ. 'यद्वैतं वैतथ्यं पू' । ७ ड. 'तस्य मि' । ८ क. 'नानु' । ९ क. 'कत-
 कांजु' । १० झ. 'प्रधानस्य' । ११ ग. झ. 'न्तराव' । १२ छ. 'स्वप्नानां' । १३ घ. ड. 'वितदे' ।
 १४ छ. 'स्वप्ना' । १५ ड. 'स्वप्ना' । १६ क. भावा आगममात्रं स' । १७ क. 'देहशू' । १८ छ.
 'मन्तःस्थवृ' । १९ घ. 'प्राच्यादिषु' ।

क्षेपे सुप्त उदक्षु स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते । ईत्थेतदाशङ्कयाऽऽह । न वेहा-
ह्मर्हिदेशान्तरं गत्वा स्वप्नान्पश्यति । यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेशाद्योजनश्च-
तान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते । न च तदेवमाप्ते-
रागमनस्य दीर्घः कालोऽस्ति । अतोऽदीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वप्नदृग्दे-
शान्तरं गच्छति । किंच प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक्स्वप्नदर्शनदेशे न
विद्यते । यदि च स्वप्ने देशान्तरं गच्छेद्यस्मिन्देशे स्वप्नान्पश्येत्तत्रैव प्रति-
बुध्येत न चैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोऽह्नेनीव^{१३} भावान्पश्यति बहुभिः संगतो
यैश्च संगतो भवति तैर्गृह्येन । न च गृह्यते गृहीतश्चेत्त्वामथ तत्रोपलब्धवन्तो
वयमिति ब्रूयुः । न चैतदस्ति तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ २ ॥

देहाद्वहिरिव देशान्तरं गत्वा स्वाप्नानां भावानामुपलम्भात्तेषां देहान्तः संवृत नाडी-
प्रदेशे दर्शनमसंप्रतिपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति—अदीर्घत्वाच्चेति । बहिः स्वप्नो-
पलब्धिपक्षे दोषान्तरमाह—प्रतिबुद्धश्चेति । व्यावर्त्यामाशङ्कामनुवदति—स्वप्नेति ।
तेषां देहान्तः संकुचिते नाडीदेशे स्थितिदर्शनात्मिण्यात्वमित्येतदप्यसंप्रतिपन्नमित्यत्र
हेतुमाह—यस्मादिति । पश्यन्निवेति स्वप्नदर्शनस्य निरूपणे सत्याभासत्वमिवश-
ब्देन द्योत्यते । एतच्छब्देन चोद्यं परामृश्यते । स्वप्नद्रष्टा गत्वा स्वप्नान्न पश्य-
तीत्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति । इवश्च दस्तु पूर्ववत् । तथाऽपि कथं बहिः स्वाप्नो-
पलम्भो न भवतीति निर्धारितमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । स्वप्नः सत्यो न भवति
उचितकालविवलत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यभिप्रेत्य फलितमाह—अत इति । इतश्च न
देहाद्वहिरिदेशान्तरे स्वप्नदर्शनमित्याह—किंचेति । सर्वोऽपि स्वप्नद्रष्टा देशान्तरे
स्वप्नान्पश्यन्नकस्मादेव प्रतिबुद्धो न तत्रास्ति किंतु शयनदेशे वर्तते तथाऽपि गत्वा
स्वप्नदर्शने काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदि चेति । अन्तरेव स्वप्नदर्शनमिति
स्थिते स्वप्नमिथ्यात्वमुचितकालशून्यत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति—रात्राविति । यद्यपि
रात्रौ निद्रामुपगतस्तथाऽपि भावानहनि पश्यन्निव तिष्ठति सुप्तः संवृतचक्षुरादिकर-
णोऽपि पश्यति । शयानोऽपि पर्यटनं प्रतिपद्यते । यद्यपि सहायविहीनः सुप्तस्तथाऽ-
पि बहुभिः संहार्यैः स्वप्नानुपलभते । तस्मादुचितस्य कालस्यै^{१४} करणस्य सहकारिण-

१ ज. 'क्षेपे सु' । २ ग. 'सुषुप्त' । ३ ज. 'त न च दे' । ४ झ. 'इत्याश' । ५ छ. न बहि-
देहा' । ६ च. 'प्राप्यदे' । ७ छ. 'देशे प्रा' । ८ छ. 'लो अ' । ९ छ. 'बु' । १० छ. 'सुप्तोऽ' ।
११ ख. 'हनि भा' । १२ छ. ज. 'व च भा' । १३ घ. 'संवृत्तेन' । १४ ग. झ. 'चक्षुः' । १५
ग. 'त्याह' । १६ ड. 'देहाद्व' । १७ ख. ग. झ. 'सुप्तः' । १८ घ. 'दिवार' । १९ ग. 'नो प' ।
२० क. ग. सहायः । २१ घ. झ. 'स्य कार' ।

अभावेऽपि स्वप्नदर्शनात्तस्मिन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्यर्थः । स्वप्नमिथ्यात्वे हेत्वन्तर-
माह—यैवेति । सहदर्शिमिरगृह्यमाणत्वं स्वप्नद्रष्टुरसंप्रतिपत्तामत्याशङ्क्याऽऽह—
गृहीतश्चेदिति । पुरुषान्तरसंवादादर्शनात्तद्देशान्तरप्राप्तिद्वारा स्वप्नदर्शनमिति वक्तु-
मशक्यत्वादन्तरेव, स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाभावात्तन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्युप-
संहरति—तस्माच्चेति ॥ २ ॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतोऽभावश्चैव रथादीनां स्वप्नदृ-
श्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रुतौ “न तत्र रथाः” इत्यत्र । देहान्तः
स्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्नप्ने स्वयंज्यो-
तिष्ट्वप्रतिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ॥ ३ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह—अभावश्चेति । न तत्र रथा न
रथयोगा न पन्थानो भवन्तीत्यादिश्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनो दर्शयन्त्या तत्र दृश्या-
नां रथादीनामभावो योग्यदेशाद्यभावद्योतकन्यायपुरःसरं श्रूयते । अतस्तेन न्यायेन प्राप्तमेव
स्वप्नदृश्यभावानामस्ति मिथ्यात्वमन्यपरया श्रुत्या प्रकाशितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति ।
तथा च स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः । हेत्वन्तरैरपरत्वं
श्लोकस्य दर्शयति—इत्येवेति । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—यत इति । ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावादर्थोज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुं चशब्दः । श्रूयते न तत्रेत्याद्यायां
श्रुतामिति संबन्धः । न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे—युक्तित इति । योग्यदेशाद्यभावो
युक्तिः । तर्हि न्यायसिद्धेऽर्थे किमन्यपरया श्रुत्या क्रियते तत्राऽऽह—तेनेति ।
अन्तःशरीरमध्यस्थानं नाडीलक्षणम् । तत्रातिसूक्ष्मे संवृतत्वेन संकुचितत्वेनावस्थानं
पर्वतादीनामुपलभ्यते तत्तत्संज्ञितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चेत्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना
प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्यं तदेव तदनुवादिन्या श्रुत्याऽपि प्रकाशितमि-
त्याहुर्ब्रह्मविदः । जाग्रदवस्थायामादित्यादिप्रकाशानां वागादिज्योतिषा च विद्यमान-
त्वादासनादिव्यवहारस्य तन्निमित्तत्वसंभवादात्मचैतन्यनिबन्धनो व्यवहारो न निर्धार-
यितुं शक्यते । स्वप्ने पुनः सूर्याद्यभावेऽपि व्यवहारदर्शनात्तस्य च निमित्तापेक्ष्य
(क्ष) त्वदात्मचैतन्यस्य तन्निमित्तत्वनिर्णयात्तत्राऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं प्रतिपाद-

१ ग. अ. “तन्मि” । २ क. “णत्वादद्र” घ. “णत्वद्रष्टु” । ३ ख. “नादे” । ४ घ. ड. “वाग्नि” ।
५ घ. क. “दृष्ट्याभा” । ६ झ. “वैक्यु” । ७ झ. “दिति हे” । ८ ख. “यन्त्या त” । ९ ख. “स्वप्ने द” ।
१० ग. झ. “स्वप्नभा” । ११ ग. “रत्वं” । १२ ख. ग. झ. “मध्ये रथा” । १३ ड. “श्चेदिति” ।
१४ ग. अ. झ. “ना वै” । १५ ग. सदेव । १६ घ. ., अ. “मिति ब्रह्म” । १७ झ. “दत्त्वं सं” ।

यितुं न तत्रेत्याद्या श्रुतिः । तथा तत्परया न्यायसिद्धं स्वप्नमिथ्यात्वमनुबदन्त्या तदेप्रतिपादितमपि प्रकाशितमिष्यते । तथैव श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमिथ्यात्वमिति दृष्टान्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥

जाग्रद्दृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादीति हेतुः । स्वप्नदृश्यभाववदिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमविशिष्टमिति हेतूपनयः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन च स्वप्नदृश्यानां भावानां जाग्रद्दृश्येभ्यो भेदः । दृश्यत्वमस्त्वत्वं चाविशिष्टमुभयत्र ॥ ४ ॥

उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे फलितमनुमानमाह—अन्तःस्थानादिति । भेदानामित्यत्र सूचितमनुमानमाश्रयति—जाग्रदिति । तृतीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं व्युत्पद्यते हेतोरुच्यते तद्दर्शयति—यथेति । द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचक प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं सूत्रितमित्याह—तस्मादिति । सर्वद्वैतवैतथ्यवादिनां केन विशेषेण पक्षसपक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तःस्थानात्तु संवृतत्वेन भिद्यत इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—अन्तःस्थानादिति । स्वप्नदृश्यानामन्तःस्थानं संवृतत्वं च न तथा जाग्रद्दृश्यानां तेनोचितदेशाद्यभावात्तेषां तेभ्यो वैषम्यं स्फुटम् । सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्षत्वम् । जागरितस्य पुनरुचितदेशादिसद्भावादस्फुटमिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः । तर्हि सर्वथा वैषम्याद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यत्वमिति ॥ ४ ॥

स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरितस्थानयोरेकत्वमाहुर्विवेकिन इति पूर्वप्रमाणसिद्धस्यैव फलम् ॥ ५ ॥

१ घ. ज. 'सिद्धेति' । २ घ. 'दपि प्र' । ३ ख. 'थाऽपि श्रु' । ४ झ. 'सिद्धेरि' । ५ घ. ड. च ज. झ. तथा जग' । ६ झ. ते द' । ७ क. 'न न च स्व' । ८ ख. घ. ङ. ज. 'सत्त्वं च' । ९ छ. 'मानं र' । १० छ. 'व्याप्यस्य' । ११ ग. छ. झ. सूचित' । १२ घ. 'द्वैतीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमावै' । १३ छ. 'क्षेपणेन प' । १४ क. झ. 'स्फुटं मि' । १५ क. 'रिते स्था' । १६ क. 'योरेक्यत्वं' ।

स्वप्नवज्जागरितस्य मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्रायुतावित्यौ जागरिते स्वप्नशब्दप्रयोगो युक्ता भवतीत्याह-स्वप्नेति । उभयत्रैकत्वं विद्वदभिमतमित्यत्र हेतुमाह-भेदानामिति । भेदा मिथ्याना भावाः । तेषामवस्थाद्वयवर्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमविशिष्टम् । तेन दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषा मिथ्यात्वेन समत्वं तेन स्थानयोरेकत्वं विवेकिनामभिप्रेतमिति यत्पूर्वमनुमानाख्यं प्रमाणं सिद्धं तस्यैव फलं सार्धनस्थानैर्द्वया-विशेषरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति श्लोकयोजनया दर्शयति-प्रसिद्धेनैवेति ॥ ५ ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ४ ॥

इतश्च वैतथ्यं जाग्रद्दृश्यानां भेदानामाद्यन्तयोरभावाद्यदावन्ते च नास्ति वस्तु मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथेमे जाग्रद्दृश्या भेदाः । आद्यन्तयोरभवाद्द्वितयैरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशत्वाद्वितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्मविद्धिः ॥ ६ ॥

जाग्रद्दृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्यत्रानुमानान्तरमाह-आदाविति । यदि जाग्रद्दृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्वप्नादिभिः समत्वान्मिथ्यां कथं तर्हि तेषां घटः सन्पटः सन्नित्यमृषात्वेन प्रतीतिरित्याशङ्क्याऽऽह-वितथैरिति । प्रकृते जाग्रन्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्योपन्यस्यति-इतश्चेति । विमतं मिथ्याऽऽदिमत्त्वादन्तवत्स्वप्नादिवदित्यर्थः । उक्तानुमानैर्द्रष्टव्ये व्याप्तिं कथयति-यदादाविति । यदादिमदन्तवच्च तन्मिथ्या यथा मृगतृष्णिकादीत्यर्थः । व्याप्तिमतः साधनस्य पक्षधर्मतोपन्यासेन प्रतिज्ञोपसंहारवर्धनं निगमनं दर्शयति-तथेति । अनुमानस्य घटादिषु सर्वग्राहकप्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य सद्गन्धर्वनगरमितिवत्तस्याऽऽपातिकसत्त्वविषयत्वान्मैवमित्याह-तथाऽपीति ॥ ६ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामप्यसत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यस्मा-

१ ग. 'प्रजा' । २ घ. ज. 'त्यादिना' । ३ ख 'धनं स्या' । ४ ग. ज. झ. 'नद्र' । ५ छ. 'श्यानामा' । ६ झ. 'वाद्यद्वि' । ७ छ. 'श्या त' । ८ ख. 'हि घ' । ९ छ. 'रत्वे श्लो' । १० घ. ड. ज. 'ध्याऽऽद्यन्तव' । ११ क. 'नजडिमे' । १२ छ. 'दावत इति' । १३ क. 'चने नि' । १४ क. 'त्वसाधक' । १५ क. 'रितं द' । १६ ग. घ. ज. झ. 'सत्यत्वमि' ।

ज्जाग्रद्दृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनाग-
मनादिकार्यं च समयोजना दृष्टाः । न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति । तस्मात्स्व-
प्नदृश्यवज्जाग्रद्दृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तन्न । कस्मात् । यस्मा-
त्समयोजनता दृष्टा याऽन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागरिते हि
भुक्त्वा पीत्वा च तृप्तो विनिवर्तिततृप्तमुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तमहोरा-
त्रोषितभूक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा चातृप्तोऽपि-
तस्तथा । तस्माज्जाग्रद्दृश्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्तिर्दृष्टा । अनो मन्वामहे
तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदनाशङ्कनीयमिति । तस्मादाद्यन्तवत्स्वमुपयत्र
समानमिति मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वान्न भवति किंतु फलपर्यन्तत्वाभावाज्जागरितस्य
फलपर्यन्तत्वान्न मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—समयोजनतेति । फलपर्यन्तताराहित्यो-
पाधेः साधनव्यापकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । जाग्रद्दृश्या भावा^{११} बहुक्या गृह्यन्ते ।
श्लोकस्य व्यावर्त्यामुगध्याशङ्कामुत्थापयति—स्वप्नति । जाग्रद्दृश्यानामिव स्वप्नदृश्या-
नामपि तुर्यं समयोजनत्वमित्युपाधेरसंभवं^{१२} आशङ्क्याऽऽह—न त्विति । अनुमानस्य
सोपाधिकत्वेनाऽऽसाधकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वं दूषयति—
तन्नोति । साधनव्याप्त्यादिदोषादने^{१३} नोपाधिनिरसनं सुशकमित्याह—कस्मादिति ।
फलपर्यन्तताविरहितोपाधेः साधनव्याप्तिमाह—यस्मादित्यादिना । तामेव विप्र-
तिपत्तिं प्रकटयति—जागरिते हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन^{१४} स्पष्टयति—यथेत्यादिना ।
उपाधेः साधनव्याप्तिं निगमयति—तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वाभावे फलितमाह—
अत इति । हेतुद्वयमुपसंहरति—तस्मादिति ॥७॥

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।

तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

स्वप्नजाग्रद्भेदयोः समत्वाज्जाग्रद्भेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत् ।

१ छ. 'सानि' । २ छ. 'जनता ह' । ३ च. 'स-यत्वं म' । ४ क. 'तत्र क' । ५ छ. 'प्रे प्र' ।
६ क. 'त्वा चातृ' । झ. 'त्वा तृ' । ७ छ. 'मनुभु' । ८ ख. 'त्वा च तृ' । घ. ड. च. 'त्वा तृ' ।
९ क. 'प्रेऽपि वि' । १० च. 'दृश्यतेऽतो' । ११ ग. झ. बहुयुक्त्या । १२ ख. 'मुपमादय' । १३ ज.
श्याना तु' । १४ क. 'वमित्याश' । १५ छ. 'कत्वे दू' । १६ क. 'तत्रेति' । १७ क. 'त्या गृह्य्याऽऽ-
ह' । १८ क. 'हिसोपा' । ख. ग. झ. 'हितात्सोपा' । १९ छ. 'सिफलना' । २० क. 'न स्फुटय' ।
२१ गं 'हेतोरौपा' । २२ क. 'यदैव' ।

कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथम् । न हि जाग्रददृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते । किं तर्हि । अपूर्वं स्वप्ने पश्यति चतुर्दन्तगजमारुढमष्टभुजमात्मानं मन्थते । अन्यदप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तस्मान्न्येनासता सममिषि सदेव । अतो दृष्टान्तोऽसिद्धः । तस्मात्स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्वमित्ययुक्तम् । तर्हि स्वप्ने दृष्टपूर्वं यन्मन्यसे न तत्स्वतःसिद्धम् । किं तर्हि । अपूर्वस्थानिधर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न स्वतःसिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवंप्रकारानपूर्वान्स्वचित्तविकल्पानयं स्थानीं स्वप्नदृक्स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यथैवेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान्पदार्थान्पश्यति तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादीनामसत्त्वं तथा स्वप्नदृश्यानामपूर्वाभां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वमवो न स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥ ८ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति—अपूर्वमिति । यथा स्वर्गनिवासनशीलानामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादिधर्मस्तथा यदिदमपूर्वस्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानवतो द्रष्टुरेव धर्मः । तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । कथं तेनैव दृष्टत्वं तत्राऽऽह—तानयमिति । यथैवेह व्यवहारमूमा सुशिक्षितो देशान्तरप्राप्तिमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्रत्यान्पदार्थान्वीक्षते तथाऽयं स्वप्नद्रष्टा स्वप्नगतान्पदार्थान्पश्यतीति प्रकारान्तरमिति पश्यते । ततश्च स्वप्नस्य स्थानिधर्मत्वादज्जुसर्पमृगादिवैमिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकोन्वावर्त्यामाशङ्कमुपन्यस्यति—स्वप्नेति । समत्वमाद्यन्तवत्त्वादि । अनुमानसिद्धस्यार्थस्यानुमानदोषोक्तिमन्तरेणासत्त्वमयुक्तमिति पृच्छति—कस्मादिति । व्याप्तिभूमिं दूषयन्त्याप्तिमङ्गं दोषमाह—दृष्टान्तस्येति । असिद्धत्वं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—कथमित्यादिना । अपूर्वदर्शनमेव विवृणोति—चतुर्दन्तमिति । अन्यदपि त्रिनेत्रत्वादि । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे प्रागुक्तानुमानादुपपत्तिरिति फलितमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तसिद्धिं दूषयन्ननुमानं साधयति—तथेति । तर्कि-

१ ग. घ. ड. च. छ. °दन्तं ग° । २ च. तत्रान्ते° । ३ क. °देवातो ह° । ४ क. तत्र स्व° । ५ क. तत्तु स्वतः । ६ ख. च. छ. ज. झ. °धर्मित्यपूर्वं स्था । ७ घ. ड. च. ज. झ. °व स्व° । ८ क. °काशन° । ९ ज. °नीयस्व° । १० ज. झ. °शितं पे° । ११ घ. ड. च. ज. झ. °त्वा पश्य° । १२ घ. ड. ज. °गा च. स्था° । १३ झ. °साक्षादि° । १४ झ. °पूर्वं स्व° । १५ क. °ति । तथै । १६ क. °प्रग° । १७ छ. °सर्वव° । १८ छ. कस्य व्या° । १९ ग. ड. छ. झ. °दिति । अ° । २० क. पूर्व द° । २१ घ. ज. °नुपप° ।

स्वभावतः^{२ ३} सिद्धं परतो वा । नाऽऽद्यः । जडस्य तदयोगादित्याह—न तदिति ।
द्वितीये तन्मिथ्यात्वंमित्याभिप्रेत्य प्रश्नपूर्वकमाद्यपादमवतारयति—किं तर्हीति । तद्गता-
न्यक्षराणि व्याकरोति—स्थानिन इति । अपूर्वस्वप्नदर्शनस्य स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन सा-
धयति—यथेत्यादिना । अपूर्वदर्शनं स्वप्नद्रष्टृधर्मोऽपि चैतन्यवर्तिकं न स्यादित्याशङ्क्य
बाधोपलब्धेर्भवेमित्याह—न स्वत इति । उत्तरार्धं विभजते—तानित्यादिना । अपू-
र्वाणां स्वप्नदृश्यानां स्थानिधर्मत्वेऽपि क्रियायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति ।
स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं निगमयति—अतो नेति^{१३} । पूर्वस्यापूर्वस्य वा
स्वप्नदर्शनस्य स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन तदविश्राविज्ञासितत्वाददृष्टान्ते साध्यसंप्रतिपत्तेस्तथैव
जाम्रद्वेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वप्नवृत्ता^{१४}पि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

बहिश्चेतो^{१५}गृहीतं सद्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

अपूर्वत्वाशङ्का निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाम्रद्वेदानां
प्रपञ्चयन्नाह—स्वप्नवृत्ता^{१६}पि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसकल्पितमस्ति ।
संकेतान्तरसमकालमेवाददर्शनात्तत्रैव स्वप्ने बहिश्चेतसा गृहीतं चक्षुराद्विद्वा-
रेणोपलब्धं घट इति सदित्येवमस्त्विति निश्चितेऽपि सदसद्विभागो दृष्टः ।
उभयोरप्यन्तर्बहिश्चेतसकल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥ ९ ॥

जाम्रदृष्टानां मिथ्यात्वं तेषु सदसद्विभागप्रतिमानविरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन
समाधत्ते—स्वप्नवृत्ता^{१७}पि । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—अपु^{१८}र्त्तवेति । स्वप्नदृष्टान्त-
स्यापूर्वदर्शनत्वमयुक्तं साधनविकलत्वशङ्का परिहृत्यति यावत् । स्वप्नस्थाने^{१९} सर्वस्य

१ ख. छ. झ. स्वतः । २ घ. सिद्धिं किंवा पं । ३ ज. ज. त. 'ई किंवा पं । ४ ख.
क. ज. झ 'त्वसिद्धिरित्यं । ५ ग. ड. त. 'र्वस्य स' । ६ ग. त. 'ति । तये' । ७ ज. 'प्रदृष्ट' ।
८ छ. 'द्रष्टृ' ९ ज. 'त्वे किं' । १० क. 'ते । अहंस्थानम्' ११ क. 'सित्ता' । १२ घ.
च. 'ताऽप्यन्त' १३ ज. झ. 'प्यन्त' । १४ व. ज. झ. 'लियानत' । १५ क. व. झ. झ.
'चेतसा गृ' । १६ व. 'तं तदसत्तेतथ्य दृष्टम् ॥ ९ ॥ १७ त. 'पि स्थान' । १८ ज. 'सत्क-
ल्पनान' । १९ घ. ड. च. झ. 'कल्पना' । २० व. 'न्तरं स्वप्नत' । २१ व. 'मेव द' । २२ च.
'तसा गृ' । २३ छ. 'सत्त्वमि' । २४ च. 'ततमा वैत' । २५ घ. ड. च. ज. झ. 'म् ॥ ९ ॥
अं । २६ व. ज. 'मिथ्यात्वे' । २७ ज. 'शनत्प्रयु' । २८ घ. 'नत्प्रयु' । २९ व. ज. 'ने पूर्व-
स्य । ३० ख. 'र्वस्यापूर्वस्य ।

मिथ्यात्वाविशेषेऽपीत्यर्थः । असत्त्वं परमार्थसद्विलक्षणत्वेन मिथ्यात्वम् । तत्रापि तर्हि विमागप्रतिमासविरोधात्कुतो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य बाधाविशेषादित्याह—उभयोरिति ॥ ९ ॥

जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

बहिश्चेतो गृहीतं सयुक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

सदसतोवैतथ्यं युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषादिति । व्याख्यातमन्यत् ॥ १० ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—जाग्रादिति । युक्तत्वे हेतुमाह—अन्तरिति । श्लोकस्थानामक्षराणां व्याख्यानमनपेक्षितं व्याख्यातप्रायत्वादित्याह—व्याख्यातमिति ॥ १० ॥

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।

क एतान्बुध्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥ ११ ॥

चोदकश्चाऽऽह—स्वप्नजाग्रत्स्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं क एतानन्तर्बहिश्चेतःकल्पितान्बुध्यते । को वै तेषां विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः क आलम्बनमित्यभिप्रायः । न चेन्निरात्मवाद इष्टः ॥ ११ ॥

सर्वमिथ्यात्वे प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्यौ^{१२} विशेषमाशङ्कते—उभयोरिति ।^{१३} कर्तृकरणव्यवस्थानुपपत्त्याऽपि विरोधोऽस्तीत्याह—को वा इति । विकल्पको निर्मातेति यावत् । श्लोकस्य चोद्यपरत्वं प्रतिजानीते—चोदक इति । अक्षरयोजनया प्रथमार्थापत्तिविरोधं स्फोरयति—स्वप्नेति । चतुर्थपादमवतार्यार्थापत्त्यन्तरविरोधं स्फुटयति—को वै तेषामिति । कर्ता हि पूर्वानुभूतं स्मृत्वा तज्जातीयाज्जिर्भाति^{१६} तेन स्मृत्यनुभवाश्रयाक्षेपेण कर्त्राक्षेपो विवक्षितस्तथा च वर्त्रादिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिथ्यात्वे दुर्वारेत्यर्थः । योऽध्यात्मं प्रमाता यश्चाधिदैव कर्त्तेश्वरस्तावमावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्प्रमात्रादेरसत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेदिति । यदि प्रमाता कर्ता वा नेष्यते तर्हि नैरा-

१ घ. क. ज. असत्यत्वं । २ क. 'धेतद्वि' । ३ घ. ज. झ. 'वप्यन्त' । ४ घ. ज. झ. 'लितमस' । ५ घ. ज. झ. 'श्चेतसा गृ' । ६ घ. ज. झ. 'तं हि सत्सदसतोवैतथ्यं युक्तम् । ७ छ. घ. ड. ज. 'न्त इति । ८ च. 'थ्यं तर्हि क' । ९ च. नो । १० क. 'ष्ट स्यादिति ॥ ११ ॥ ११ ग. ज. झ. 'त्याऽतिविरोधमा' । १२ ख. घ. ड. छ. 'विरोधमा' । १३ ग. छ. झ. 'तृका-र्थक' । १४ ल. घ. ड. 'णकार्यव्य' । १५ ज. स्फोटयति । १६ ख. ग. घ. 'धं स्फोट' । १७ क. 'नुवृत्तं स्पृ' । १८ क. 'तेऽनुस्पृ' । १९ घ. 'दैवक' । २० घ. 'सत्यत्वमि' ।

स्म्यमिष्टमेवाऽऽपद्यते । न च तदेष्टु शक्यत आत्मनिराकरणस्य^१दुष्करत्वान्निगकर्तुरे-
वाऽऽत्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव बक्ष्यमाणं भेदाकारं
कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादीन् । स्वयमेव च तान्बुध्यते भेदास्तद्देवेत्येवं
वेदान्तनिश्चयः । नान्योऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः । न च निरास्पदे एव ज्ञान-
स्मृती वेनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

कर्तृकार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति—कल्पयतीति । करणान्तरं व्यवच्छिंनान्ति—
आत्मनेति । कर्मान्तरं व्यावर्तयति—आत्मानमिति । कर्त्रन्तरं निवारयति—आत्मेति ।
तस्य द्योतकान्तरापेक्षां प्रतिक्षिपति—देव इति । विवर्तवादं द्योतयति—स्वमाययेति ।
सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि नायया विकल्पितभेदानुरोधेन कर्तृत्वादिव्यवस्था सिध्यतीति
भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह—स एवेति । एकस्मिन्नेवाद्बितीये
प्रतीचि वस्तुनि काल्पनिकभेदानिवन्धना सर्वा व्यवस्थेत्यत्र प्रमाणमाह—इति वेदान्ते-
ति । यथा घटस्त्रष्टा कुलालोऽधिष्ठाता मृदोऽन्यो दृष्टो न तथेहान्योऽधिष्ठाताऽस्ती-
त्याह—स्वयमिति । यथा तत्र मृदारूपमुपादानमधिष्ठातुरन्यदधिगतं न तर्थाऽन्ना-
न्यदुपादानमस्तीत्याह—स्वमात्मानमिति । तत्र च घटं कुर्वतो भूभगो भवत्यधोरो न
तथेहाऽऽधारोऽन्योऽस्तीत्याह—आत्मन्वेति । परिणामवादं व्यावर्त्य विवर्तवादं प्रवृ-
थितुं स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह—रज्ज्वादाविति । मायाद्वारेण चिदात्मनो
जगन्निर्मातृत्वमुक्त्वा तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमातृत्वमित्याह—स्वयमेव चेति ।
न च प्रमातृत्वस्य तात्त्विकत्वं रज्ज्वादौ सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वनिर्धारणादित्याह—
तद्वदिति । वर्णादिभेदस्य प्रमात्रादिभेदस्य च मिथ्यात्वे नेह नानाऽस्तीत्यादिश्रुति
प्रमाणार्थः^{११}—इत्येवमिति । स एवेत्येवकारार्थमाह—नान्योऽस्तीति । यो जग-
त्स्त्रष्टा यश्च प्रमाता ततोऽन्यो ज्ञानस्य स्मृतेश्चाऽऽश्रयो नास्ति । चेतनभेदे मानामा-
वादानुभवस्मृत्योश्चैकाश्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्मृत्योराश्रयापेक्षया विषया-
पेक्षा वा नास्तीत्याशङ्क्याबाधितप्रसिद्धिविरोधान्नैवमित्याह—न चेति ॥ १२ ॥

१ क. तद्दृष्टं । २ क. 'नि क' । ३ क. 'मात्मदेहः स्व' । ४ छ. च तास्ति । ५ क.
'भित्तिकर्त्र' । ६ ग. मायावि । ख. ग. छ. झ. मायाक । ७ क. 'वहारः सि' । ८ ग. 'धाऽन्य'
९ क. 'धारस्तथे' । १० ख. 'स्तीह' । ११ ग. झ. 'ति—एव' । १२ क. 'तोऽन्यज्ञा' । १३ छ.
'त्वप्र' ।

विकरोत्यपरान्भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥ १३ ॥

संकल्पान्केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति नाना करोत्यपरा-
ल्लौकिकान्भावान्पदायोऽशब्दादीनन्यांश्चान्तश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितान्-
व्याकृतान्निष्पत्तांश्च पृथ्व्यादीननियतांश्च कल्पन(ना)कालान्बहिश्चित्तः संस्तथाऽ-
न्तश्चित्तो मनोरथादिलक्षणानित्येवं कल्पयति । प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रकृतार्थो कल्पनार्थो विवासितं क्रममुपन्यस्यति — विकरोतीति । नियतांश्चेति
चकारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते । प्रतिपिस्तितक्रमप्रतिपत्त्यर्थं पृच्छति—संकल्पयन्निति ।
श्लोकाक्षरयोजनया बुभुत्सितं क्रमं प्रस्थापयति—उच्यत इत्यादिना । अन्या-
श्चेति । शास्त्रीयानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थितान् । अनभि-
व्यक्तनामरूपत्वेन व्यवहारयोग्यत्वमाह—अव्याकृतानिति । कल्पनार्कालान्वि-
द्युदादीनस्थिरानित्यर्थः । बहिश्चित्तो बहिर्मुखो बाह्यान्व्यवहारयोग्यान्पदार्थान्कल्प-
यति । अन्तश्चित्तस्तु तेभ्यो र्थावृत्तबुद्धिर्मनोरथोदिलक्षणानात्मन्यवस्थितान्भावान्व्य-
वहारयोग्यान्कल्पयित्वा पुनर्बहिर्व्यवहारयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
यथा लोके कुलालो वा तन्तुवायो वा घटं पटं वा कार्यं चिकीर्षुरादौ व्यवहारयोग्यां व्यक्ति-
बुद्ध्यावाविर्भाव्य पश्चात्तामेव बहिर्निर्माकरूपाभ्यां संपादयति तथैवायमादिकर्ताऽपि लक्षणे
स्वचित्ते नामरूपाभ्यामव्यक्तरूपेण स्थितान्स्तष्टव्यपदार्थान्प्रथमं सिद्धयित्वाकारेणान्त-
र्विभाव्य पश्चाद्बहिः सर्वप्रतिपत्तिसाधारणरूपेण संपादयतीति कल्पनायां क्रमाधिग-
तिरिति ॥ १३ ॥

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

स्वप्नवाच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदर्थोऽङ्ग्यते । यस्माच्चित्तपरिकल्पि-
तैर्मनोरथादिलक्षणैश्चित्तपरिच्छेदैर्वैलक्षण्यं बाह्यानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वमिति

१ छ. स क° । २ च. 'तीत्येवेत्यु°' । ३ ज 'ना क°' । ४ च. 'लाद्वहि°' । ५ ग. 'यां वि°' ।
६ ग. झ. 'तिपत्ति°' । ७ क ग. घ. ड. 'पिपित्ति°' । ८ क. 'ति कः सं°' । ९ घ. ड ज.
'स्तितक°' । १० क. क. 'तानभि°' । ११ क. 'हारयो°' । १२ ख कालीनान्वि° । १३ क 'मुखा-
न्वाद्या°' । १४ क. व्यावर्तबु° । १५ घ. ड. ज झ. 'थाना°' । १६ क. 'त्वव्यव°' । १७ क.
घ. ज. 'हारयो°' । १८ क. 'नर्व्य°' । १९ छ झ. 'टं वा°' । २० ख. ग. घ. ज. झ.
'हारयो°' । २१ ज. चित्तना° । २२ क. 'पत्तिता°' । २३ छ. 'तक°' । २४ ड. 'त्येवं त°' ।
२५ क. झ. 'शङ्कते ।

सा न युक्ताऽऽशङ्का । चित्तकाला हि रेऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेद्याः । नाभ्य-
क्षित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाः । कल्पना-
काल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वयकालाश्च भेदकाला अन्योन्यपरिच्छेद्याः ।
यथाऽऽगौडोदहनमास्ते यावदास्ते तावद्वां दोग्धि यावद्वां दोग्धि तावदास्ते ।
तावानयमेतावान्स इति परं परपरिच्छेद्यपरिच्छिद्यत्वं बाह्यानां भेदानां ते
द्वयकालाः । अन्तश्चित्तकाला व ह्याश्च द्वयकालाः कल्पिता एव ते सर्वे ।
न बाह्यौ द्वयकालत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः । अत्रापि हि
स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव ॥ १४ ॥

कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन्काले सत्त्वाभावाज्जाग्रद्भावानां च कल्पनाका-
लात्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्नं तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह— चित्तेति । ये कल्पनाकालभाविनो भावा मनस्यन्तर्वर्तन्ते ये च प्रत्यभिज्ञाय
मानत्वेन पूर्वापरकालभाविनो बहिरेव व्यवहोरयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो
मिथ्यैव भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वलक्षणो विशेषस्तु नाकल्पितत्वप्रत्युक्तः ।
कल्पितेऽपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्का दर्शयति— स्वप्नवदिति ।
यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेत्यते तथा जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्त-
स्फन्दितं तेन कल्पितं मिथ्यैवेत्येतन्नाद्यापि निर्धारितमित्यत्र हेतुमाह— यस्मादिति ।
आत्माविद्याविवर्तेन चित्तेन तावदन्तर्विनिर्मिता मनोरथरूपा मनस्यन्तर्वर्तमाना बह्वी
रञ्जुसर्पादयश्च ते चित्तेनैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकालमात्रभाविनो न प्रमी-
यन्ते । तैः सह वैलक्षण्यं मनसो बहिर्जाग्रद्दृश्यमानानां भावानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वं
कालद्वयावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञागोचरत्वमिति यस्मादुपलभ्यते तस्मादुक्तं जागरि-
तस्य स्वप्नवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह— सा नेति । ये मनस्यन्तर्म-
नोरथरूपा भावास्ते चित्तकाला भवन्तीत्यत्र चित्तकालत्वं विदशयति— चित्तेत्यादिना
वाच्यार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह— कल्पनाः । द्वितीयपादप्रवर्तय व्याकरोति—
दृष्टेति । ये मनसो बहिरुपलभ्यन्ते ते भेदकालाः कालस्य भेदो भेदकाल स येषां

१ क बाह्य. कालद्वयत्वं । २ घ 'नात्वा' । ३ क 'पन्ने ते' घ 'लविभा' । ४ घ 'हारा
यो' ६ क. 'षवस्तु' । ७ छ 'पि' न्त्ये तु तं ८ झ 'न्त निर्म' । ९ झ 'नोर' । १० छ
'रिच्छेद्य' । ११ ज 'न्तेऽहि' १२ क. 'ज्ञानगो' । १३ क. 'येन' । १४ क. 'रत्वे वि' । १५ झ.
येन । १६ छ. ग. ज. झ 'न्ते भे' । १७ घ 'षा तं' ।

ते तथेति व्युत्पत्तेः । तत्प्रधान्येन पूर्वोक्तान्येन चापरेण परिच्छेद्या मित्रकालावच्छि-
न्नत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायमानत्वमुदाहरणनिष्ठतया स्फुटयति—
यथेति । आगोदोहनं गोदोहनपर्यन्तमागते देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञा शेषत्वेना-
भिज्ञोदाहरणीया । यावता कालेनावच्छिन्नो वर्तते तावता कालेनावच्छिन्नो गोदोहनं
निर्वर्तयतीत्यनेककालावस्थायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति—यावादिति ।
यावता कालेनायं घटोऽर्धक्रिया निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावच्छिन्नः सन्नेष
तिष्ठतीत्युदाहरणान्तरमाह—तावानिति । परोक्षतया स्थितो यावता कालेनावच्छिन्नः
स्वकार्यं निर्वर्त्य निर्वृणोत्येतावता कालेनावच्छिन्नः स तिष्ठतीत्यपरमुदाहरणमाह—
एतावानिति । उत्तेन न्यायेन परेणापरेण च कालेन परिच्छेद्यत्वं जाग्रददृश्यानां
भावानामुल्लभ्यते कालद्वयस्य च परिच्छेदकत्वम् । तथा च ते सर्वे भावा बहिर्दृश्यमाना
द्वयकालेन कालद्वयेन परिच्छेद्या भवन्तीत्यर्थः । तृतीयपादं व्याचष्टे—अन्तरिति ।
चतुर्थपादार्थमाह—नेत्यादिना । बाह्यो जाग्रददृश्येषु च ह्यपदार्थेषु व्यवस्थितो द्वय-
कालत्वेन कालद्वयावच्छेदेन कृतः प्रत्यभिज्ञायमानत्वरूपो विशेषोऽन्वहेतुको न
भवति । वक्ष्यतेऽपि तथाविधिविशेषसंभवादित्यत्र दृष्टान्तमाह—अत्रापि हीति ।
यद्यपि सर्वे जाग्रद्वेदजातं वक्ष्यते तथापि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटः सिध्यति
स्वप्ने सर्वाय भेदजातस्य वक्ष्यतेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुप-
त्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥

यैदमन्तरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासनामाश्रयित्वानां स्फुटत्वं वा
बहिर्दृष्ट्यादीन्द्रियान्तरे विशेषो नास्तीति भेदानामस्ति तत्त्वकृतः स्वप्नेऽपि तथा
दर्शनात् । किं तर्हीन्द्रियान्तरकृत एव । अतः कल्पिता एव जाग्रद्भावा
अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मिथ्यात्वं स्फुटास्फुटावमासविभागानुपपत्तेर्नाविशेषेण
मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अव्यक्ता इति । ये मनस्यन्तर्भावनारूपत्वादास्फुटा ये
च मनसो बहिरूपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनःस्पर्द्धेनाश्रितत्वेन कल्पिताः ।
मिथ्यैवान्तर्बहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः स्फुटावा स्फुटावविशेषः । न मिथ्यात्वमिथ्यात्वं वा

१ ज. 'न वा प' । २ घ. 'रिच्छिद्य मि' । ३ क. यदप्य' । घ. च. योऽप्य' । छ.
येऽप्य' । ४ द. च । ५ छ. 'न्तरप्राप्ताणां वि' । ६ क एवान्तः कं । ७ ग घ. द. च. छ.
'योर' । ८ ग. ज. 'टाव' । ९ क. 'पमेनावि' । १० घ. 'तेनो विशेषणमि' । ११ द. 'ति ।
म' । १२ ग 'न्दमा' ।

तत्रोपयुज्यते । मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—
यदपीत्यादिना मनस्यन्मनोरथरूपाणां भावानामव्यक्तत्वमस्फुटत्वम् । तत्र हेतु-
माह—मन इति । चक्षुरादिग्राह्यत्वेन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेषामभि-
ध्यात्वकृतमिति शङ्कां वारयति—नासाविति । सर्वसंप्रतिपन्नामिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने
स्फुटत्वास्फुटत्वविशेषप्रतिभासान्नासौ विशेषो मिथ्यात्वममिथ्यात्वं वा प्रयोजयितुं
प्रभवतीत्याह—स्वप्नेऽपीति । अयं विशेषस्तर्हि केन सिध्यतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादा-
र्थमाह—किं तर्हीति । मनोमात्रसंबन्धादन्तर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम् ।
बहिर्भावानां तु चक्षुरादिबहिरेन्द्रियसंबन्धाद्युक्तं स्फुटत्वं तदेष विशेषो मिथ्यात्वा-
विशेषेऽपि सिध्यतीत्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि संमवात्प्रा-
गुक्तमनुमानमविरुद्धमित्युपसंहरति—अत इति ॥ १५ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान् ।

बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

बाह्याध्यात्मिकानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायां किं
मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतुफलात्मकम् । अहंकरोमि ममसुखदुःखे इत्येवं-
लक्षणम् । अनेवंलक्षण एव शुद्ध आत्मानि रज्ज्वाभिव सर्प कल्पयते पूर्वम् ।
ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीन्नानाविधान्भावान्बाह्याना-
ध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ
स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या
विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स
इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलस्मृतिस्ततस्तद्विज्ञानं
तदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि तेभ्यस्तत्स्मृतिस्तत्स्मृतेश्च पुनस्तद्वि-
ज्ञानानीत्येवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्चेतरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्प-
यते ॥ १६ ॥

भवतु सर्वस्य कलितत्वम् । सा पुनः सर्वकल्पना केन द्वारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—

१ ड. 'ति । येऽपी' । २ क. 'त्वं प्र' । ३ घ. ज. 'नां च' । ४ च. 'विध्यस्त' । ५ ख. घ.
ड. छ. ज. 'ह्यानामाभ्या' । ६ घ. 'नाया. किं' । ७ ख. घ. ड. छ. ज. सु. 'दुःखमित्ये' । च. 'सुखेये'
८ क. 'नेवैवं' । ९ च. 'ति स य' । १० घ. 'स्तथा' । ११ छ. 'तिश्च' । १२ ख. घ.
ड. ज. 'ज्ञानमिदं' । १३ क. 'नानि तेभ्यस्तत्स्मृतिस्तत्स्मृतिश्च पुनस्तज्ज्ञानानी' । १४ ज. झ.
'नामाभ्या' ।

जीवमिति । अत्मा हि सर्व मायावशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं कल्पयति ।
 तत् इति । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशति श्रुतेः स्वयमेव जीवभावमाप्नोते । तद्द्रा-
 रेण पुनर्नानाविधान्भावान्निर्मिति । ज्ञानमृतिवैषम्यात्तत्कल्प्येषु भावेषु वैषम्योपपत्ति-
 रित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्य प्रश्नमुत्थापयति—बाह्येति । पदार्थाः साध्यसाधनतया
 स्थिता बाह्याः सुख दुःखं ज्ञानं रागश्चेत्येवमादयस्त्वाध्यात्मिकास्तेषां परस्परं निमि-
 त्तनैमित्तिकताऽस्ति । बाह्यानिमित्तीकृत्याऽऽध्यात्मिका भवन्ति । तानपि निमित्ती
 कृत्येतरे जायन्ते । तदेवमितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनाया मूलं वक्त-
 व्यम् । निर्मूलकल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति—उच्यत
 इति । हेतुफलभक्तमित्युक्तमेव व्यनक्ति—अहमिति । हेतुफलभावविकलं परिशुद्ध-
 मात्मरूपं जीववरूपनाधिष्ठानं दर्शयति—अनेनैवमिति (?) । आरोपस्याधिष्ठाना-
 पेक्षाऽस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—रज्ज्वादिमिति । द्वितीयतृतीयपादौ विमज्जते—तत्
 इति । तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य भोक्तुर्जीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि जीवः
 सर्वकल्पनाया मूलभूतो हेतुस्तथाऽपि तस्यैव तत्र कल्पनाविशेषो विशेषहेतुव्यतिरेकेण
 न संभवतीति शङ्कते—तत्रेति । चतुर्थपादेनोत्तरमाह—उच्यत इति । कल्पितो विशि-
 ष्टरूपेणेति शेषः । अत्रिहृतः स्वामित्वेन संबद्धः इत्यर्थः । इतिशब्दः श्लोकाक्षरयोज-
 नासमाधिद्योतनार्थः, प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति—अत इत्यादिना । सत्यन्नपानाद्युपयोगे
 तृप्त्यादि भवति । असति न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकरूपं नान्यायाज्जोचनादिकं हेतुरिति
 कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते । ततोस्तृप्त्यादिकं फलमिति कल्पनाविज्ञानं जायते । ततोऽ-
 परेद्युक्तयोरुभयोरपि हेतुफलयोः स्मृतिरुद्भवति ततश्च फलमार्धेनसमानजातीये कर्त-
 व्यताविज्ञानम् । ततश्चाभिलषितस्तृप्त्यादिफलार्थत्वेन पाकादिक्रिया तत्कारकं तण्डु-
 लादि तत्फलैर्वा निष्पत्त्यादीनि विशेषविज्ञानादीनि भवन्ति । ततो हेत्वादिस्मृतिः ।
 ततस्तदुद्धानं ततश्च फलम् । इत्यनेन क्रमेण मियो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवती-
 त्यर्थः । प्रकृता कल्पनामुपसहरति—एवमिति ॥ १६ ॥

१ ख. घ. 'यते । तं । २ क. ग. घ. छ. झ. 'कल्पेषु' । ३ ग. घ. ड. छ. ज. बाह्यात्म-
 मिति । झ बाह्याध्यात्मिकानामिति । ४ क. सु. दु. ' । ५ ज. 'रं नै' । ६ ज. 'त्तनै' । ७ घ. 'या
 ख. ८ ख. 'लं च व' । ९ क. 'शुद्धात्म' । १० ज. तत्र । ११ क. 'स्य क' । १२ ग. 'शेषहे' ।
 १३ घ. 'विशेषक' । १४ ड. ति विशे' । १५ ग. छ. झ. 'कृत्वा स्वा' । १६ क. बन्धेव संबद्ध ।
 १७ क. 'रपरयो' । ग. घ. 'रस' । १८ ख. छ. 'दिसंभ' । १९ ख. 'पाभ्या यद्भो' । छ.
 'पाद्भो' । २० क. 'तत्सृष्ट्यादि' । २१ प. ड. ज. झ. 'रुम' । २२ ठ. 'धनास' । २३ क.
 'स्वे पा' । २४ क. 'रक्त' । छ. 'रकान्तरत' । २५ ख. 'लान्यन्ननि' । २६ ख. ग. ड. छ. ज.
 'नानि' । २७ छ. ज. 'तुम' ।

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैवं जीवकल्पना किं निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—यथा लोके स्वेन रूपेण निश्चिताऽनवधारितेवमेवेति रज्जुर्पन्दान्धकारे किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वाऽनेकधा विकल्पिता भवति पूर्वं सारूपानिश्चयानिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः स्वरूपेण निश्चिता स्यात् । न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् । यथा स्वहस्ताङ्गुल्यादिषु एष दृष्टान्तः । चन्द्रेद्वेतुफलादिसंसारधर्मान्यविलक्षणतया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्र-सत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वाज्जीवपाणायनन्तभावभेदैरात्मा विकल्पित इत्येष सर्वोपनिषदा सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति—अनिश्चितेति । श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति—तत्रेति । पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः । जीवकल्पनाया नित्यत्वा-योगात्सन्निमित्तत्वस्य वक्तव्यत्वात्तस्य च वस्तुत्वे निवृत्तं नुपपत्तेः । अवस्तुत्वे च निमित्तत्वासिद्धेर्जीवकल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्थभूताऽपि कलाना नावकल्प्यते इत्या-शङ्कने—सैवेति । उत्तरत्वेन श्लोकाक्षराण्यवतार्य व्यावष्टे—दृष्टान्तेनेति । स्वप्न-साधारणं रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अनवधारितत्वमेव स्फोरयति—एवमेवेति । रज्जुरेवेयमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उक्तावधारणाराहित्ये कारणं सूचयति—मन्देति । पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । सर्पादिकल्पनायामन्वयव्यतिरेकसिद्ध-मुपादानमुपन्यस्यति—स्वरूपेति । एतदेव व्यतिरेकद्वारा निवृणोति—यदि हीति । देवदत्तस्य हस्तोद्यवयवेषु तद्गुणैव निश्चिेषु सर्पादिविकल्पो यथा नोपलभ्यते तथा पुरावर्तिन्याप रज्जुस्वरूपेण निश्चिते नासौ युक्तस्तथा च रज्जुर्ज्ञानादेवैव स भवती-त्यर्थः । उपपादितं दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकर्मानिदधानश्चतुर्थमाशयमाह—एवं इति । हेतुफलादात्यादिशब्देन कर्तृत्वभोक्तृत्वरामद्वेपादि गृह्यते । विलक्षणत्वमव स्फुटयति—स्वेनेति । अनारोपितेनेति यावत् । विज्ञप्तेर्विशुद्धत्वं जन्मादिराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं

१ छ 'व कं' । २ झ. 'ति चाने' । ३ च. 'दि पू' । ४ क. 'ज्जुः सर्वेण' । ५ क. 'भ्यत् । स यथा स्व' । ६ च. ज झ 'दिष्वेवं दं' । ७ क तद्धे । ८ च 'क्षण. स्वे' । ९ छ. निभि-त्तवा' । १० ग. 'शङ्कते' । ११ ग घ ङ. च. झ स्ताव' । १२ घ 'दि कं' । १३ क. न. झ. 'ज्जुरु' । १४ क. रज्जुज्ञा' । १५ क 'व भ' । १६ क छ. 'भित्तं' । १७ घ. ङ. एव-मिति । ज एवमपि हे' ।

तन्मात्रत्वं चेत्यर्थः । तन्मात्रस्वमयुक्तं सामान्यविशेषमावादित्याशङ्क्याऽऽह—सत्तेति । न च तत्रान्यदस्ति सुखमिति मत्वा विशिनष्टि—अद्वयेति । सच्चिदानन्दाद्वयात्माविद्याविलासितं द्वैतमित्यत्र प्रमाणं सूचयति—इत्येष इति । अद्वैतश्रुतयस्तावत्त्रोपलभ्यन्ते यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्याद्याश्च द्वैततत्प्रतिमासंयोर्मात्रमावेदन्त्यः श्रुतयः श्रूयन्ते तेनाद्वैतं तत्त्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमिति प्रमाणसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वा विकल्पो विनिवर्तते ।

रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

रज्जुरेवेति निश्चये सर्वविकल्पनिवृत्तौ रज्जुरेवेति चाद्वैतं यथा तथा “नेति नेति” इति सर्वसंसारधर्मशून्यप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्यालोककृतात्मविनिश्चयः “आत्मैवेदं सर्वम्” “अपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः” “सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” “अजरोऽमरोऽमृतोऽभय एक एबाह्वयः” इति ॥ १८ ॥

अविद्याकृता जीवकल्पनेत्यन्वयमुखेनोक्तं तदेवेदानीं व्यतिरेकमुखेन (ण) दर्शयति—निश्चितायामिति । रज्जुरेवेति रज्ज्वा निश्चितायां तदज्ञाननिवृत्तेस्तदुत्पत्तिसर्पादिविकल्पः सर्वथा निवर्तते रज्जुमात्रं चावशिष्यते तद्वदात्मनि श्रौतो निश्चयो यदा संपद्यते तदा सर्वस्याऽऽत्माविद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य व्यावृत्तेरद्वैतमेवाऽऽत्मतत्त्वं परिशिष्यते । तस्मादात्माविद्याविजृम्भिता जीवकल्पनेत्यर्थः । दृष्टान्तमात्रं व्याचष्टे—रज्जुरिति । तद्वदित्यादि व्याकरोति—तथेति । सर्वस्यापि संसारात्मनो धर्मस्याऽऽत्मन्यारोपितस्यासत्त्वावेदकं यन्निषेधशास्त्रं तेन जनितं विज्ञानमेव सूर्यालोकस्तत्कृतो योऽयमात्मविनिश्चयः स एवाद्वितीयः शिष्यते । द्वैतं पुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः । आत्मविनिश्चयमेव विशिनष्टि—आत्मैवेति । सर्वमिदमात्मैवेत्युक्तं पूर्णत्वं तस्योच्यते पूर्वभाविना कारणेन संपर्शशून्योऽपूर्वः पश्चाद्भाविना कार्येण संबन्धविधुरोऽनपरमनन्तरं छिद्रं तच्छून्योऽनन्तराश्रितदेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्त्वमबाह्यत्वं कार्यकारणास्पृष्टमुभयकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वादित्याह—सबाह्वेति । विशेषणत्रय कौटस्थ्यव्यवस्थापनार्थम् । जन्मादिसंबन्धमात्रे कारणमविद्यासंबन्धराहित्यं दर्शयति—अभय इति । न खल्वविद्या तत्र कारणत्वेन संबन्धमनुभवति । तस्य पूर्णत्वेन कारणानपेक्षत्वादित्याह—एक इति । द्वैताद्वैतव्यावृत्त्यर्थमवधारणं न विद्यायाः । निरश्रयत्वोपपत्तेः । आश्रयान्तरस्य चासत्त्वात् । तत्रैव सा प्रविशतीति

चेत्सत्यम् । अविद्वद्दृष्ट्या तस्यास्तत्र प्रवेशेऽपि वस्तुदृष्ट्या नासौ तस्मिन्प्रवेशे
प्रभवतीत्याह—अद्वय इति ॥ १८ ॥

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य यया संमोहितः स्वयम् ॥ १९ ॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्तरैर्भावैरेतैः संसारलक्षणैर्वि-
कल्पित इति । उच्यते शृणु मायैषा तस्याऽऽत्मनो देवस्य । यथा माया-
विना विहिता माया गगनपतिविमलं कुसुमैः संपलाशैस्तनुभिराकर्णमिव
करोति तथेयमपि देवस्य माया ययाऽयं स्वयमपि मोहित इव मोहितो
भवति । ‘मम माया दुरत्यया’ इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

आत्मनोऽद्वितीयत्वे कथमनेकैर्भावैस्तस्य विकल्पितत्वमित्यभिप्रायाप्रतिपत्त्या प्रत्य-
क्षतिष्ठते—प्राणादिभिरिति । सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमुदघाटयन्नुत्तरमाह—मायेति ।
बोध्यभागं विभजते—यदीति । उत्तरार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति—उच्यते इति । माया-
मेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । तामेव माया कार्यद्वारा स्फोरयति—यथेति । यथा
लौकिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथाऽयमात्मा स्वयमेव मायासंबन्धान्मोहितो
भवति । अतो मोहद्वाराऽऽत्मन्येव मायाधिगतिरित्यर्थः । मायाया मोहहेतुत्वं भगव-
ताऽपि सूचितमित्याह—यमेति ॥ १९ ॥

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

ते के प्राणादयोऽनन्ता भावा यैरात्मा विकल्प्यते माययेत्यपेक्षया प्राणादिविक-
ल्पनामुदहति—प्राण इति । प्राणो हिरण्यगर्भस्तटस्थेश्वरो वै स जगतो हेतुरिति
प्राणविदो हिरण्यगर्भाद्या वैशेषिकादयश्च कल्पयन्ति । तदिदं कल्पनामात्रम् । स्वत-
न्त्रस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मानाभावात् । पौरुषेयागमस्यापौरुषेयश्रुतिविरोधे
स्वार्थे मानत्वायोगात्तटस्थेश्वरवादस्य च प्रमाणयुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादि-
त्यर्थः । कल्पनान्तरं दर्शयति—भूतानीति चेति । पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वानि तानि
च चत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकास्तदपि कल्पनामात्रम् । न हि

१ क. 'रेतैः क' । २ ख. घ. ड. ज. 'याऽयं सं' । ३ छ. ज. मायां वि' । ४ क. 'हितमा' ।
५ झ. 'तिनिर्मल' । ६ च. सफलप' । ७ ख. घ. ज. 'याऽयम्' । च 'या स स्व' । ८ क. 'हितो
म' । झ. 'हितमिव' । ९ घ. च. ज. प्राणा । १० छ. प्राणावि' । ११ ग. घ. ज. प्राणा इतीति ।
१२ ड. झ. इतीति । १३ घ. ड. ज. वा ज' । १४ ड. 'क्ष विक्ष' । १५ घ. 'स्य ज' । १६ घ.
'गात्ताटस्थेश्व' । १७ छ. 'ति । पृ' । १८ ग. झ. 'नि चत्वा' ।

भूतानि स्वतः सिद्धानि जडत्वविरोधात् । नापि परतः सिद्धानि । स्वगुणस्य चैतन्य-
स्य स्वाग्रहकत्वायोगाद्बहिर्गतौघस्य बह्विविधत्वाददर्शनात् । अतो भूतानि जगत्कर्तृ-
णीति कल्पनैवेत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा साम्येनावस्थिता जगतो महदादि-
लक्षणस्य कारणमिति सांख्यास्तदपि कल्पनामात्रम् । साम्येन स्थातानां कारणत्वे
प्रलयाभावप्रसङ्गात् । वैश्वमर्जनस्य च निर्हेतुकत्वे सदा तदापात् । सहेतुकत्वे
हेतोर्नित्यत्वे प्राचीनदोषानुषङ्गादनित्यत्वे हेत्वन्तरापेक्षायामनवस्थानादित्याह—गुणा
ईतीति । कल्पनान्तरमाह—तत्त्वानीति चेति । आत्माऽविद्या शिव इति संक्षेपत
स्त्रीणि तत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्तकानीति शैवा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रम् । आत्मनो
भिन्नत्वे शिवस्य घटादितुल्यत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां त्रित्वव्याघातादित्यर्थः ।

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

एकस्याऽऽत्मनो विश्वादर्थः पादाः सर्वव्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् ।
निरंशस्याऽऽत्मनोऽशमेदानुपपत्तेरित्याह—पादा ईतीति । वात्स्यायनप्रमृतीनां कल्पनां
कथयति—विषया ईतीति । शब्दादयो विषया भूयो भूयो मुज्यमानास्तत्त्वमिति
विभ्रममात्रम् । “विषय विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् । उपमुक्त विषं हन्ति
विषं स्मरणादपि” इति विषयानुसंधानस्य निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वमा-
वानुपपत्तेरित्यर्थः । भूर्भुवः स्वरानि त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीति पौगाणिकाः ।
तदपि कल्पनामात्रम् । स्थानभेदेन त्रित्वे तदानन्त्यस्य द्रुतत्वात्स्वातन्त्र्यस्य चा-
सिद्धत्वादित्याह—लोका ईतीति । अग्नीन्द्रादयो देवास्तैस्तत्फलदातारो नेश्वरस्तथेति
देवताकाण्डीयाः । तदपि कल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां
भूत्येभ्यो विशेषाभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे तदागधनवैयर्थ्यात् ।
तद्भक्तानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात्तत्प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह—देवा इति
चेति ।

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।

भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥

१ ख. घ. “म्येनावस्थि । २ क. “भवन” । ३ ग. “दापा” । ४ ग. झ. “हेतो” । ५ ख. छ.
इति । ६ ग. घ. ड. झ. “त्त्वानि चे” । ७ छ. “ति । आ” । ८ छ. झ. “ल्यप्र” । ९ क. “य. स” ।
१० ख. “पत्या पादानुपपत्ते” । ११ ख. छ. इति । १२ ख. इति । १३ ख. “यो भू” । १४ छ.
“ति म” । १५ ग. झ. “षय.स्म” । १६ ग. छ. “पत्तिरि” । १७ छ. दुस्तरत्वा” । १८ ख. छ.
इति । १९ ख. “स्तत्फ” । २० क. “शेषभा” । २१ छ. “न्ये परोप” ।

ऋग्वेदादयो वेदाश्चत्वारस्तत्त्वानीति पाठका वदन्ति । तदपि कल्पनामात्रम् । न हि वेदा लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्णानां वेदशब्दवाच्यत्वाङ्गी-
कारात् । क्रमश्चोच्चारणोपलब्धयोऽन्यतरगतो वर्णेष्वारोप्यते । तथा च तथाविधक्रम-
वतां वर्णानामारोपितरूपेण वेदशब्दवाच्यत्वात्कुतो वेदानां परमार्थतेत्याह—वेदा इति ।
ज्योतिष्टोमादयो रक्षा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो याज्ञिका मन्यन्ते । तदपि
भ्रान्तिमात्रम् । यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इत्यत्रैकैकस्मिन्यज्ञविज्ञानामा-
वात्समुदायस्यावस्तुत्वादित्याह—यज्ञा इति । चेति । भोक्तेवाऽऽत्मा न कर्तेति
सांख्याः । तत्र भोगो यदि विक्रिया स्वीक्रियते तर्हि कथं नानित्यत्वादिप्रसङ्गः
स्वभावत्वे सदा स्यादिति विषयसनिधौ भोक्तृत्वं भ्रान्तिरेवेत्याह—भोक्तेति चेति ।
सूपकारास्तु भोज्यं वस्त्विति प्रतिजानते । तदपि न । मधुरादिरसव्यञ्जनादेस्तदैवान्य-
थात्वदर्शनादैकरूप्यासंभवादित्याह—भोज्यमिति चेति ।

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥

आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तत्र । युगपदशेषशरीरव्यापिवेद-
नानुसंधानसिद्धेरित्याह—सूक्ष्म इति । स्थूलो देहोऽहंप्रत्ययादात्मेति लोकायत-
मेदः । तर्ह्य न । मृत्सुषुप्तयोरारो सघातविशेषाच्चैतन्यप्रसङ्गात् । एकैकस्य च भूतस्य
चैतन्यादर्शनात्संघातस्य चावस्तुत्वादित्याह—स्थूल इति चेति । 'मूर्तस्त्रिशूलादि-
घारी महेश्वरश्चक्रादिघारी वा परमार्थो भवतीत्यागमिकाः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् ।
अस्मदीदिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वात् । लीलाविग्रहकल्पनं च विग्र-
हाभावे लीलाभावादयुक्तमित्याह—मूर्त इति । अमूर्तः सर्वाकारशून्यो निःस्वभावः
परमार्थ इति शून्यवादिनस्तदपि कल्पनामात्रम् । परमार्थो निःस्वभावश्चेति व्याघाता-
दित्याह—अमूर्त इति चेति ।

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

१ ग घ. ड. ज. झ. इतीति । २ ग. झ. 'ति । भो' । ३ ग. घ. ड. ज. झ. 'दि कि' ।
४ छ 'यन्ते त' । ५ ड. छ ज 'दैक्यरू' । ६ ग. घ. 'रवे । ७ छ. 'रित्यर्थ' । सू' । ८ छ.
'च मृ' । ९ ड 'सुप्त' । १० घ. 'तादिवि' । ११ ड 'तस्याव' । १२ ग. 'स्य च व' । १३
घ. ड. ज. मूर्तस्त्रि' । १४ छ. 'दिव' । १५ घ 'रीर पा' । १६ छ. ग. घ. ड. ज. झ.
'लायोगाद' । १७ घ ज. 'मार्थतो नि' ।

कालः परमार्थत इति ज्योतिर्विदः । तच्च न । कालैक्ये मुहूर्तादिव्यवहारयो-
गात् । तस्मान्नात्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम् । अन्यविषयत्वेन प्रतीतेः । उदयकाल इत्या-
दिना क्रियाधर्मत्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वात् । न च क्रियाधर्मत्वं कालेऽपि तदुत्पत्तिद-
र्शनादन्यथा कालानवाच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातादित्याह-काल इतीति । स्वरो-
दयविदम्बु दिशः परमार्था इत्याहुः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तद्विदामपि पराजयदर्श-
नादित्याह-दिश इति चेति । घातुवादो मन्त्रवादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति
केचित् । तदपि ब्रह्मनामात्रम् । ताम्रादिस्वभावे स्थिते नष्टे च कनकादिस्वर्मावासं-
भवात् । मन्त्रवादेऽपि कालैर्दृष्टो न जीवति अकालैर्दृष्टः स्वयमेवोत्थास्यतीत्यभ्युपग-
माद्व्यामोहमात्रमित्याह-वादा ईताति । भुवनानि चतुर्दश वस्तूनीति भुवनकोशविदः ।
तदपि ब्रह्मनामात्रम् । तेषामर्दष्टत्वात् । न च तेभ्यस्तद्दर्शनम् । तेषां मिथो विप्रति-
पत्तिदर्शनादित्याह-भुवनानीति ।

मन इति मनोविदो बुद्धिगिति च तद्विदः ।

चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५ ॥

मन एवाऽऽत्मेति लोकायतमेदः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तस्य स्वातन्त्र्ये क्लेश-
प्राप्त्यनुपपत्तेः अस्वातन्त्र्ये च घटवदनात्मत्वात्करणत्वाच्च दीपवदात्मत्वायोगादि-
त्याह-मन इति । बुद्धिरेवाऽऽत्मेति बौद्धाः । तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव । तत्सुषुप्ते
व्यभिचाराद्वेद्यस्य च घटवदतिरिक्तवेद्यत्वादित्याह-बुद्धिरिति । चित्तमेव बाह्याका-
रशून्यं विज्ञानम् । तदेवाऽऽत्मेत्यपरे । तत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषार्तुल्यं भ्रान्तिस्त्व-
मित्याह-चित्तमिति । धर्माधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौ परमार्थाविति भीमासकः ।
तदपि ब्रह्मनामात्रम् । देशकालादिषु धर्माधर्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह-ध-
मेति ।

पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।

एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥

प्रधानं मूलप्रकृतिः । महदहंकारतन्मात्राणीति सप्त प्रकृतिविकृतयः । पञ्च ज्ञानेन्द्रि-
याणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति षोडश विकाराः । पुरुषस्तु

१ क. 'त्वे ५' । २ ग 'तीति । उ' । ३ घ 'लव' । ४ घ 'यायां नि' । ५ ख. 'मार्थ
इ' । ६ छ. 'वाददर्शनात् । ७ ख ग. घ. झ. 'लहृष्टो । ८ ख. ग. घ ज. 'लहृष्टः । ९ छ 'मेव
भ्युत्था' । १० ख. इति । ११ छ. 'दृष्टार्थत्वा' । १२ ख. च. वचनेभ्य' । १३ घ. 'नीतीति ।
१४ घ च. छ. मनवि' । १५ ग ड झ. 'काववे' । १६ ग. 'तुल्यभा' ।

दशिस्वभाव इति पञ्चविंशतिसंख्याकः प्रपञ्चो वस्त्विति साख्याः । तच्च कल्पनामा-
त्रम् । पञ्चविंशतिविशेषणस्याव्यावर्तकत्वे वैयर्थ्याद्व्यावर्तकत्वे च व्यावर्त्यप्रमित्यप्र-
मित्योरनुपपत्तेरित्याह—पञ्चविंशक इति । पातञ्जलाः पुनरीश्वरमधिकं पश्यन्तः षड्विं-
शतिपदार्था इति कल्पयन्ति । तदयुक्तम् । ईश्वरस्य पुरुषान्तर्भावादधिकत्वानुपपत्तेः ।
अनन्तर्भावे च घटवदनीश्वरत्वप्रसङ्गादित्याह—षड्विंश इति चेति । पाशुपैतास्तु
रागाविद्यानियतकालकलामायाधिकास्त एवैकत्रिंशत्पदार्था इति ब्रुवते । तन्न ।
क्लेशत्वेऽपि रागाविद्योरवान्तरभेदवदस्मितादेरपि तद्विन्नत्वेन संख्यातिरेकात्तस्य
रागोपलक्षितत्वे तस्याप्यविद्योपलक्षितत्वेन न्यूनतापाताद्विद्यामायायोश्चैकत्वादवान्तरभेदे
च नियतावपि तदुपपत्तेः संख्यातिरेकतादवस्थ्यम् । कालकलासु च तत्प्रसिद्धेरि-
त्याह—एकत्रिंशक इति । * अनन्तः पदार्थभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् ।
तदपि न । वादिना विवाददर्शनात् । विवादस्य चाज्ञानमूलकत्वादित्याह—अनन्त
इतीति ।

लोकाल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।

स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥

लोकानुरञ्जनमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रम् । लोकस्य भिन्नरुचि-
त्वात्तदनुरञ्जनस्येश्वरेणापि कर्तुमशक्यत्वादित्याह—लोकानिति । दक्षप्रभृतयस्त्वाश्रमाः
परमार्था इति समर्थयन्ते । तदस्तु । वेषस्याऽऽश्रमशब्दार्थत्वे शूद्रादेरपि प्रसङ्गा-
ज्जातेश्च दुर्विवेचित्वात्तन्मूलस्थाऽऽश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहसम-
वायित्वे पारलौकिकत्वायोगादसङ्गे चाऽऽत्मनि तदसमवायादित्याह—आश्रमा
इतीति । वैयकार्णास्तु स्त्रीपुंनपुंसकं शब्दजातं तत्त्वमिति वर्णयन्ति । तदप्ययुक्तम् ।
स्थादेः शब्दस्वभावत्वे सर्वादीनां त्रिलिङ्गत्वायोगादेकस्यानेकस्वभावत्वासंवादीपाधि-
कधर्मत्वे च तस्यावस्तुत्वप्रसङ्गादित्याह—स्त्रीपुंनपुंसकमिति । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये
परं चापरं चेति केचित् । तच्च न । परिच्छेदे कचिदपि ब्रह्मत्वायोगाद्भूततोऽपरिच्छि-
न्नस्य तद्भावादित्याह—परापरमिति ।

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २८ ॥

* अनन्तः पदार्थ इत्यादेरनन्त इत्यन्तो ग्रन्थो ग. पुस्तके—चेतीत्यस्य पश्चाद्दृश्यते ।

१ घ. °शसं । २ घ. °शोऽस्ति । ३ ग छ. झ. °शतिः पं । ४ क. °ति विकं । ५
घ. ज. °ता रा । ६ क. °न च शून्यात् । ७ छ इति । ८ ज °णसु । ९ घ ङ. छ. ज.
°सृष्टि । १० ज. °युति । ११ ग. घ. ङ. ज. °स्य सङ्गा ।

सृष्टिर्वा लघो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । सतोऽ-
सतश्चोत्पत्त्याद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति मत्वाऽऽह—सृष्टिरित्यादिना । यथोक्त-
कल्पनानामधिष्ठानं सूचयति—सर्वे चेति । उदाहृतानुदाहृताश्च कल्पनाभेदा
यावन्तो विद्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रकृतात्मन्येव कल्पनावस्थाया वक्ष्यन्ते नाऽऽत्मनः
कल्पितत्वम् । सर्वस्य कल्पितत्वेनाधिष्ठानत्वायोगादित्यर्थः ।

प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा तत्कार्यभेदा द्वीतरे स्थित्यन्ताः । अन्ये च
सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वाभिब सर्पादयः ।
तच्छून्य आत्मैक्यात्मरवरूपानिश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डी-
कृतोऽर्थः । प्राणादिश्लोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फल्गुप्रयोजनत्वा-
द्यत्नो न कृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ । २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६
॥ २७ ॥ २८ ॥

प्राणादिश्लोकेषु प्राणशब्दार्थमाह—प्राण इति । तस्यैव बीजात्मनो विकारविशे-
षत्वादितरेषां न ततोऽत्यन्तमिज्जतेत्याह—तत्कार्येति । अन्तिमपदार्थं फुटयति—
अन्य इति । कुलधर्मो ग्रामधर्मो देशधर्मश्चेत्येते सर्वशब्देन गृह्यन्ते । तेषामात्मनि
तदज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टान्तं स्पष्टयति—रज्ज्वापिति । आत्मनोऽधिष्ठानयोग्य-
तार्थं कल्पनाशून्यत्वमाह—तच्छून्य इति । विमिति समुदायार्थः श्लोकानामुच्यते ।
श्लोकान्तरेष्विव प्रत्येकं पदार्थव्याख्यानमेतेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्येक-
मिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वाऽभौ तद्ग्रहः समुपैति तम् २९ ॥

किं बहुना प्राणादीनामन्यतममुक्तभुक्तं बौऽन्यं भावं पदार्थं दर्शये-
द्यस्याऽऽचार्योऽन्यो बौऽऽह इदमेव तत्त्वमिति स तं भावमात्मभूतं पश्यत्य-
यमहमिति वा ममेति वा तं च द्रष्टारं स भावोऽवाति यो दर्शितो भावोऽसौ
भूत्वा रक्षति । स्वेनाऽऽत्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन्ग्रहस्तद्ग्रहस्त्वं-
भिनिवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं ग्रहीतारमुपैति । तस्याऽऽत्मभावं
निगच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ क. 'ना' । २ क. 'तानु' । ३ इ 'र्वेऽपहि प्र' । ४ ख. जीवात्मा । ५ क. 'त्मनाऽऽ-
त्म' । ६ झ. 'त्वाग्रसिद्धपदार्थत्वाच्च यत्नो' । ७ ड ज 'तिमं प' । ८ ग. 'मो दे' ९ ग. स्फुट-
यति । १० ख. छ 'नस्वयो' । ११ झ 'क्तं चान्' । १२ ड. वा र्यं भा' । १३ ख. घ. ज. 'न्यो
वेत्यमि' । १४ क. वा सुप्त । छ. वा प्राप्त । १५ छ सन्तं भा' । ज सततं ।

लौकिकानां परीक्षाणां च कतिपयकल्पनाभेदांनुदाहृत्या नन्तत्वादशेषतस्तेषामुदा-
हर्तुमशक्यत्वं दृष्ट्वा संक्षेपमत्रमाचष्टे—यं भावमिति । पादत्रयं विभजते—किं
बहुनेत्यादिना । तमेव मावं विशिनष्टि—यो दर्शित इति । स कथं द्रष्टारं रक्ष-
तीत्यपेक्षायामाह—असाविति । साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः । रक्षणप्रकारं प्रक-
टयति—स्वेनेति । साक्षादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठामौपाद्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिमु-
पासकस्य निवारयतीत्यर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे—तस्मिन्निति ॥ २९ ॥

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावनैरेव आत्मा रज्जुरिव सर्पा-
दिविलक्षणरूपैः पृथगेवेति लक्षितोऽभिलक्षितो निश्चितो मूढैरित्यर्थः ।
विवेकिनां तु रज्ज्वाविव कल्पिताः सर्पादयो नाऽऽत्मव्यतिरेकेण प्राणा-
दयः सन्तीत्यभिप्रायः । “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति श्रुतेः । एव-
मात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानं च केवलं
निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं
विभागतः कल्पयेत्कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवंपरं वाक्यमदोऽन्यपराभििति । न
ह्यनध्यात्मविद्वेदां ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफ-
लमुपाश्रुत इति हि मानवं वचनम् ॥ ३० ॥

एतेनान्यत्र प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तस्तर्हि प्राणादीनामार्तमवदेव तत्त्विकत्वं प्राप्त-
मित्याशङ्क्य कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वौ नैवमित्याह—एतैरिति । उक्तज्ञा-
नगत्यर्थमाह—एवमिति । पूर्वार्धं व्याकरोति—एतैरिति । कल्पितानामभिध्यानाति-
रेकेण सत्तास्फुरणयोरेवावात्तद्वारेणाऽऽत्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु तदन्येषां कथ-
मुपलब्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—विवेकिनां न्विति । प्राणादीनामार्तमातिरेकेणासत्त्वे

१ ग. “दाभेदानु” । २ घ “नन्तास्ते” । ३ क “वामिह”ऽऽह” । ४ ख. घ. ड. झ. मात्र-
व्याच” । ५ घ ड झ “मापद्य” । ६ ग घ ड ज. झ “स्य वा” । ७ झ. “थग्भावनैरपृथग्भूतैरे” ।
८ क “तोऽप्यलक्षितो नि” । ९ “तो मू” । ज. झ “तो न” । १० क “र्व पदमा” । ११ ख. घ.
झ. छ ज “दार्थतत्त्वं ज्ञातुं” । १२ ग ह्यनात्म” । १३ अ. घ. ज “वित्किंवित्कि” । १४ ड. झ.
स्मत्वादे” । १५ क. “तान्मैव” । १६ क सत्तात्स्फु” । १७ ख. छ. “मात्मव्यति” ।

प्रमाणमाह—इदमिति । उत्तरार्धं योजयति—एवमिति । तत्त्वेनाऽऽत्मवेदनोपायं सूचयति—तत्त्वेनेति । स्वप्नदृश्यवज्जगद्दृश्यानां मिथ्यात्वसाधको दृश्यत्वादिहेतु- रत्र युक्तिरित्युच्यते । यथोक्तविज्ञानवान्वेदार्किकरो न भवति किंतु स यं वेदार्थं ब्रूते स एव वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो वेदार्थाव्याख्यानमभिनयति—इदमिति । ज्ञानकाण्डं साक्षादद्वैतवस्तुपरम् । कर्मकाण्डं तु साध्यसाधनसंबन्धबोधनद्वारा परम्परया तस्मिन्पर्यवसितम् । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेरित्यर्थः । आत्मविदो वेदार्थविचक्षुःमुक्तं व्यनक्ति—न हीति । तदेव हि वेदार्थतत्त्वं यत्प्रत्यगात्मैस्वरूपमतश्चाध्यात्मविदेव यथात्म्येन तत्त्वज्ञाने प्रभवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिमुदाहरति—न हीति । क्रियाशब्देन प्रमाणमुच्यते । तत्फलं तत्त्वज्ञानमग्निहोत्रादिक्रियागार्थं शुद्धिद्वारा तस्मिन्पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३० ॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

यदेतदद्वैतस्यासत्त्वमुक्तं युक्तितस्तदेतद्वेदान्तप्रमाणावर्गतमित्याह । स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असद्वस्त्वात्मिके असत्तयो सद्वस्त्वात्मिके इव लक्ष्येते अविवेकाभिः । यथा च प्रसारितपण्यापणभृद्दृष्ट्वासादस्त्रीपुंजनपदव्यवहाराकीर्णमिष गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं दृष्टम् । यथा च स्वप्नमाये दृष्टे असद्रूपे तथा विश्वमिदं द्वैतं समस्तमसददृष्टम् । केत्याह । वेदान्तेषु । “नेह नानाऽस्ति किंचन” । “इन्द्रो मायाभिः” । “आत्मेवेदमग्र आसीत्” । “ब्रह्मेवेदमग्र आसीत्” । “द्वितीयाद्वै भयं भवति” । “न तु तद्द्वितीयमस्ति” । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्” इत्यादिषु । विचक्षणैर्निपुणतरवस्तुदर्शिभिः पण्डितैरित्यर्थः ।

“तमः श्वभ्रनिभं दृष्टं वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।

नाश्रपायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम्” ॥

१६

इति व्यासस्मृतैः ॥ ३१ ॥

याभिर्युक्तिभिरस्मिन्प्रकरणे द्वैतस्य मिथ्यात्वं वक्ष्यते तासां प्रमाणानुग्राहकत्वादाना-

१ छ. छ. °ति—श्रुतित इति । २ छ. °चित्तसौ यं । ३ ग. छ. झ तदर्थो । ४ ख. °दान्तार्थं । ५ ग. झ. °त्मरू । ६ झ. °नेन प्र । ७ छ. °तिमवतारयति । ८ ख ग छ. °श्व बुद्धिः । झ °श्व बुद्धिः । ९ क. °स्तद्वे । १० च °गममि । ११ घ. छ. झ. °सत्ये स । १२ ख. छ. °पण्यगृ । १३ ड. च. छ. ज. °हप्रसा । १४ क. °शिमिरोमि । १५ च. °र्थः । नभ-स्थम् । १६ क. °ति हि व्या । १७ ग. च. झ. °स्मृतिः ॥ ३१ ॥

भासस्वभवेत्येवमित्याह—स्वप्नेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—यदेतद्द्वैतस्येति । असत्त्वे सत्त्ववत्प्रतिमानं कथमित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—स्वप्नश्चेति । प्रसारितानि तत्रैतत्प्रकटता प्रापितानि पण्यानि क्रयविक्रयद्रव्याणि येषामापणेषु हृद्रेषु ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च पासादाश्च स्त्रीपुंजनपदोश्चैतेषां व्यवहारस्तैराकर्णमिति योजना । दृष्टान्तत्रयमनूय दार्ष्टान्तिकमाह—यथा चेति । गन्धर्वनगराकारं चकारार्थः । नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादयो वेदान्ताः । द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे स्मृतिमपि दर्शयति—तम इति । तमपि मन्दान्धकारे रज्ज्वामघिष्ठाने मुच्छिद्रमिति यद्भ्रान्त्या भाति तन्निम तत्तुल्य विवेकिमिविंशं दृष्टं तच्चातिव चञ्चलमालक्षितं नाशप्रायं वर्तमानकलेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात् । न च द्वैतं कदाचिदपि सुस्वरमुपलभ्यते दुःखाक्रान्तं तु दृश्यते । तच्च नाशग्रस्तम् । नाशादूर्ध्वमसत्त्वमेवापगच्छति न तर्हि तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । यदा वितथं द्वैतमार्तमैवैकः परमार्थतः संस्तदेदं निष्पन्नं भवति सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारोऽविद्याविषय एवेति तदा न विरोधः । निरोधनं निरोधः प्रलय उत्पत्तिर्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः साधनान्मोक्षस्य मुमुक्षुर्मोचनार्थमुक्तो विमुक्तवैन्धः । उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्द्वैत्वादयो न सन्तीत्येषा परमार्थता । कथमुत्पत्तिप्रलयोरभाव इत्युच्यते । द्वैतस्थैरसत्त्वात् । “यत्र हि द्वैतमिव भवति” । “च इह नानेव पश्यति” । “आत्मैवेदं सर्वम्” । “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” । “एकमेवाद्वितीयम्” । “इदं सर्वं यदयमात्मा” इत्यादिना श्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । सैतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा स्यान्नासतः शशविषाणादेः । नाप्यद्वैतमुत्पद्यते लीयते वा । अद्वयं चोत्पत्तिप्रलयवच्चेति विमोक्षिषिद्धम् । यस्तु पुनर्द्वैतसंव्यवहारः स रज्जुसर्पबदात्मनि प्राणादिकक्षणः कल्पित

१ घ छ 'वधेय' । २ ख. ग. 'त्र प्र' । ३ ग. घ ड. ज. झ 'षु ते' । ४ घ. ड. ज. 'दाश्च ते' । ५ ग. घ. ड. ज. 'ति. ने' । ६ छ. 'संप्रहार्थो' । ७ घ. ड. च. ब. झ. 'हारोऽयं' । ८ च. 'तैक' । ९ च. निकृष्टं । १० च. 'मोक्षभावना' । ११ ख. ड. छ. ज. 'बन्धनः' । उ. १२ घ. ब. छ. ज. झ. 'द्वन्धाद' । १३ क. 'स्यास्यास' । १४ क. 'दिनानाश्रु' । १५ घ. सत दृत् । १६ ख. ग. च. ज. 'ते प्रली' ।

इत्युक्तम् । न हि मनोविकल्पनाया रज्जुसर्पादिलक्षणाया रज्ज्वा प्रलय
 उत्पत्तिर्वा । न च मनसि रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा न चोपयतो वा ।
 तथा मानसत्वाविशेषादद्वैतस्य । न हि नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते ।
 अतो मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम् । तस्मात्सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वाभि-
 रोधाद्यभावः परमार्थेति ।

प्रमाणयुक्तिभ्यां द्वैतमिदं तावत्प्रसाधनेन द्वैतमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निर्धारितमर्थं
 संगृह्णाति—नेत्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—प्रकरणेति । कोऽसौ प्रकरणार्थ-
 स्तस्य वा संग्रहे किं सिध्यति तदाह—यदेति । व्यवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेऽपि
 किं स्यादिति चेत्तदाह—तदेति । चतुर्थोपादार्थमाह—उत्पत्तीति । उक्तमेवार्थं
 प्रक्षप्रतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । द्वैतासत्त्वं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्ट-
 यति—यत्र हीति । द्वैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्तिप्रलयौ न स्यातामित्याशङ्क्य किं द्वैतस्य
 तौ किं वाऽद्वैतस्येत्याद्यं विकल्पं दूषयति—सतो हीति । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति ।
 व्यावहारिकद्वैताङ्गीकारात्तथैवोत्पत्तिप्रलयावित्याशङ्क्याऽऽह—यस्त्विति । विमतस्त-
 त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान्कल्पितत्वादृज्जुसर्पवदित्यत्र दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य रज्जुस-
 र्पस्य रज्ज्वामुत्पत्तिप्रलयौ मनसि वा द्वयोर्वोत विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—न हीति ।
 रज्जुं पश्यतां सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—न चेति । बहि-
 रुपलब्धिविरोधादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति—न चेति । उभयतो मनोरज्जुलक्षणे न
 रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयौ युक्तौ द्वयाधारत्वानुपलम्भादित्यर्थः । रज्जुसर्पवद्वैतस्य
 मानसत्वाविशेषात् तत्त्वतो जन्मविनाशौ दर्शयितुं शक्याविति दाष्टान्तिकमाह—
 तथेति । द्वैतस्य न कुनश्चित्तात्त्रिकौ जन्मविनाशाविति शेषः । मानसत्वाभिद्धिमा-
 शङ्क्याऽऽह—न हीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतं मनोविकल्पनामात्रमिति निगम-
 यति—अत इति । न च मनो द्वैतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमिति युक्तम् । भ्रमसिद्ध-
 स्याज्ञातसत्तायां प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

यद्येवं द्वैताभावे शास्त्रव्यापारो नाद्वैते विरोधात् । तथा च
 सत्यद्वैतस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावाच्छून्यवादप्रसङ्गः । द्वैतस्य चाभा-
 वाच्च रज्जुसर्पादिविकल्पनाया निरास्पदत्वानुपपत्तिरिति प्रयुक्तमेत-

१ क. नायां र° । २ झ. निर्द्देशे । ३ घ. 'मार्थेति' । ४ ग. ड. 'पादमा' । ५ ग. 'न स्फुटय' ।
 ६ ग. तौ किमेद्वै° । ७ ङ. 'ज्जुं प्र' मं प° । ८ ग. झ. 'न्मना' । ९ झ. 'वे शास्त्रादिभ्यां' । १०
 च. 'रो न स्याद्वै' ।

तत्कथमुज्जीवसीत्याह । रज्जुरपि सर्पविकल्पस्याऽऽस्पदभूता विकल्पितवति
दृष्टान्तानुपपत्तिः । न । विकल्पनाक्षयेऽविकल्पस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वो-
पपत्तेः । रज्जुसर्पवदसत्त्वमिति । चेत् । न । एकान्तेनाविकल्पितत्वादवि-
कल्पितरज्ज्वंशवत्सर्पाभावविज्ञानात् । विकल्पयितुश्च प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः
सिद्धत्वाभ्युपमादसत्त्वानुपपत्तिः ।

निरोधाद्यभावस्य परमर्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापारादद्वैते तदव्यापारादभावबोधने व्यापृ-
तस्य भावबोधने व्यापारविरोधादद्वैतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते—यद्येषमिति ।
अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । अद्वैतस्याप्रामा-
णिकत्वेऽपि कुतः शून्यवादो द्वैतस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—द्वैतस्येति । नाप्रामाणिक-
शून्यवादो युक्तो यथा रज्ज्वामारोपितसर्पादे रज्जुरधिष्ठानम् । न हि निरधिष्ठानो
भ्रमोऽस्ति । तथा द्वैतवर्त्यनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाद्वैतमास्थेयमित्यो-
कारकरणे परिहृतमेतच्चोद्यं कथमुद्भावयसीति सिद्धान्तवाद्याह—नेत्यादिना । तत्र
शून्यवादी स्वमतानुसारेण दृष्टान्तसंप्रतिपत्त्या चोदयति—आहेति । स्वमतसंमत-
स्यैव दृष्टान्ततेत्यनियमात्प्रसिद्धिमात्रेण परंप्रतिबोधनसंभवं^१द्भ्रमबाधे परिशिष्यमाण-
स्यावधेः सत्प्रतीत्या रज्ज्वादौ दृष्टत्वादद्वैतभ्रमबाधसक्षितया स्फुरतश्चेत्यस्याविकल्प-
तत्वादेव सत्त्वज्ञ शून्यताप्रसक्तिरित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । अद्वैतमसदप्रामाणिक-
त्वाद्वज्जुसर्पवदिति तदविकल्पितत्वासिद्धिं शङ्कते—रज्ज्वति । रज्जुसर्पस्यासत्त्वे
भ्रान्तिविषयत्वं प्रयोजकमात्मनस्तु भ्रमभाक्षित्वान्नियमेन भ्रमविषयत्वान्नासत्त्वमित्यु-
त्तरमाह—नैकान्तेनेति । अप्रामाणिकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह—अविक-
ल्पितेति । नायं सर्पो रज्जुरेषेति सर्पाभावज्ञानपूर्वकपुरोवर्तिरज्जुत्वनिश्चयात्प्रागव-
स्थाया प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सत्त्वेर्वाज्ञातो रज्ज्वंशाभ्युपगम्यते । तथा सदैव प्रामा-
णिकत्वाभावेऽपि सत्त्वेवाऽऽत्मा भविष्यतीत्यर्थः । आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—
विकल्पयितुश्चेति ।

कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वम् । नैष
दोषः । रज्ज्वां सर्पादिवदात्मानि द्वैतस्याविद्याध्वस्तत्वात् । कथं मुख्यहं
दुःखी मूढो जातो मृतो जीर्णो देहवान्पश्यामि व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता फली

१ झ. 'मुद्भावयसी' । २ क. च. छ झ सर्ववि' । ३ छ. 'व स्थिता चेति । ४ छ.
'प्रागभाव' । ५ क. 'मादेव स' । ६ ग. झ. 'त्याह' । ७ ग. झ. 'वे कु' । ८ ज. 'स्पनया ।
९ ज. 'ण प्र' । १० ख. छ. परं प्र' । ११ घ च 'वाद्वा' । १२ ख 'स्थतया । १३ ख.
'वाऽऽत्मा । १४ घ ज सदेव । १५ च 'मि शृणोमि व्य' ।

संयुक्तो विद्युक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैव इत्येवमादयः सर्व आत्मन्यध्वारो-
प्यन्ते । आत्मैतेष्वनुगतः सर्वत्रान्यभिचारात् । यथा सर्पधारादिभेदेषु
ज्जुः । यदा चैवं विशेष्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वाच्च कर्तव्यत्वं शास्त्रेण ।
अकृतकर्तृ च शास्त्रं कृनानुकारित्वेऽपमाणम् । यतोऽविद्याध्वारोपितसु-
खित्वादिविशेषप्रतिबन्धादेवाऽऽत्मनः स्वरूपेणानवस्थानं स्वरूपावस्थानं
व न श्रेय इति ।

आत्मनो द्वैतभ्रमाधिष्ठानत्वेन संभावितत्वाद्वाधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्वं भ्रमो-
पत्तेः स्वतः सिद्धत्वाच्च प्रमाणाविषयत्वेऽपि नास्ति शून्येत्युक्तम् । इदानीं प्रमिते
धर्मिणि प्रतिषेधदर्शनादात्मनोऽप्रमितत्वे तत्र द्वैताभावप्रमाणकं शास्त्रमयुक्तमिति
शङ्कते—कथमिति । प्रतिषेधे धर्मिणि प्रतिषेधात्प्रमिते प्रतिषेधस्य विशेषणवैकल्या-
देवानुपगमादात्मनश्च सर्वस्वरूपान्वाधिष्ठानाकारेण स्फुरणाङ्गीकरणात्स्मिन्प्रतिषेधे
तत्प्रतिषेधः संभवतीति परिहरति—नैष दोष इति । भ्रमाविषयस्याऽऽत्मनोऽध्या-
सानुगततया स्फुरणमघटमानमित्याक्षिपति—कथमिति । स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्वि-
रूपकस्फुरणेऽपि सविवरूपकव्यवहारे समारोपितसंसृष्टाकारेण भ्रमाविषयत्वमविरुद्ध-
मित्याह—सुरूपदृष्टमित्यादिना । उक्तन्यायेनाऽऽत्मप्रतीतेः सिद्धत्वात्प्रतिषेधे
स्मिन्द्वैतप्रतिषेधाय सुकरतेति फलितमाह—यदा चेति । न केवलमारोपितविशे-
षणैर्विशेष्यस्याऽऽत्मनः स्वरूपस्फुरणस्य सिद्धत्वादेव न शास्त्रेण कर्तव्यत्वमनुवादत्वे-
नापामाण्यप्रसङ्गाच्चैवमित्याह—अकृतेति । स्फुरत्यात्मनि द्वैतनिषेधकत्वेऽपि
शास्त्रस्य फलाम्बावादप्राप्त्यर्थं तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । प्रतिषेधश्चा-
त्रादपनीते प्रतिबन्धे स्वरूपावस्थानं फलतीत्यर्थः । निःशेषदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयान-
दावाप्तिश्च परं श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वरूपेति । इति प्रसिद्धं
लोकशास्त्रेऽपि शेषः ।

सुखित्वादिनिवर्तकं शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यस्थु-
ठादिवाक्यैरात्मस्वरूपवदसुखित्वाद्यापि सुखित्वादिभेदेषु नानुवृत्तोऽस्ति धर्मः॥
अनुवृत्तः स्यान्नध्वारोपितसुखित्वादिलक्षणो विशेषः । यथोष्णत्वर्गुणावि-
षयत्वमौ शीतता । तस्माद्विन्नेप एवाऽऽत्मनि सुखित्वादयो विशेषाः
रूपिताः । यच्च सुखित्वादिशास्त्रमात्मनस्तत्सुखित्वादिविशेषानिवृत्त्यर्थमेवेति
सिद्धम् । “ सिद्धं तु निवर्तकत्वात् ” इत्यागमविदां सूत्रम् ॥ ३२ ॥

१ घ. “मैतदित्ये” । २ घ. स्यान्नोऽध्वारोप्येत” । ३ झ. “ध्वारोपेत” । ४ घ. न. “रोप्येत” ।
५ क. “सुखित्वा” । ६ च. “त्ववि” । ७ क. तस्मिन्नि” ।

द्वैतनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सुखित्वादीनि । असु-
खित्वादेः स्वामाविकत्वादात्मनि स्फुरत्यस्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रमविषयशुक्ती-
दमंशश्च स्वामाविकोऽपि रजनादिभेदे दोषमाहात्म्याद्यथा न प्रतिभाति तथाऽचि-
न्त्यशक्त्यविद्याप्रमावादात्मनि स्फुरन्त्यसि सुखित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेणा-
स्फुरणमविरुद्धमित्याह—आत्मेति । विज्ञे भ्रमानुपपत्तिरित्याह—यदीति । उक्त-
मर्थं संक्षिप्य निगमयति—तस्मादिति । असुखित्वादेरकलिस्तत्त्वमसिद्धमाशङ्क्य
निरस्यति—यच्चिति । अस्थूलमशोकन्तरमित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते ।
उक्तेऽर्थे द्रविडाचार्यसंमतिमाह—भिद्धं विनिति । ब्रह्मणि पदाना व्युत्पत्त्यभावेऽपि
सिद्धमेव शास्त्रप्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पत्त्याज्यादसंसृष्टैः स्थूल दिव्युत्पत्त्यपदे, स्वामा-
विकद्वैताभावबोधनेनाध्यस्तनिवर्तकत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह—यथा रज्ज्वान्नसद्भिः सर्पधारादिभिरद्वयेन च
रज्जुद्रव्येण सत्ताऽयं सर्प इयं धारा दण्डोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव कल्प्यत
एवं प्राणादिभिरनन्तरसद्भिरेवाविद्यमानैः, न परमार्थतः । न ह्यप्रचलिते मनसि
कश्चिद्भाव उल्लसयितुं शक्यते केनचित् । न चऽऽत्मनः प्रचलनमस्ति ।
प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः ।
अनोऽसद्भिरेव प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थसत्ताऽऽत्मना रज्जुवत्सर्पविक-
ल्पास्पदभूतेनायं स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः । सदैकस्वभावोऽपि संज्ञे च
प्राणादिभावा अप्यद्वयेनैव सत्ताऽऽत्मना विकल्पिताः । न हि निरास्पदा
कांचित्कल्पनोपलभ्यते । अतः सर्वकल्पनास्पदत्वात्स्वेनाऽऽत्मनाऽद्वयस्या-
वशिष्टात्कल्पनावस्थायामप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः ।
रज्जुमर्पादिवत्सादिकारिणो हि ताः । अद्वयताऽभयौस्तः सैव शिवा ॥ ३३ ॥

यदुक्तं निगेवाद्यभावस्य परमार्थेति तः युक्तम् । मामान्यविशेषात्मकं वस्तु नाना-

१ क. तस्मिन्निति । २ ड ज. 'लस्य प्रा' ३ क ग च. 'नै. प' । ४ घ ज 'स्ति ।
अप्र' । ५ च. 'वल्स्याऽऽस्प' । ६ घ 'पि संक्षेपे प्रा' । ७ क अद्र' । ८ क. 'येनेव । ९ ख.
ज सत्तात्म' । १० च काऽपि विकल्प' । ११ ख घ ड ज. 'पपद्यते । १२ ख. घ ड ज.
'वैविक' । १३ घ. अद्वैतताऽ' । १४ च. 'याऽत एव सै' ।

रसमिति मते निरोधादेः सुभाष्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—भावैरिति । भावा व्यावृत्ता विशेषाः । ते च व्यभिचारित्वादसन्तो रज्जुसर्पवत् । अद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषाकारैरवस्तुभूतैः सामान्याकारेण च तादृशेनायमव्यावृत्ताननुगतपूर्णसत्ताचिदेकतानैः सत्तात्मैव मूढैर्मोहमाहात्म्यात्कल्प्यते । न वस्तुतः सामान्यविशेषभावोऽस्ति परस्परैराश्रयत्वादित्यर्थः । विशेषाणामसत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तातादात्म्येन कल्पितत्वात्तेषां सत्त्वेन व्यवहारागोचरित्याह—भावा इति । अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः । सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादखण्डैकरसत्त्वे वस्तुनः सिद्धे निरोधादेर्दुर्साधनत्वमुचितमिति फलितमाह—तस्मादिति । श्लोकात्तत्पर्यं दर्शयति—पूर्वेति । निरोधादिसर्वविशेषभावोपलक्षितं वस्तु वस्तुभूतमिति पूर्वश्लोकार्थस्तस्य सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषानाश्रित्य निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमाशङ्क्यते तेन तस्य साधनापेक्षाया तत्प्रदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः । तत्र पूर्वार्धगतान्यक्षराणि दृष्टान्तावष्टम्भेन व्याचष्टे—यथे यादिना संसृष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वाद्रज्जुद्रव्यस्य व्यावहारिकसत्त्वत्वमुच्यम् । अविद्यमानैरयमात्मा कल्प्यते न परमार्थतस्तेषां सत्त्वमिति शेषः । कथं प्राणादीनां परमार्थतोऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्पन्दितमात्रैवप्रतीनेर्मृषात्वं स्वप्नवदित्याह—न इति । आत्मपरिणामत्वात्मनश्चलनमन्तरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । न हि विमोरात्मनो नमो-वक्चलनं वास्तवमवकल्पते । न च तदभावे निरवयवस्य परिणामसंभावनेत्यर्थः । प्राणादीनामात्मपरिणामत्वासंभवे फलितमाह—प्रचलितस्येति । प्रगतं चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवाऽऽत्मनो भासमाना भावा न परमार्थतः सन्तो भवितुमुत्सहन्ते । दृश्यत्वजडत्वादिना स्वभावेनमिथ्या वसिद्धेरित्यर्थः । एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य फलितं दर्शयःपूर्वार्धाक्षराणां व्याख्यानमुपसंहरति—अत इति । अद्वयस्य परमार्थत्वात्तदात्मना कथमात्मा कल्पितः स्यादित्याशङ्क्य स्वरूपेण कल्पितस्य संसृष्टरूपेण कल्पितत्वाभिष्टामित्याह—परमार्थसतेति । अविद्यावशादिष्टा वरूपना न

१ ग. घ. ज. झ. 'साधवत्त्वा' । २ ख. घ. 'वृत्तता' । ३ ग. 'वृत्त्यन' । ४ क. 'नः सूत्रात्मै' । ५ घ. 'राज्य' । ६ ग. ड. ज. 'श्रयादि' । ७ ख. ड. छ. 'तादात्म्ये' । ८ ख. 'साध्यत्व' । ९ घ. 'ति श्लो' । १० क. 'शेषेणाश्रि' । ११ ख. ड. छ. 'साध्यत्वा' । घ. 'साधकत्वा' । १२ ख. 'सत्त्वमु' । १३ घ. 'थेस्ते' । १४ झ. 'न्दित्वमा' । १५ ग. 'तस्त्वमा' । १६ ग. 'प्रप्र' । १७ क. 'भाषनि' । १८ घ. ज. 'ह—अप्र' । १९ घ. ड. 'थेस्ते' । ग. ज. 'थेसतो म' । २० छ. 'श्यत्वाज्जड' । २१ घ. 'प्रमिथ्या' । २२ क. 'मात्मक' । २३ छ. 'दृश्य स्वत्व' । २४ घ. 'पेणाक' । २५ ग. झ. 'मित्या' ।

स्वभाववशादित्याह— सदेति । प्राणादीनामसत्त्वे सत्त्वेन कथं व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह—ते चेति । कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्ताऽवकल्प्यते । तेषामधिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । सर्वविकल्पना साधिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपितानुवेधाभावात्तदनुवेषाच्च सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यम् । तथा च प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पितानां सत्त्वेन व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—अत इति । स्वेनेति विशेषणं संसृष्टरूपेण व्यभिचाराङ्गीकारार्थम् । कल्पनाराहित्यदशाया-मेवाद्वयता शिवेत्याशङ्क्य कल्पनामात्रस्याशिवत्वान्मैवमित्याह—कल्पनेति । प्रासादीत्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यन्ते । यदुक्तमद्वयता शिवेति तदुपपादयति—अद्वयतेति ॥ ३३ ॥

नाऽऽत्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

न पृथङ्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४ ॥

कुतश्चाद्वयता शिवा । नानाभूतं पृथक्त्वमन्वस्यान्वस्माद्यत्र दृष्टं तत्राश्वि-
वं भवेत् । न ह्यत्राद्वये परमार्थसत्त्वात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगदा-
त्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नाना वस्त्वन्तरभूतं भवति । यथा
रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणो न नानाभूतः कल्पितः सर्पोऽस्ति तद्वत् ।
नापि स्वेन प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते कदाचिदपि रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव ।
तथाऽन्धोऽन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु यथाऽश्वान्महिषः पृथग्विद्यत एव । अतोऽ-
सत्त्वाभ्यापृथग्विद्यतेऽन्धोऽन्यं परेण वा किंचिदिति । एवं परमार्थात्त्वेनात्म-
विदो ब्राह्मणा विदुः । अतोऽशिवहेतुत्वाभावादद्वयत्वेन शिवेत्याभिप्रायः ॥ ३४ ॥

किंच किमिदं नानाभूतं द्वैतमात्मतादात्म्येन वा सिध्यति स्वातन्त्र्येण वेति विवे-
क्तव्यम् । नाऽऽद्य इत्याह—नाऽऽत्मभावेनेति । इदं हि नानाभूतं द्वैतं नाऽऽत्म-
तादात्म्येन सेद्धुमर्हति । जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यायोगात् । भेदादशून्या-
त्मतादात्म्ये च द्वैतस्य नानात्वासिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—न स्वेनेति । स्वेन
सत्ताप्रतीत्योरन्यानपेक्षतालक्षणस्वातन्त्र्येणापि नेदं द्वैतं सेद्धुं पारयति । तथा स्वातन्त्र्ये
सत्त्वात्मत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वापातादित्यर्थः । किंच किमिदं द्वैतमन्योन्यं पृथग-

१ ग. 'न स' । २ छ. सर्वा नि' । ३ छ. 'छानेनै' । ४ छ. 'गादीना' । ५ छ. 'ति वि' ।
६ घ. ज. 'सादित्या' । ७ ज. नाभेदं । ८ च. 'नाणे ना' । ९ ख. छ. ज. रज्जुं स्व' । १० च.
'पे प्र' । ११ छ. 'त्ववि' । १२ ख. 'भूतद्वै' । १३ घ. सिद्धया वा स्वा' । १४ क. 'ति स्वत-
न्त्रेण' । १५ ज. नाऽऽत्मभू' । १६ ज. 'त्म्येन द्वै' । १७ क. 'थक्पृथ' ।

पृथगेति विवेक्तव्यं नाऽऽद्य इत्याह-न पृथगिति । न हि किञ्चिदपि द्वैतं परस्परं पृथगेव सिध्यति पृथक्त्वस्य धर्मप्रतियोगिरूपावच्छिन्नत्वेनान्योन्याश्रयत्वाद्धर्मत्वस्वरूपत्वयोर्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । नापि किञ्चिदन्योन्यमपृथग्भूत्वा सिध्यति । घटपटादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गाद्व्यवहारलोपापातादित्याह-नापृथगिति । अतो वास्तवाकारेण सर्वथा निरूपणासहमेव द्वैतामिति फलितमाह-इति तत्त्वेति । युक्तमद्वयता शिवेति तत्र हेत्वन्तरोपन्यासपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति-कुतश्चेति । तदेव स्फुटयति-नानाभूतमित्यादिना । नानाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं पृथक्त्वमिति तस्य भयकारणत्वं प्रकटयति-अन्वस्येति । तत्र व्याघ्रचोरादाविति यावत् । तद्व्यकरणं भेददर्शनमद्वये वस्तुनि नास्तीत्याह-न हीति । अध्यस्तमाधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरूप्यमाणमसदेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । प्रदीपप्रकाशेनाधिष्ठानमात्रतया समारोपितः सर्पो यदा निरूप्यते तदा नासौ तद्व्यतिरेकेण सिध्यति । तथा जगदपीदं तदात्मस्वरूपेण निरूप्यमाणं नान्यत्वेन सिध्येदित्यर्थः । एवं प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादं व्याचष्टे-नापीति । कदाचिदपीति । कल्पनावस्थायां प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः । न पृथगित्यस्यार्थमाह-तथेति । पृथक्त्वस्यान्योन्याश्रयत्वेन दुर्वचनत्वात् । वैधर्म्योदाहरणं तु प्रातीतिकं पृथक्त्वमधिकृत्याविरुद्धम् । नापृथगित्यादि व्याकरोति-अत इति । द्वैतस्य प्रागुक्तन्यायेनासत्त्वज्ञं तदन्योन्यं वा परेणाऽऽत्मना वा सह पृथग्भूत्वा सेद्धमर्हति । अतो दुर्निरूपत्वान्न किञ्चिद्वैतं नामास्तीति ब्रह्मविदा मतमित्यर्थः । इष्टं हि द्वैतं मथहेतुस्तददृष्टं पुनरद्वैतमभयमेवेत्युपसंहरति-अत इति ॥ ३४ ॥

धीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ ३५ ॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं स्तूयते । विगतारागभयद्वेषक्रोधादिसर्वदोषैः सर्वदा मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिर्वेदपारगैरवगतवेदार्थतत्त्वैर्ज्ञानिभिर्निर्विकल्पः सर्वविकल्पशून्योऽपमात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः प्रपञ्चोपशमः प्रपञ्चो द्वैतभेदाविस्तारस्तस्योपशमोऽभावो यस्मिन्स आत्मा प्रपञ्चोपशमोऽत एवाद्भ्यः । विगतै-

१ छ. 'स्परपृ' । २ ग. 'र्यायादा' । ३ छ. 'व्याघ्रादिचो' । ४ ग. ड. 'पीदमात्म' । ५ ग. 'दं तादात्म्यत्वं' । ६ क. 'त्वातद' । ७ ग. घ. 'दस्पष्ट' । ड. 'दसंसृ' । ८ ख. 'ते । वीत' । घ. ड. ज. 'ते । वीतो रागभयद्वेषक्रोधादिदोषो येषां तैः सर्वदा' । ९ च. झ. 'दोषैर्मुनि' । १० झ. 'वैकल्पानाशु' । ११ ख. 'चो भे' । १२ झ. 'य' । तेन वि' । १३ क. 'तद्वेष' ।

दोषैरेव पण्डितैर्वेदान्तार्थहर्तृरैः संन्यासिभिः परमात्मा द्रष्टुं शक्यो नान्यै-
रागादिषु लुपितचेतोभिः स्वपक्षपातिदर्शनैस्तात्किंकादिभिरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्रतीतिगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह—वीतेति ।
रागादिप्रतिबन्धविधुराणामेव यथोक्तमद्वैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्य-
माह—तदेतदिति । स्तुतिश्च तदुपायप्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः । आदिपदेन सम्यग्दर्-
शनप्रतिबन्धकाः सर्वे दोषाः संगृह्यन्ते । रागगदिविमोको यदा कदाचिदनधिका-
रिणामपि संभवत्यतो विशिनष्टि—सर्वदेति । सदा रागादिव्यावृत्तौ विवेकं हेतुं प्रप-
ञ्चयति—मुनिभिरिति । विवेके च पदशक्तेर्वैक्यतात्पर्यस्य च परिज्ञानं कारणमि-
त्याह—वेदेति । एवं सम्यग्ज्ञानधिकारिणं साधनचतुष्टयसंपन्नमुक्त्वा तद्विषयं निरू-
पयति—निर्विश्लेष इति । आत्मनश्चाक्षिप्तत्वशङ्कां वारयति—उपलब्ध इति ।
हिशब्दोद्योत्यैर्मर्माह—वेदान्तेति । सर्वविकल्पशून्यत्वमात्मनः स्फुटयितुं प्रपञ्चोपश-
मविशेषणम् । आत्मनोऽभावत्वं बहुव्रीहिणा प्रत्युदस्यते । हेतुहेतुमद्भावेन पुनरुक्तिं
विशेषणोद्योत्यैर्सेधंति—अत एवेति । सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्शितानुपसंहरति—
विगतेति । अनधिकारिणो दर्शयन्वैशेषिकवैनाशिकादिशास्त्राभिज्ञानामपि तर्दन्तर्मात्रं
सूचयति—नान्यैरिति ॥ ३९ ॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

यस्मात्सर्वानर्थप्रश्नमरूपत्वादद्वयं शिवमभयमत एव विदित्वैनमद्वैते स्मृतिं
योजयेत् । अद्वैतावैगमयायैव स्मृतिं कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वैतमवगम्याहमस्मि
परं ब्रह्मेति विदित्वाऽशनायाद्यतीतं साक्षादपरोक्षादजमात्मानं सर्वलोकव्य-
वहारातीतं जडवल्लोकमाचरेत् । अश्रुत्वापयन्मात्मानमहमेवाविष इत्यभि-
प्रायः ॥ ३६ ॥

मिथ्याज्ञानैर्प्रचयसंस्काराद्वेदान्तार्थतात्पर्यवतां पण्डितानामपि नाद्वैते प्रत्ययदाढ्यै

१ घ. च ज. 'परैरयमा'. २ ख. झ. 'सिभिरयमा'. ३ झ. 'भिः प'. ४ क. ख. च. छ. 'पातद'. ५ क. विगतेति । ६ छ. 'कसम्यग्दर्श'. ७ झ. 'सर्वदो'. ८ क. घ. 'रिणम'. ९ घ. छ. 'वेकहे'. ज. 'वेके हे'. १० छ. 'व हि स'. ११ ख. छ. 'पत्वाश'. १२ ख. 'योतितम'. १३ झ. 'त्यार्थ'. १४ क. 'लपत्वश'. १५ ख. घ. ड. ज. 'म इति वि'. १६ ग. ज. 'णयोः प्रति-
वेधयति'. १७ घ. ज. 'वयति'. १८ झ. 'दभाव'. १९ च. एनं विदित्वाऽद्वै'. २० क. 'दित्वाऽद्वै'.
२१ घ. च. ज. 'ते यो'. २२ घ. ज. 'गमनेनैव'. २३ क. छ. 'तीतो ज'. २४ ख. 'नप्रपञ्चप्र'.
२५ ग. 'प्रपञ्चसं'.

सिध्यतीत्याह-तस्मादिति । शास्त्रादद्वैतमवगम्य स्मृतिसंततिं कुर्वतो लोकानुवर्तने विधिनियममाह-अद्वैतमिति । तस्मादित्यस्यार्थमाह-एस्मादिति । एवमिति निर्विकल्पत्वादिपरामर्शः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्यर्थः । अद्वैतावगतिदाढ्यार्थं स्मृतिसंततिकर्तव्यतायां नियमविधिमन्यनुजानाति-अद्वैत इति । अद्वैतमित्याद्युत्तरार्थं विभजते-तच्चेति । जडसदृशस्य कथं लोकाचरणमबुद्धिपूर्वकारित्वादित्यौशङ्क्याऽऽह-सर्वलोकेति । लौकिकव्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरणं कीदृशमित्यपेक्षायां चतुर्थं पादमनूय तत्पर्यमाह-जडवदिति । एवंविधोऽहमित्यात्मानं विद्याभिजनादिभिर्प्रख्यापरज्जडवदेव विद्वल्लोकमाचरेदिति योजनम् ॥ ३१ ॥

निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥ ३७ ॥

कया चर्धया लोकमाचरेदित्याह-स्तुतिनमस्कारादिसर्वकर्मवर्जितस्त्यक्तसर्वबाह्यैषणः प्रतिपर्कपरमहंसपारित्राज्य इत्यभिप्रायः । “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ” इत्यादिश्रुतेः । “ तदबुद्धस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ” इत्यादिस्मृतेश्च । चलं शरीरं प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलमात्मैतत्त्वम् । यदा यदाचिद्भोजनादिव्यवहारनिमित्तमाकाशवदचलं स्वरूपमात्मैतत्त्वमात्मनो निकेतमाश्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते यदा तदा चलो देहो निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान् पुनर्बाह्यविषयाश्रयः । स च यादृच्छिको भवेत् । यदृच्छोपाप्तकौपीनाच्छादनग्रासमात्रदेहस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु परापरदेवयोः स्तुतिपूर्वकप्रमाणस्य श्रद्धादिक्रियायाश्च कर्तव्यतया प्रतिबन्धात्कथं विदुषो जडवदाचरणमिति तत्राऽऽह-निस्तुतिरिति । तथाऽपि जर्वाता कापि स्थातव्यत्वादाश्रयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कुतो जडसादृश्यमित्याशङ्क्याऽऽह-चलेति । चलं चाचलं च चलाचले ते निकेतो यस्याऽऽश्रयः स तथेति यावत् ।

१ घ. ज. झ. °कल्पादि° । २ क. °ततिं क° । ३ क. °जडादृश्यस्य । घ. डह° । ४ ज. °वैकल्या° । ५ ड. झ. °त्याह । ६ ग. झ. °त्पर्यार्थिमा° । ७ क. °भिर्न प्र° । ८ क. °ना । न° । ९ क. °नपारमहंस्यपा° । १० ड. च. ज. झ. °सपरि° । ११ घ. ड. च. एवं °चैत° । १२ झ. °त्मत्वम् । १३ च. °चलस्व° । १४ घ. ज. °त्मनो । १५ क. °तनमा° । १६ ज. °श्रममा° । १७ ड. °दा च° । १८ च. झ. °को य° । १९ झ. °च्छया प्रा° । २० झ. °प्रमाणगम्यस्य । २१ क. झ. °वर्ता का° । ग. °वतायाः का° । २२ घ. ङ. च. °ले नि° ।

तथाऽपि कौपीनाच्छादनाशनपानादिदेहस्थितिप्रयोजकापेक्षया प्रवृत्तिप्रौढ्याज्ज विदुषो जडतुल्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—यतिरिति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्धाक्षराणि व्याचष्टे—कथेत्यादिना । वर्णाश्रमाभिमानवतस्तैत्तत्कर्मसु वर्तमानस्य कथमिदं विशेषणमित्यो-
 शङ्क्याऽऽह—त्यक्तेति । परमहसस्य पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुमशक्यमप्रामाणिकत्वा-
 दिति चेऽमैवं श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह—एतमिति । विदित्वेत्यापातिकं वेदनं
 व्युत्थानहेतुत्वेनोच्यते । तस्मिन्नेव परस्मिन्वस्तुनि विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्ता बुद्धिर्धे-
 षामिति तथा । तदेवं परं वस्वात्मा निरुपचरितं स्वरूपं येषां ते तथोच्यन्ते ।
 तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि निष्ठा निश्चयेन स्थितिर्देषां ते तथेत्याह—तन्निष्ठा इति ।
 तदेवाऽऽत्मभूतं परं वस्तु परमयन परा गतिर्येषां ते तथेत्याह—तत्परायणा इति ।
 आदिशब्देन सर्वकर्माणि मनसेत्यादिवाक्यं गृह्यते । कदा पुनश्चलो देहो विदुषो
 निकेतो भवति तत्राऽऽह—यदेति । अविवक्षिते हि कालविशेषे विवक्षितं व्यवहारं
 निमित्तीकृत्याऽऽत्मस्थितिमुक्तविशेषणवर्ती विस्मृत्याहंकारमकारपरवशो यदा विद्वान-
 नवतिष्ठते तदेति योजना । स्वभावतस्त्वचलमात्मस्वरूपमेवास्य निकेतनम् । चलं
 पुनः शरीरमुपदर्शितविस्मरणद्वारेणेति निगमयति—सोऽयमिति । अविदुषो विशेष-
 षार्थं व्यावर्त्य कतिरिति—न पुनरिति । चतुर्थपादार्थमाह—स चेति । ॥३७॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ ३८ ॥

इति गौडपादीयकारिकायां(सु) वैतथ्याख्यं

द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

=====

बाह्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादिलक्षणं रज्जुसर्पादिवत्स्वप्न-
 मायादिवच्चासत् । “वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्” इत्यादिश्रुतेः ।
 “आत्मा च सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्न आकाशव-
 त्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियस्तत्सत्यं स आत्मा
 तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । इत्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वीभूतस्तदारामो न बाह्य-
 रमणो यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चित्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलनमु चलित-
 मात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते प्रच्यु-
 तोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते तु मनसि कदार्चिचत्त्वभूतं प्रस-

१ छ. 'पेक्षायाः प्र' । च. 'पेक्षाया प्र' । २ ज. 'प्रतिप्रौ' । ३ घ. ज. 'तत्त्व' । ४ ग.
 'त्याह—ए' । ५ छ. 'व स्वात्मा' । ६ घ. ज. 'परव' । ७ ज. 'आत्मश' । ८ छ. 'हो निक' ।
 ९ च. 'रप' । १० ग. झ. 'धेमा' । ११ घ. 'णं च २' । १२ घ. ड. ज. 'तत्त्वीभू' ।

आत्मानं मन्यत इदानीमास्मि तत्त्वाभूत इति । न तथाऽऽत्मविद्भवेत् ।
 आत्मन एकरूपत्वात्स्वरूपप्रचयवनासंभवाच्च । सदैव ब्रह्मास्मीत्यप्रच्युतो
 भवेत्तत्त्वात्सदाऽप्रच्युतात्मतत्त्वदर्शनो भवेदित्यभिप्रायः । “शुनि चैव
 श्वपाके च” । “समं सर्वेषु भूतेषु” इत्यादिस्मृतेः ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-
 र्यस्य शंकरभगवतः कृतौ गौडपादीयागमशास्त्रभाष्ये
 वैतथ्याख्यं द्वितीयप्रकरणम् ॥ २ ॥

अहमेव परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति स्मृतिसंततिकरणमपि न कालवि-
 शेषनियतं किंतु नैरन्तर्येण कर्तव्यमित्याह—तत्त्वमिति । आध्यात्मिकं शरीरादि
 कल्पितं तत्त्वमधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा बाह्यतो देहाद्बहिरवस्थितं पृथिव्यादि च कल्पितत्वे-
 नावस्तुत्वादधिष्ठानमात्रमेवेत्यनुभूय स्वयमपि द्रष्टा परमार्थवस्तुस्वभावमापन्नस्तत्रैवाऽऽ-
 सक्तचेता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिस्तस्मिन्नेव तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्त-
 दर्शननिष्ठः स्यादित्यर्थः । पृथिव्यादेश्च प्रत्येकं परमार्थत्वसंभवे कथमद्वैतनिष्ठा सिध्ये-
 दित्याशङ्क्य व्याचष्टे—बाह्यमित्यादिना । किं नदुमयोस्तत्त्वं तदाऽऽह—रज्जुसर्प-
 वदिति । उक्तस्य विकारजातस्यासत्त्वे प्रमाणमाह—वाचाऽऽरम्भणमिति । द्रष्टुरा-
 त्मनोऽपि दृश्यप्रतियोगित्वात्तुल्य वाचाऽऽरम्भणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मा चेति ।
 भवतु परस्याऽऽत्मनस्तत्तदागमवचननिर्देशादुक्तलक्षणत्वं तथाऽपि द्रष्टुरात्मनो न यथो-
 क्तरूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्त्वमित्यमिति । विशेषणानि तु प्राचीनानि तत्तदागमो-
 पात्तान्यपुनरुक्तानि । द्वितीयार्थं व्याचष्टे—इत्येवमिति । आत्मारामत्वं कथमित्या-
 शङ्क्य बाह्यविषयासक्तिं त्यक्त्वा प्रत्यगात्मन्येव + पारितृप्तत्वादित्याह—न बाह्येति ।
 तत्त्वादप्रच्युतो भवतीत्येतद्व्यतिरेकमुखेन(ण) व्याकरोति—यथेत्यादिना । अतत्त्व-
 दर्शाति च्छेदः । आत्मविदो नाव्यवस्थितमात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह—आत्मन इति ।
 सति स्वरूपे स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्तत्प्रतिषेधो युक्तो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—
 सदेति । वैतुनः सदैकरूपत्वे स्मृतिमुदाहरति—शुनि चेति । समदर्शिनः सदैकरूप-
 वस्तुदर्शिन एव पण्डिता नान्ये तथेत्यर्थः । स्वरूपाप्रचयवने च स्मृतिं दर्शयति—सम-
 मिति । तत्र हि विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति स्वरूपाप्रचयवन्मुक्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यमगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौडपादी-
 यकारिकाभाष्यटीकायां वैतथ्याख्यं द्वितीय-
 प्रकरणम् ॥ २ ॥

+ भवेदित्येतदिति पाठान्तरम् ।

अथ गौडपादीयकारिकास्वद्वैतारूपं तृतीयं प्रकरणम् । ॐ उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते । प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥१॥

ओंकारनिर्णय उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेतिप्रतिज्ञामात्रेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत्र द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्नभायागन्धर्वनगरादिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादिहेतुभिस्तर्केण च प्रतिपादितः । अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित्तर्केणापीत्यत आह । शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदजातं सर्ववितथं केवलत्वाऽऽत्माऽद्वयः परमार्थ इति स्थितमतीते प्रकरणे । यत उपासनाश्रित उपासनाभात्मनो मोक्षसाधनत्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा जाते ब्रह्मणीदानीं वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपत्स्ये प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहं च । यदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्तमान उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः साधको येनैवं क्षुद्रब्रह्मचित्तेनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽल्पकः स्मृतो नित्याजब्रह्मदाशिभिरित्यभिप्रायः । “ यद्वाचोऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म तं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” इत्यादिभ्रुतेस्तलवकाराणाम् ॥ १ ॥

तर्कावष्टम्भेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतमार्थिकमपि तर्कतः संभावयितुं प्रकरणान्तरं प्रारिप्सुरुपास्योपासकभेददृष्टिं तावदपवदति—उपासनेति । देहस्य धारणाद्धर्मो जीवो मृतसंघाताकारेण जाते ब्रह्मणि तदभिमानित्वेन वर्तते । स प्रागुत्पत्तेरजं सर्वमित्येवं कालावच्छिन्नं वस्तु मन्यते । स पुनरुपासना पुरुषार्थसाधनत्वेनाऽऽश्रितस्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्स्ये शरीरपातादूर्ध्वमित्येवं यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते तेनासौ कृप-

१ घ. द्वैते । २ ज. 'याया ग' । ३ छ. 'ह' असक्यत' । च. 'ह न श' । ४ च. 'त्यतोऽद्वै' । ५ झ. 'ल आत्माऽ' । ६ घ. ड. च ज. झ. 'र्थत इ' । ७ क. 'तीतप्र' । ८ ड. छ. 'स नमा' । ९ झ. ग ज. 'माश्रित्य मो' । १० घ. ड. ज. ज्ञाते । ११ झ जाते । १२ च झ. 'णि व' । १३ ग. ड ज. 'नामाश्रि' । १४ च. 'ह्यचिते' । १५ क. 'चा वाऽभ्यु' । १६ च. न च वा' । १७ क ख छ. 'द्वैतं पारमा' । १८ ग. 'कह' । १९ झ. 'मानत्वे' । २० क. 'रजः' । २१ ख. 'श्रित्य ततस्त' ।

णोऽलङ्को ब्रह्मविद्धिः स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः । प्रकरणान्तरमवतारयन्वृत्तमनुद्वति—
 ओंकारेति । तस्य हि निर्णये प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत इति विशेष-
 णैरात्मा प्रतिज्ञामात्रेणाद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः । द्वितीयप्रकरणार्थं संक्षिप्यानुव-
 दति—ज्ञात इति । तत्रैवाऽऽद्ये प्रकरणे ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यत्र प्रतिज्ञामात्रेण
 दैताभाव उक्तः । स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण च प्रतिपा-
 दितो नात्र प्रतिपादयितव्यमवशिष्टमस्तीत्यर्थः । तृतीयं प्रकरणमाकाङ्क्षापूर्वकमवता-
 रयति—अद्वैतमिति । नैवा तर्केण मतिरौपनेयोति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण ज्ञातुं
 शक्यमित्याक्षिपति—तत्कथमिति । स्वतन्त्रतर्कप्रवेशेऽपि तस्मिन्नागमिकतर्कस्य
 सहाकारितया संभावनाहेतुत्वात्तर्केणापि ज्ञातुं शक्यमिति व्यवहारोपपत्तिरिति मत्वाऽऽ-
 ह—अद्वैतेति । यदि तर्केणाद्वैतं संभावयितुं प्रकरणमारभ्यते तर्हि किमित्युपासक-
 निन्दा प्रथमं प्रस्तूयते तत्राऽऽह—उपास्येति । उक्तवक्ष्यमाणविरोधित्वादुपासकस्य
 तन्निन्दा प्रकृतोपयोगिनित्यर्थः । कथं तर्हि तत्र तत्राज्ञत्वमात्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्व-
 टिष्यते तत्राऽऽह—प्रागिति । प्रागवस्थाया सर्वमिदमनमहं च तथेत्युपासको यतो
 मन्यतेऽतश्च प्रागवस्थब्रह्मविषया भविष्यत्यज्ञत्वश्रुतिरित्यर्थः । कार्यस्थित्यवस्थाया
 यदि ब्रह्म तन्मात्रमिष्टं तर्हि किमुपासनया प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यदात्मक इति ।
 इदानीमुत्पत्त्यवस्थाया जातो जाते ब्रह्मणि स्थित्यवस्थाया वर्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तेर्य-
 दात्मकः सन्नासं तदेव पुनः प्रलयावस्थायामुपासनया प्रतिपत्स्ये तत्कर्तुं न्यायादिति
 संबन्धः । तल्लवकाराणां शाखायामुपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनाच्चोपासकानिन्दा युक्ते-
 त्याह—यद्वाचेति । अनभ्युदितमनमिप्रकाशितमभ्युद्यतेऽभिप्रकाशयत उपासते वाचा
 विषयी कुर्वन्तीत्यर्थः । आदिशब्देन यन्वनसेत्यादि गृह्यते ॥ १ ॥

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समता गतम् ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥

सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं मन्य-
 मानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते तदुपासनाश्रितः सन्ब्रह्म प्रतिपत्स्य
 इत्येवं प्रतिपन्नः कृपणो भवति यस्मादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभाव-
 मजं ब्रह्म । तद्वि कार्पण्यास्पदम् “ यत्रान्योऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

१ छ. अ. प्रप' । २ झ. 'णाद्वैती' । ३ ज. 'ते तत्त्वं न' । ४ घ. 'तिरप' । ५ क. 'राप-
 नये' । ६ ङ. 'तर्कोऽप्र' । ७ घ. 'मंस्तू' । ८ छ. 'स्य निन्दा' । ९ क. 'तत्रा' । १० ग. 'त्राज्ञत्व' । ११
 क. 'सके य' । १२ क. 'तुन्याया' । १३ क. 'त्यब्र' । १४ क. ज. 'उपस्यते' । १५ घ. 'हं
 न' । १६ ङ. 'र्पण्यमास्प' । १७ च. 'न्योऽन्यं प' । १८ च. 'त्यन्यं श्रणो' ।

त्थञ्चद्विजानाति तदल्पं मर्त्यमसत् ” “ वाचाऽऽम्भरणं विकारो नामधे-
यम् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं सबाह्याभ्यन्तरमजमकार्पण्यं भूमाख्यं
ब्रह्म यत्प्राप्याविद्याकृतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिस्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तद-
जाति, अविद्यमाना जातिरस्य । समतां गतं सर्वसाम्यं गतम् । कस्मात् ।
अवयववैषम्याभावात् । यद्धि सावयवं वस्तु तदवयववैषम्यं गच्छज्जायत
इत्युच्यते । इदं तु निरवयवत्वात्समतां गतमिति न कैश्चिदवयवैः स्फुटत्य-
तोऽजात्यकार्पण्यम् । समन्ततः समन्ताद्यथा न जायते किञ्चिदल्पमपि न
स्फुटति रज्जुसर्पवदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न जायते सर्व-
तोऽजमेव ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

मेददर्शिनमुपासकमद्वैतविरोधिना निन्दित्वा संप्रत्यद्वैतमतिज्ञां करोति—अत
इति । जातर्जन्म तद्रहितमजाति तत्र हेतुमाह—समतामिति । जन्मराहित्यं साध-
यति—यथेति । अतःशब्दार्थमाह—सबाह्येति । प्रतिज्ञामागं त्वमजते—अकृपणेति ।
तदेव व्यतिरेकमुखेन(७) स्फोरयति—तद्धीति । दर्शनादिविशेषव्यवहारगोचरीभूतं
कार्यजातं परिच्छिन्नं नाशि चोच्यते । तदेव कृपणत्वाल्लम्बनमित्यर्थः । तच्च मिथ्या-
भूतमित्यत्र प्रमाणमाह—वाचाऽऽम्भणमिति । कार्पण्यमुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं
प्रकटयति—ताद्विपरीतमिति । प्राप्य ज्ञात्वेति यावत् । द्वितीयपादं व्याचष्टे—तद-
जातीत्यादिना । सर्वात्मना साम्यं निर्विशेषत्वं गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति—कस्मा-
दिति । निर्विशेषत्वे हेतुमाह—अवयवेति । हेतुमेव प्रकटयन्व्यतिरेकमुखेन(८)-
जत्वं प्रपञ्चयति—यद्धीत्यादिना । समन्तत इति पूर्णत्वसंकीर्तनम् । द्वितीयार्थं
व्याचष्टे—यथेत्यादिना । यथा रज्ज्वा सर्पो भ्रान्त्या जायते तथा सर्वं भ्रान्तिदृष्ट्या
जायमानत्वेन मासमानमपि यथा येन प्रकारेण वस्तुता न जायते तथा किंतु सर्वतो
देशतः कालतो वस्तुतश्च पूर्णं कूटस्थमेव वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति संब-
न्धः ॥ २ ॥

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकारौरिवोदितः ।

घटादिवच्च संघातेर्जातावेतन्निर्दानम् ॥ ३ ॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति^१ भविष्यात् वत्सिद्धयर्थं हेतुं दृष्टान्तं च
वक्ष्यामीत्याह—आत्मा परो हि यस्मादाकाशवत्सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगतो
आकाशवदुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकारैरिव^२ घटाकाशतुल्य उदित उक्तः । स

१ क. “मेव ज्ञ” । २ च. “ति यत्प्रति” । ३ क. “न्तं व” । ४ छ. “मीलित आह” । ५ च. “तस्तस्मादाका” । ६ च. “क्षेत्रज्ञैर्वयवघटाका” । ७ झ. “वमहाका” ।

एवाऽकाशसमः परं आत्मा । अथवा घटाकाशैर्यथाऽऽकाश उदित उत्पन्न-
स्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मादात्मन उत्पत्तिर्या श्रूयते
वेदान्तेषु सा महाकाशादघटाकाशोत्पत्तिसमा^१ न परमार्थत इत्यभिप्रायः ।
तस्मादेवाऽऽकाशादघटादयः संघातो यथोत्पद्यन्त एवमाकाशस्थानीया-
त्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसंघाता आध्यात्मिकाश्च कार्यकारणलक्षणा
रज्जुसर्पवाद्विकल्पिता जायन्ते । अत उच्यते घटादिवच्च संघातैरुदित इति ।
यदा मन्दर्बुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्याऽऽत्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा
जातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदिताकाशवादित्यादिः ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृतः स कीदृगित्यपेक्षायामाह—आत्मा
हीति । जविभेदप्रतीतिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह—जीवैरिति । यथाऽऽकाशो
विभुत्वादिधर्मः स्वगततात्त्विकभेदवान्न भवति तथा परमात्मा विशेषाभावात् । यथा
च महाकाशो घटाकारेण प्रतीयते तथा परमात्मा नानाविधजीवाकारेण प्रतीतिगो-
चरो भवतीत्यर्थः । कथं संघातानां परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—घटादिवादिति ।
यथा मृदः सकाशादघटादयो जायन्ते तथा परमात्मैव पृथिव्यादिसंघाताकारेण जायत
इत्यर्थः । यदाऽऽत्मनो जीवादीनामुत्पत्तिरिष्टा तदा तस्यामुत्पत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदि-
त्याह—जाताविति । श्लोकस्य वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह—अजातीत्यादिना ।
प्रथमपादस्याक्षरार्थमाह—आत्मेत्यादिना । विमतः स्वगततात्त्विकभेदशून्यः सूक्ष्म-
त्वाभिरवयवत्वाद्विभुत्वादाकाशवत् । न च परमाण्वादौ सूक्ष्मत्वादेर्व्यभिचारः । तस्ये-
वासंमतत्वात् । कचिदपि तात्त्विकभेदासंप्रतिपत्तेरित्यर्थः । जीवैरित्यादि^२ व्याचष्टे—
जीवैरिति । जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः । “क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि” इति स्मृते-
रित्यर्थः । उदितशब्दश्चेदुक्तार्थस्तर्हि परस्यैवाऽऽत्मनः संघातरूपेणोक्तत्वे सप्रपञ्चस्व
प्रसङ्गेत्येत्याशङ्क्याऽऽह—अथैवेति । तर्हि नाऽऽत्माऽश्रुतेरितिन्यायविरोधः स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—जीवात्मनामिति । तृतीयपादं व्याचष्टे—तस्मादेवेति ।
उक्तेऽर्थे वाक्यमवतारयति—अत इति । आकाशस्यावकाशप्रदाने च (?) घटाद्युत्पत्तौ
कारणत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्टव्यम् । जातावित्यादेरर्थमाह—यदेति ॥ ३ ॥

१. अ. “रमात्मा” । झ. “र एवाऽऽत्मा” । २ क ड. “यथोदि” । ३ क. “मानं प” । ४ झ.
“र्थ इ” । ५ ग. “तात्त्वाऽऽध्या” । ६ ड. झ. “बुद्धिं प्र” । ७ च. “वारास्तस्यै” । ८ क. ड. “दिना
व्या” । ९ ग. अत एवे” । १० क ड. “वात्मानमि” ।

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहाऽऽत्मनि ॥ ४ ॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा घटादिप्रलये घटाकाशा-
दिप्रलयस्तद्वद्देहादिसंघातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिहाऽऽ-
त्मनि प्रलयो न स्वप्न इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अद्वैतस्य जीवसृष्टिश्रुतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रलप्यश्रुत्या विरोधमाशङ्क्य
परिहरति घटादिष्विति । औपाधिकौ जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ न स्वामाविकौ तथा
चोत्पत्तिश्रुत्या विरोधाभाववदद्वैतस्य प्रलयश्रुत्याऽपि न विरोधोऽस्तीति श्लोकाक्षरव्या-
ख्यानं प्रकटयति—यथेत्यादिना ॥ ४ ॥

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्वं एकस्मिन्नननमरणसुखादिमव्यात्मनि सर्वात्मना तत्सं-
बन्धः क्रियाफलसार्कं च स्यादिति य आहुर्द्वैतिनस्तान्प्रतीदमुच्यते । यथै-
कस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयस्तद्रजोधू-
मादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ।

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति—यथैकस्मिन्मिति ।
उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिन्जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्यपरे जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न संयु-
ज्यन्त औपाधिकमेवादित्याह—तद्वदिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—सर्वदेहे-
ष्विति । ऐकात्म्ये कर्तार्येकस्मिन्कर्तारः सर्वे मोक्षारि चैकस्मिन्मोक्षारः सर्वे भवेयुरि-
त्यव्यवस्थान्तरमाह—क्रियेति । व्यवस्थानुपपत्त्या द्वैतमेष्टव्यमिति वदन्तं प्रत्युत्तरत्वेन
श्लोकमवतारयति—तान्प्रतीति । किमिदमेकात्म्ये सार्कं किमेकस्मिन्जीवे व्यवस्थितेन
सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते किंवा सर्वोपाधिष्वात्मैक्यात्तस्य स्वरू-
पेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—तद्वदिति ।

नन्वेक एवाऽऽत्मा । बाढम् । ननु न श्रुतं त्वयाऽऽकाशवत्सर्वसंघाते-

१ क. 'जीव इ' । २ क. ख. 'था च घ' । च. 'था वा घ' । ३ च. झ. 'येन जी' । ४ ग.
'ल्यौ । ५ ख. 'स्य ल' । ६ घ. ड. ज. तत्सत् । ७ च. 'फलं सा' । ८ क. 'नं यु' । ९ ख. 'भेदेष्ट' ।
१० ब. 'ते वा त' । ११ च. झ. 'वाऽऽकाशो वा' । च. 'वाऽऽकाशोऽस्ति वा' । १२ झ.
'सर्वे' । सं ।

एवैक एवाऽऽत्मेति । यद्येक एवाऽऽत्मा तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चेदं सांख्यचोद्यं संभवति । न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति । बुद्धिसमवायाभ्युपगमात्सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धित्वरूपस्याऽऽत्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत् । न प्रधानकृतस्यार्थस्याऽऽत्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषेषु भेदेषु समवेति ततः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्मैकत्वे नोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना । न च सांख्यैर्बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । निर्विशेषाश्च चेतनमात्रा आत्मानोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेदप्रयुक्तमिति ।

आत्मनः सर्वत्रैकत्वात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्षन्नाशङ्कते—नन्वाति । सर्वत्राऽऽत्मैकत्वमुक्तमङ्गी करोति—बाढामिति । तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—ननु नेति यदि सर्वत्रैकत्वं नियतमिष्यते तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं दुःखित्वं च तैस्यैकैक्यं प्राप्तमिति ६ वग्याभिद्धिरिति चोदयति—यद्येक एवेति । आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पितभेदादव्यवस्थामिद्धिरित्याभिप्रेत्य किमिदं सांख्यस्य चोद्यं किंवा वैशेषिकादेरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—न चेदमिति । किंचैकात्म्यं दूषयता सांख्येन तद्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च नाभ्युपगन्तुं शक्यते तेनानाभावादित्याह—न चेति । प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमपवर्गं च कस्यचिदादधन्तपुरुषं शेषमिष्यते । तच्च पुरुषभेदाभावे नोपपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदः सिध्यतीति शङ्कते—भेदेति । अर्थापत्तेरनुदयं वदन्नन्तरमाह—नेत्यादिना । संक्षिप्तमेवाक्तं विवृणोति—यादि हीति । प्रधानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यादेव पुरुषेषु कश्चिदतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यापसिद्धान्तप्रसङ्गान्मैवामित्याह—निर्विशेषा इति ।

अतः पुरुषभेदकल्पनार्थो न प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्यानानाम् । परसत्तामात्रमेव चैवाभिप्रे-

१ घ. झ. 'त्सुखा' । २ ख. छ. 'पमात्रस्याऽऽ' । ३ ड. 'बन्धमो' । ४ क. घ. छ. ज. आत्मनोऽ' । ५ क. तस्य चैक' । ६ ख. 'ति न व्य' । ७ घ. ज. 'भेदव्यव' । ८ ग. झ. 'ल्यचो' । ९ घ. ज. झ. तत्र माना' । १० छ. 'षविशे' । ११ ग. 'ते स च पु' । १२ ग. झ. 'दादेवोप' । १३ क. घ. ड. ज. 'वे क' । १४ क. 'या प्र' । १५ च. 'व चेन्निमि' । १६ ख. 'तन्याभि' ।

लीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् । परमोपकल्पिण्यात्मस्यैकमेव
प्रधानमवश्यं हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति । केवलमूहत्वमेव पुरुषभेदकल्पना वे-
दार्थपरित्यागश्च । ये त्वाहुर्वैशेषिकादय इच्छादय आत्मसमवायिज्ञ इति ।
तदप्यसत् । स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवर्यात्मन्वसमवायात् ।

किंच प्रधानस्य पारादर्थे परं शेषिणमपेक्षते । न तस्मिन्नेदमपि कारुण्यते । अतोऽ-
न्यथाऽप्युपपत्तिरित्याह — अत इति । जन्ममरणादिव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पन-
मपि न युक्तं व्यविकरणत्वादिति मत्वाऽऽह — न चेति । न केवलं प्रमाणान्या
पुरुषभेदकल्पना किं प्रयोजनशून्या चेत्याह — परेति । ननु न पुरुषसत्त्वमात्रं
विमिच्छीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते किंतीश्वरभिषिक्तमिति तेश्वरादिमतमाशङ्क्य तस्यापि
पुरुषत्वाविशेषादुपलक्ष्यमात्रत्वमभ्युपेत्याऽऽह — परमिति । वेदार्थो वेदप्रसिपाद्यम-
हेतुम् । द्वितीयमुत्थापयति — ये स्थिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मावर्मसंस्कारा
नव विशेषगुणाः । ते च प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वी क्रियन्ते । तेषां व्यव-
स्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो रूपादिवदात्मव्यापिनः
किंवा संयोगादिवदेकदेशवृत्तयः । नाऽऽद्यः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रय-
संयुक्ते सर्वस्मिन्नप्रथमिण ज्ञातृतादिव्यवहारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह — तदप्यसदिति ।
द्वितीये त्वेकदेशः सत्योऽसत्यो वा । प्रथमे घटादिवशात्मनः सत्येकदेशोत्पात्कार्यत्वा-
दिप्रसङ्गः । द्वितीये कल्पितैकदेशानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वमात्मनस्तु न तद्वत्त्वं सिध्य-
तीत्याह — स्मृतीति । स्मृतिहेतवः संस्कारा मावनाख्यास्तेषां महणामितरेषामुपलक्ष-
णार्थं तेषामात्मनि समवायाभावात्परस्य सिद्धान्तासिद्धिरिति शेषः ।

आत्ममनःसंयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनिवृत्त्यानुपपत्तिः । युगपदा सर्वस्य-
त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनां मनःशब्देभिः
संबन्धो युक्तः । न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषसमवायां वा
भिन्नाः सन्ति परेषाम् । यदि ह्यर्थेन्ताभिन्ना एव द्रव्यात्स्फुरिच्छादवस्थाऽऽ-
त्मनस्तर्था च सति द्रव्येण तेषां संबन्धानुपपत्तिः । अयमसिद्धानां समवाय-
लक्षणः संबन्धो न विकल्प्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्याऽनित्येभ्य आत्मनो

निश्चयस्य पूर्वसिद्धत्वाच्चायुतसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मनाऽयुतसिद्धत्वे चेच्छा-
दीनामात्मगतमहत्त्वव्यक्तित्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्मनोऽनिर्माण-
प्रसङ्गात् ।

किंचाऽऽत्ममनःसंयोगासमवायिकारणाज्ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्टा । तथा च सति
ग्रहणसमये स्मृतिर्न संभवत्येवेति नियमो नोपपद्यते ग्रहणकारणसंयोगेनैव स्मृत्युपपत्तिः
संवादित्याह—अ'त्मेति । किंचाऽऽत्ममनसोः संयोगादेकस्मादेकस्याः स्मृतेः समुत्पत्ति-
समये स्मृत्यन्तराण्यपि समुत्पद्यन् । असमवायिकारणस्य तुल्यत्वात् । न च समुद्-
बुद्धसंस्कारायौगपद्याद्युपपदनुत्पत्तिः । तेषां तदुद्बोधस्थे चाऽऽत्मनि विप्रतिपन्नत्वेन
स्मृतिसामान्यन्तर्भावसंभवादित्यभिप्रेत्याऽऽह—युगपदेति । किंच समानजाती-
यानां स्पर्शादिमतां च परस्परं संबन्धो दृष्टः । यथा मल्लानां मेषाणां रज्जुघटादीनां
च तदुभयमावादात्मना मनआदिभिः संबन्धासिद्धेर्नोक्तादसमवायिकारणाद्बुद्ध्या-
दिगुणोत्पत्तिः सिध्यतीत्याह—न चेति । गुणादीनां साजात्यस्य स्पर्शादिमत्त्वस्य
चामावेऽपि द्रव्येण संबन्धवदात्मनो मनआदिभिः संबन्धः सिध्येदिति चेन्नेत्याह—न
चेति । स्वतन्त्रं सन्मात्रं द्रव्यशब्देनात्र विवक्षितं न ततो भेदेन गुणादयो वेदान्ति-
मते विद्यन्ते । शुक्लः पटः खण्डो गौरित्यादिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । द्रव्यमेव तु
कल्पनया तत्तदाकारेण भातीत्यभ्युपगमात् । अतो दृष्टान्तासंप्रतिपत्तिरित्यर्थः । विपक्षे
दोषाह—यदि हीति । गुणादयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिमवद्विध्ययोरिव यदि
स्युर्यदि चाऽऽत्मनः सकाशादिच्छादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा गुणादीनां द्रव्येण
तावदेव संबन्धानुपपत्तेः । इच्छादीनां चाऽऽत्मना तदयोगात्पारतन्त्र्यासिद्धि-
रित्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसंबन्धात्पारतन्त्र्योपपत्तिरिति शङ्कते-
अयुतेति । किमिदमयुतसिद्धत्वमपृथक्कालत्वं किंवा पृथग्देशत्वमुतापृथक्स्वभावत्वं-
माहोस्वित्संयोगविभीगायोग्यत्वम् । नाऽऽद्यः । विकल्पासहेत्वात् । किमिच्छाद्यपेक्ष-
याऽपृथक्कालत्वं किंचाऽऽत्मोपेक्षयेच्छादीनामिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नेत्या-
दिना । यद्यात्मना सहापृथक्कालत्वमिच्छादीनां तदाऽऽत्मनोऽनादिस्वात्तद्गतमहत्त्वव-
्यक्तित्वं तेषामापपतीत्याह—आत्मनोति । प्रसङ्गस्थेष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—स चेति ।

समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति द्रव्येण संबन्धान्तरं वाच्यं यथा द्रव्य-
गुणयोः । समवायो नित्यसंबन्ध एवेति न वाच्यमिति चेत्तथा च समवा-
यसंबन्धवतां नित्यसंबन्धप्रसङ्गात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत्यन्तपृथ-

१ ख. "गादस" । २ ख. ग. झ. "त्युत्पत्ति" । ३ ग. झ. "गादक" । ४ क. "मुत्पत्तिबुद्धिसं" ।
५ ग. "स्य त्वात्म" । ६ ख. "वादि" । ७ क. सिध्यति । ८ ग. छ. झ. "दि वाऽऽत्म" । ९ क.
"तन्मयसि" । १० ग. "त्वमहो संयो" । ११ छ. झ. "हो संयो" । १२ झ. "भागयो" । १३ ख. क.
झ. न च वा ।

स्त्वे च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव षष्ठ्यर्थानुपपत्तिः । इच्छाद्युपज-
ना पायवद्गुणवर्त्तवे चाऽऽत्मनोऽनित्यत्वमसङ्गः । देहफलादिवत्सावयवर्त्तवं
विक्रियावत्त्वं च देहादिवदेवेति दोषावपरिहार्यौ । यथा त्वाकाशस्याविद्या-
यारोपितरजोधूममलत्वादिदोषवत्त्वं तर्थाऽऽत्मनोऽविद्याध्यारोपितबुद्ध्याद्यु-
गाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षादर्थो व्यावहारिका न विरुध्वन्ते ।
सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगात्परमार्थानभ्युपगमाच्च । तस्मादा-
त्मभेदपरिकल्पना वृथैव तार्किकैः क्रियत इति ॥ ५ ॥

न चापृथग्देशत्वमयुतासिद्धत्वम् । तन्तुपटादीनां पृथग्देशानामयुतासिद्धचभावप्रस-
ङ्गात् । न चापृथक्स्वभावत्वमयुतासिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिक्षयात् । न च संयोगवि-
र्तगायोग्यत्वमयुतासिद्धत्वम् । देवदत्तस्य हस्तादीनां चायुतासिद्धचभावापातादित्यभि-
त्य समवायस्य द्रव्यैर्द्रव्यैवे तावन्मात्रत्वेन तत्संबन्धत्वव्याघातौत्ततोऽन्यत्वेन संब-
धान्तरमस्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्ये स्यादनवस्थेति मत्वाऽऽह—समवायस्येति ।
द्वेतीयं शङ्कते—समवाय इति । न वाच्यं संबन्धान्तरमिति शेषः । समवायस्य
नेत्यसंबन्धत्वे समवायवता द्रव्यगुणादीनामपि तद्वत्त्वाद्देवस्य कदाचिदप्यनुपलम्भा-
पृथक्त्वपथानुपपत्तिरिति दूषयति—तथा चेति । संयोगस्यापि समवायसाम्यं चका-
ण सूच्यते । समवायस्य समवायिभिर्गुणादीनां च द्रव्येणात्यन्तभेदे हिमवद्विन्ध्ययो-
रेव संबन्धानुपपत्तेस्तेषु परतन्त्रताव्यवहारासिद्धिरित्याह—अत्यन्तेति । किंचे-
च्छादयो नाऽऽत्मगुणा उपजनापायवत्त्वादूपादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणवान्नि-
यत्वाद्द्वयतिरेकेण देहादिवदित्याह—इच्छादीति । न केवलमात्मनोऽनित्यगुणैस्त्वे-
नेत्यसंबन्धप्रसक्तिरेव दोषः । किंत्वन्यदपि दोषद्वयं दुष्परिहरमिति बाधकान्तर-
गाह—सावयवत्वमिति । यद्यात्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्य बन्नामावान्मोक्षो
ऽस्यादतो बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहं सुखदुःखादिविशिष्टात्मभेदासिद्धिरित्या-
ह—यथा त्विति । अवस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृतव्यवहारायोगाद्विद्याव्यवहारिक-
त्वाद्यभ्युपगमासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्ववादिभिरिति । अविद्याकृतमनुपपत्त्यै-

१ च. 'कत्वेन च द्र' । छ. 'कत्वे द्र' । २ ड. 'जनना' । ३ घ. 'त्वे वाऽऽत्म' । ज. 'त्वे-
ऽऽत्म' । ४ छ. घ. ज. 'त्वं किं' । ५ च. 'यौ स्यातम्' । य. ' । ६ च. 'याऽऽका' । ७ ज.
द्यारो' । ८ ख. 'था चाऽऽत्म' । ९ क. 'यो व्यव' । १० झ. 'विद्यया क' । ११ ड. 'र्थानी-
य' । १२ ङ. क्रियन्त । १३ झ. 'भग्यौ' । १४ छ. 'व्यानन्य' । १५ ग. झ. 'न्यत्वं ता' ।
६ ग. झ. 'तान्न ततोऽ' । १७ ड. छ. झ. 'त्वे तेन' । १८ छ. न चेति । १९ ग. झ. 'तावत्' ।
१० ग. झ. 'पत्तिः । ते' । २१ छ. 'के दे' । २२ ग. छ. ज. झ. 'णवत्त्वेऽने' । २३ छ. 'त्वदो-
प्र' । २४ घ. 'स्य संब' । २५ क. 'गाव्यव' । २६ ग. छ. झ. 'त्वाव्यथा' ।

ध्यारोपेण औक्तिकवैदिकव्यवहारः सर्ववादिभिरिष्यते तत्कृता च व्यवस्थाऽऽस्थीयते । तस्मादस्माकमपि तथैव सर्वभाववृद्धमित्यर्थः । परमार्थे च मोक्षे केनापि वादिना व्यवहारो न भिद्यमानमिति । तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवाभावात्सामिवाहकचारमात्रिक भेदाभ्युपगमादर्थव्यवहारः—परमार्थमिति । कल्पितभेदवशादायि पूर्वोक्तसर्वव्यवस्थासिद्ध्या-त्पारमार्थिकमित्येव कल्पना प्रमाणप्रयोजनशून्येत्युपसहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्तं इव व्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यपि विधाकृत उपपद्यत इति । उच्यते । यथेहाऽऽकाश एकास्मिन्घटकरकापवरकाद्याकाशानामल्पत्व-महत्त्वादिरूपोपि भिद्यन्ते तथा कार्यभेदकारणधारणजन्यनादिसमाख्याश्च घटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कुनाश्च भिन्ना इत्यन्ते । तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशे रूपादिभेदकृतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतत्त्वाकाशस्य न भेदोऽस्ति । न चाऽऽकाशभेदनिमित्तो व्यवहारीऽस्त्वन्तरेण परोपाधिकृतं द्वारम् । यथेतच्छब्देहोपाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरूपणोत्कृती बुद्धिभेदनिर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अद्वैतस्य श्रुत्यादिविरोधामावेऽप्यनुमानविरोधमाशङ्क्यनैकान्तिकत्वेनानुमानं दूषय-ति—रूपमिति । श्लोकव्याख्यामाशङ्कामाह—कथमिति । यथाऽऽत्मभेदवादे तद्वेदनिमित्तो रूपादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नेवाऽऽत्मन्यात्मैक्यपक्षे रूपादिव्यवहारो नोपपद्यते । तथा च विमता जीवास्तत्त्वतो भिद्यन्ते भिन्ननामकत्वाज्जिनकार्यकरत्वाद्भिन्नरूपात्तद्वद्वटपटादि-वदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । घटाकाशादिभ्यनैकान्तिकत्वे निवसित्वा श्लोकांश-राणि व्युत्पादयति—उच्यते इत्यादिना । शयनादिसमाख्याश्च भिद्यन्ते इति

१ क. 'होराः च' । २ व. 'द. ज. 'व्याप्ते त' । ३ ग. 'अ. तद्वदेव' । ४ क. 'तस्य' । ५ व. 'ज. 'रणादि श' । ६ क. 'मात्र इ' । ७ व. 'द. ज. तत्रैव व्य' । ८ व. 'अ. 'त्र व्य' । ९ क. 'काशक' । १० व. 'दिह' । ११ व. 'यत आका' । १२ क. 'काशे भे' । १३ व. 'अ. 'ना कृता बु' । १४ क. 'त्या वि' । १५ ग. 'अ. 'दिभेदव्य' । १६ ग. 'अ. 'त्वाच घट' । १७ क. 'क्षितत्वात् । 'श्लो' । १८ व. 'ग. व. क. 'वि भिद्यत इ' । ज. 'विभिभिय' ।

तृतीयप्रकरणम्] सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । ११३

संबन्धः । तत्कृताश्चेत्यत्र तच्छब्देन विकल्पितो घटाकाशभेदो गृह्यते । विकारोऽवधारणार्थः । घटाकाशादीनामुक्तहेतुत्वेऽपि विपक्षत्वामावे कथमनैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वोऽयमिति । उक्तेऽर्थे तृतीयं पादं विमजते—न चेति । प्रोपाधिच्छब्देन घटकरकादिरूप्यते । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—यथेतदित्यादिना ॥ १॥

नाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवाऽऽत्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहार इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य रुचकादियथा वाऽपां फेनबुद्बुदहिमोदिः । नाप्यवयवो यथा वृक्षस्य शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा तथा नैवाऽऽत्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यथोक्तदृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतो व्यवहारो मृषैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वामादमाहङ्क्य परिहरति—नेत्यादिना । घटाकाशादिराकाशस्य विकारोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य तात्त्विकत्वाच्च विपक्षतेति श्लोकस्य व्यावर्त्य चोद्गमुत्थापयति—नन्विति । आकाशस्य निर्विकारत्वं निरवयवत्वं च लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति—नैतदस्तीति । तत्र वैधर्म्योदाहरणद्वयमाह—यथेति । घटाकाशादिराकाशस्य महाकाश-यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यथा वृक्षस्येति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह—न तथेति । घटाकाशस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वं च नास्तीत्युक्तं दृष्टान्तत्वेनानूद्य दार्ष्टान्तिकं दशयन्नुत्तरार्धे व्याकरोति—यथेत्यादिना । अनेकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानत्वे स्थिते फलितमाह—अत इति ॥ ७ ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

१ ग विकल्पितो । २ घ. 'टाशाका' । ३ ख ग ड छ. ज. 'तुमत्त्वेवि' । ४ क. ज. 'तीयपा' । ५ य. झ. 'ति । अन्तरेणोपा' । ६ च. 'ति चेत्तन्नेत्याह नेति । नै' । ७ च. 'माका' । ८ ख. च. क. ज. झ. 'दि यथा' । ९ ख. घ ड छ. 'मादिनाऽप्य' । १० क. 'था च वृ' । ११ ज. 'काशौ वि' । १२ घ. 'यवौ त' । १३ ज. 'कारित्वे च' । १४ ग. 'धर्म्यादा' ।

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारस्तथा
देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणेनाविव्यवहारस्तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्मफ-
लमलवत्त्वमात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिषन्नाह—
यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोधूमादिमलै-
र्मलिनं मलवन्न गगनं मलवद्वाथात्म्यविवेकिनाम्, तथा भवत्यात्मा परोऽपि
यो विज्ञाता प्रत्यवक्लेशकर्मफलमलैर्मलिनोऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानां
नाऽऽत्मविवेकवताम् । न ह्युपरदेशस्तद्वत्प्राप्यध्यारोपितोदकफेनतरङ्गः । दि-
मांस्तथा नाऽऽत्माऽर्बुधारोपितक्लेशादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

जीवो ब्रह्मणो नाशो न विकारोऽपि तु ब्रह्मैवोपाध्यनुप्रविष्टं जीवशब्दितमित्युक्तं
तदयुक्तं ब्रह्मणः शुद्धत्वाज्जीवस्य रागादिमलैर्वत्त्वादेनेकत्वायोगादित्याशङ्क्य परमा-
र्थतो जीवरयापि नास्ति मलैर्वत्त्वमित्याह—यथेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यस्मा-
दिति । घटाकाशो ऽकाशः सूक्ष्माकाशश्चेत्युपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया बुद्धि-
स्तत्प्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रिय भेदो नामभेदश्चेति व्यवहारो नभसि यथोपलभ्यते तथा
देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननमरणसुखदुःखदिव्यवहारो व्यवस्थितो
परमादास्थीयते तस्मात्तन्मलैर्विद्याधिद्यमानेन कृतमेवाऽऽत्मनो रागादिमलैर्वत्त्वं न वस्तु-
तोऽस्तीत्येतमर्थं दृष्टान्तद्वारा प्रतिपिपादयिषन्नाह—दृष्टान्तमाहेति योजना । दृष्टान्त-
भागनिर्विष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिकभागगतनामक्षराणामर्थ-
माह—तथेति । यो हि प्रत्यगात्मा विज्ञाता सोऽप्यबुद्धानां मलिनो भवतीति संबन्धः ।
अबुद्धानामित्येतद्व्याचष्टे—प्रत्यगात्मनेति । अविवेकिभिरध्यारोपितेऽपि प्रत्यगात्मनो
मलवत्त्वे मलप्रयुक्तं फलं तत्र वास्तवं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ॥ ८ ॥

मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

१ झ. 'यामि' । २ च. झ. 'रणभेदव्य' । ३ झ. 'हारो यस्मा' । ४ च. 'त्येनम' । ५ च.
छ झ. 'तिपा' । ६ च. छ. झ. 'यिष्यन्ना' । ७ क. गमनं । ८ क. 'वत्तया' । झ. 'वत्' । यथा
त्मवि' । ९ ज. 'मलिनैर्म' । १० ख. घ. झ. च. झ. 'ह्युत्तर' । ११ च. 'बुद्धयारो' । १२ घ.
'लत्वाद्' । १३ छ. झ. 'त्वादेकत्वा' । १४ क. 'लत्वाभि' । १५ ग. ज. झ. महाका' । १६ ग.
'नाविद्य' । १७ क. 'लत्वं न' । १८ ग. घ. 'तिपा' । १९ ग. झ. 'ष्टाक्ष' । २० झ. 'षु द्याका' ।

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—घटाकाशजन्मनाशगमनागमनस्थितिबन्ध-
शरीरेष्वात्मनो जन्मरणादिराकाशेनाविलक्षणः प्रत्येनव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अधर्मवशाच्च नरकं प्रतिपद्यते ।
धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य योनिविशेषे संभवति । तत्र यावद्भोगं स्थित्वा
पुनरपि परलोकान् प्रतिष्ठते । एवमिह लोकपरलोकसंचरणव्यवहारविरुद्धमद्वैतमिति
तत्राऽऽह—मरण इति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—पुनरपीति । आत्मनि सर्वो व्यव-
हारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तुतोऽ-
संभवादविद्याकृतस्तस्मिन्गत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

संघाताः स्वप्नवत्सर्व आत्ममायाविसर्जिताः ।

आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसंघाताः स्वप्नदृश्यदेहादिवन्मायाविकृतदेहा-
दिवच्चाऽऽत्ममायाविसर्जिता आत्मनो मायाऽविद्या तया प्रयुपस्थापिता न
परमार्थतः सन्तीत्यर्थः । यथाधिक्यमधिकभावस्तिर्यग्देहाद्यपेक्षया देवादि-
कार्यकारणसंघातानां यदि वा सर्वेषां समतैव नैवामुपपत्तिः संभवः सद्भाव-
प्रतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति हि यस्मात्तस्मादविद्याकृता एव न परमा-
र्थतः सन्तीत्युक्तं ॥ १० ॥

ननु संघातशब्दिज्ञानामुपाधीना सत्यत्वात्तत्प्रयुक्तमेदस्यापि तथात्वाद्द्वैतानुपपत्तिं-
तादवस्थयामिति चेत्तत्राऽऽह—संघाता इति । देवादिदेहानां पूज्यतमत्वेनाऽऽधिका-
भ्युपगमाज्जासत्यत्वासिद्धिरित्याशङ्क्य देहभेदेभ्यु^१ केषुचिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि
विवेकदृष्ट्या सर्वदेहानां पञ्चभूनात्मकत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृते नास्ति संघा-
तेभ्यु^२ सत्यत्वे काचिदुपपत्तिरित्याह—आधिक्य इति । पूर्वार्धाक्षरणि^३ योजयति—
घटादीति । मणिभन्त्रादिरूपा मायामिन्द्रजालप्रयोजकभूतां व्यावर्तयति—अविद्येति ।
विमता देहा न सत्या देहत्वात्संप्रतिपन्नवर्त्यर्थः । ब्रह्मादिदेहानामुत्कृष्टत्वाज्जाविद्या-
कृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयार्धे व्याचष्टे—यदीत्यादिना ॥ १० ॥

१ झ. 'नरुक्तमे' । २ ख. सर्वव्य' । ३ झ. 'त्युक्तार्थः' । ४ क. 'विवर्जि' । ५ क. 'पेक्षाया' ।
६ क. 'धेकर' । ७ क. 'ग. 'पत्तिसं' । ८ झ. 'स्ति य' । ९ क. 'व प' । १० झ. 'तित्तद' ।
११ क. झ. 'षु वि' । १२ ग. झ. 'वेकिह' । १३ ख. 'हप' । १४ झ. 'पादिशे' । १५ क.
छ. 'षु पुन. स' । १६ छ. 'णि व्याचष्टे-ध' । १७ झ. 'मन्त्रक' । १८ क. कृतमि' ।

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥

उत्पात्त्यादिबर्जितस्याद्वयस्याऽऽत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणकत्वमदर्शनार्थं वाक्या-
न्युपेक्ष्यन्ते । रसादयोऽक्षरसमयः प्राणमय इत्येवमादयः कोशा इव कोशा
अस्याऽऽदेरिबोत्तरोत्तरस्यापेक्षया बहिर्भावात्पूर्वपूर्वस्य व्याख्याता विस्पष्टमा-
ख्यातास्तैत्तिरीयके तैत्तिरीयकशास्त्रोपनिषद्ब्रह्मणा तेषां कोशानामात्मा
येनाऽऽत्मना पश्चापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तरतमेन । स हि सर्वेषां जीवननिम-
त्तं ब्रह्म । कोऽसावित्याह—पर एवाऽऽत्मा यः पूर्वम् “सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म” इति प्रकृतः । यस्मादात्मनः स्वप्नमायादिबदाकाशादिक्रमेण
रसादयः कोशलक्षणाः सघाता आत्ममायाविसर्जिता इत्युक्तम् । स आत्माऽ-
स्माभिर्यथा खं तथेति संप्रकाशित आत्मा ह्यकाशबदित्यादिश्लोकेः । न
तार्किकपरिकल्पितात्मैवत्पुरुषबुद्धिप्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

जीवस्याद्वितीयब्रह्मत्वमुपपत्त्यवष्टम्भेनोपपादितम् । इदानीं तत्रैव तैत्तिरीयश्रुते-
स्तात्पर्यमाह—रसादयो हीति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—उत्पत्त्यादीति । अलसार्थं
कथयति—रसादय इति । आदिशब्देन मनोमयविज्ञानमर्थानन्दमया गृह्यन्ते खड्गा-
देर्यथा कोशास्तपेक्षया बहिर्भवन्ति तद्वदेते पञ्च कोशा व्यपदिश्यन्ते । तत्र हेतु-
माह—उत्तरोत्तरस्येति । पूर्वपूर्वस्यान्तमयादेरुत्तरोत्तरप्राणमयाद्यपेक्षेया बहिर्भावाद्ब्रह्म
सर्वान्तरं प्रतिष्ठामूतमपेक्षयाऽऽनन्दमयस्यापि बहिर्भावविशेषाद्विशिष्टं पञ्चानामपि
कोशात्वमित्यर्थः । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—व्याख्याता इत्यादिना ।
तत्र जीवशब्दप्रवृत्तिं व्युत्पादयति—स हीति । विशिष्टं जीवशब्दार्थमाकाङ्क्षाद्वारा
व्यावर्तयति—कोऽसावित्यादिना । प्रकर्षणाविच्छेदनार्थं प्रकरणमनुसंवत्से—यस्मा-
दिति । प्रकृतस्य परस्याऽऽत्मनः श्रौतत्वे फलितमाह—नेत्यादिना ॥ ११ ॥

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

पृथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥

१ ख. 'वः स यथा खं प्र' । २ ख. झ. 'स्याऽऽत्म' । ३ ख. 'णत्व' । ४ क. 'र्वस्य व्या' ।
ख. ड. न. झ. 'र्वस्य पू' । ५ क. 'यकशा' । ६ झ. 'पद्मवत्स्या' । ७ झ. 'न्तरात्मना' स' । ८
छ. 'क्षणं' । ९ झ. 'ति प्र' । १० ख. संप्रकाशः । ११ ख. घ. छ. ज. 'दिभिः श्लो' । १२ झ.
'लपु' । १३ ख. छ. 'यकश्रु' । १४ ज. 'या गृ' । १५ क. 'पेक्षया व' । १६ क. 'रणवि' ।
१७ ख. छ. झ. 'च्छेदार्थ' ।

किंचाधिदैवमध्यात्मं च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः पृथिव्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवाऽऽत्मा ब्रह्म सर्वमिति द्वयोर्द्वयोरा द्वैतस्यार्त्परं ब्रह्म प्रकाशितम् । केत्याह—ब्रह्मविद्याख्यं मध्वमृतममृतत्वं मोदनहेतुत्वादिज्ञायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह—पृथिव्यामुदरे चैव यैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

मनुष्योऽहं प्राण्यहं प्रमाताऽहं कर्ताऽहं मोक्ताऽहमिति पञ्चानां विशिष्टानां यदेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्चैतन्यं तद्ब्रह्मैवेति जीवपरयोरेक्ये तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्यमुक्त्वा तत्रैव बृहदाण्येकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह—द्वयोरिति । मधुब्राह्मणे बहुषु पर्यायेष्वाधिदैवाध्यात्मविमक्तयोः स्थानयोरयमेव स इति 'परं ब्रह्म प्रत्यक्प्रकाशितम् । अतोऽस्मिन्बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—पृथिव्यामिति । न केवलमेक्ये तैत्तिरीयश्रुतेरेव तात्पर्यं किंतु बृहदारण्यकश्रुतेरपीत्याह—किंचेति । अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मं च शरीरे तेजोमयो ज्योतिर्मयश्चैतन्यप्रधानोऽमृतमयोऽमरं चर्मा पुरुषः पूर्णः पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर एवाऽऽत्मा । तेन स विज्ञाता सर्वं पूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति संबन्धः । अपवादावस्थायामध्यारोपासंमवाद्द्वयोर्द्वयोरिति कथमुच्यते तत्राऽऽह—अ। द्वौ सयादिति । द्वैतस्यपर्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितम् । द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमाश्रित्यर्थः । मधुज्ञानं मध्वेव प्रकीर्तितं न ब्रह्मेत्याशङ्क्य मधुज्ञानशब्दार्थं व्युत्पादयति—केत्यादिना । शब्दस्य कचिदाश्रितत्वं रूपवदनुमीयते । तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं परिशेष्यादाकाशमिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनाच्छाववादेकमेवेति गम्यते । तथा च बाहिरन्तश्चैकमेवाऽऽकाशमनुमानप्रामाण्यैदधिगतम् । तथाऽधिदैवमध्यात्मं च ब्रह्म प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्धं व्याचष्टे—किमे(मि)रेत्यादिना ॥ १२ ॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥ १३ ॥

१ क. 'योरद्वै' । २ ड. क. 'त्परम्' । ३ च. 'मृतं मो' । ४ ब. 'ते तस्मि' । ५ ग. घ. 'हं कं' । ६ ग. घ. झ. 'देवस्व' । ७ ख. 'यकवृ' । ८ घ. 'क्त्वा कृ' । ९ घ. 'प्यश्रु' । १० घ. परम् । ११ ग. ड. क. झ. 'त्यग्भूतं प्रका' । १२ ज. ब्रह्मैक्ये । १३ ज. 'कमात्मैक्ये' । १४ ख. 'यकधु' । १५ क. 'श्रुतिरे' । १६ घ. 'रथ' । १७ घ. 'र्णः सन्पृथि' । १८ ख. ड. 'र्वे परिपू' । १९ ड. 'ह-अद्वै' । २० झ. 'ने ब्रह्मे' । २१ घ. ड. 'काशते न' । २२ ड. 'शाङ्क्याऽऽह मं' । २३ घ. ड. ज. 'हं परिशेषादा' । २४ घ. ज. 'ण्याधि' । २५ घ. 'म् । यथा' । २६ च. 'दैवं हि' ।

यद्युक्तिः श्रुतिश्च निर्धारितं जीवस्य परस्य चाऽऽत्मनो जीवात्मनोरन-
न्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्तूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च । यच्च सर्वप्राणि-
साधारणं स्वाभाविकं शास्त्रबहिष्कृतैः कुताकिकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं नि-
न्द्यते “न तु तद्वितीयमस्ति” “द्वितीयाद्वै भयं भवति” “उदरमन्तरं
कुरुते । अथ तस्य भयं भवति” “इदं सर्वं यदयमात्मा” “मृत्योः स
मृत्युप्राप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च ब्रह्मविद्भिः । यच्चै-
कतदेवं हि सम्पञ्चमृज्जवबोधं न्यायमितिर्थाः । यस्तु तार्किकपरिकल्पिताः
कुदृष्टयस्ता अनुष्ठव्यो निरूप्यमाणा न घटनां प्राञ्चन्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्यमित्याह—जीवात्मनोरिति । अभेदेन ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवतीत्यादिना ब्रह्ममावफलवादेनेत्यर्थः । यत्प्रशस्यते तद्विषयमित्यादिन्यायादेकत्व-
दर्शने फलवादोऽप्युपलम्भादेकत्वं प्रशस्तत्वाद्विवाक्षितमिति भावः । यच्चानेकत्वं
सर्वप्राणिसाधारणं तन्निरन्धमानं दृश्यते । यन्निरन्धते तन्निषिध्यत इति न्यायाज्ञानात्वं
शास्त्रार्थो न भवतीत्याह—नानात्वमिति । तदुभयमेकत्वप्रशंसनं नानात्वं निन्दनं
चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यग्युपगमे सति युक्तमिति फैलितमाह—तदेवं हीति ।
श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—यदिति । अनन्तत्वमादशङ्कां वाच्यैकरसत्वं दर्शयति—
अभेदेनेति । तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्प्रदमादाय व्याख्येयम् । शास्त्रेणामेदं देदनेन
फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपाराशरादिभिश्च वेदार्थं व्याचक्षणेरेकत्वं स्तूयते “वासुदेवः
सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” “ॐ हं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः
कारणकार्यजातम्” इत्यादिवाक्यैरित्याह—व्यासादिभिश्चेति + । द्वितीयार्थं
विभजते—यच्चेति । तन्निरन्धत इति यच्छब्देनोपक्रमोद्दष्टव्यम् । “अविद्यामोहि-
तात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः” । “किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा”
इत्यादिवाक्यैर्व्यासादयोऽपि द्वैतदर्शनं निन्दन्तीत्याह—अन्वैश्चेति । एवमनेकत्वदर्-
शनस्य निन्दितत्वेन निषिद्धत्वान्नानेकत्वं शास्त्रीयमित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह—यच्चै-

+ एतत्पुरतः—“सकलभिदमहं च वासुदेव इति सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं
त्यज भेदमोहमित्यादि” इत्यधिकं ड. पुस्तके ।

१ क. छ. झ. “नोर” । घ. ड. “नोर्भावा” । २ झ. “नात्वं द” । ३ झ. “नं तन्निन्द” ।
४ झ. “तथै द्वि” । ५ च “देव हि” । ६ च यस्तु । ७ घ. “माना न ष्टीः प्रा” । ८ क. ज.
घटनां । ९ ग. ड. ज. झ. “यैमाह—” । १० छ. “त्वभावनि” । ११ ज. “कत्वं हि शा” । १२
ड. फलमा” । १३ छ. “त्वं प्रस्तू” । १४ घ. ड. ज. “मादिति दृष्ट” । १५ झ. “कद” ।

तादिति । विषयभेदेन प्रशंसनं निन्दनं चेत्यर्थः । एवं हीति । द्वैतस्याशास्त्रीयत्व-
मद्वैतस्यैव तत्तात्पर्यगम्यत्वमित्यङ्गीकारे सतित्यर्थः । भेददृष्टीनामपि न्याय्यत्वावि-
शेषाद्भेददर्शननिन्दनस्य कुतो न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यास्त्विति ।

या वेदबाह्या, स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोमूला हि ताः स्मृताः ॥

इति मनुवचनादित्यर्थः । न्यायविरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह—
निरूप्यमाणा इति । वैशेषिकवैनाशिकादिकल्पना भेदानुसारिण्यो भेदश्च परस्परा-
श्रयतादिदोषदूषितो न प्रतीयते । तेन भेदवादानामुत्प्रेक्षामूलानामसमञ्जसतैत्यर्थः ॥ १३ ॥

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

भविष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥१४॥

ननु श्रुत्याऽपि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेरुत्पत्त्यर्थोपनिषद्वा-
क्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे । अनेकशः कामभेदत इदं कामोऽदः काम
इति । परश्च “स दाधार पृथिवीं द्याम्” इत्यादिमन्त्रवर्णैः । तत्र कथं कर्म-
ज्ञानकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यत
इति । अत्रोच्यते—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “यथाऽग्नेः क्षुद्रा
विस्फुलिङ्गाः” । “रस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” ।
“तदैक्षत” । “तत्तेजोऽसृजत” इत्यादियुत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः
प्राग्पृथक्त्वं कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं उक्तञ्च परमार्थम् । किं तर्हि गौणम् ।
महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथौदनं पचणीति भविष्यद्वृत्त्या तद्वत् ।
न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविका-
विद्यावत्प्राणिभेददृष्ट्यनुवादित्वादात्मभेदवाक्यानाम् । ईहं चोपनिषत्सू-
त्पत्तिप्रलयादिवाक्ये जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितम् । “त-
त्त्वमासि” “अन्योऽसादन्योऽहमस्मीति न स वेद” इत्यादिभिः ।
अत उपनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपिपादयिषितं भविष्यत्वादि भाविनी-

१ क. ‘दृष्टिताम’ । २ ग. झ ‘न्दकस्य’ । ३ छ. ‘लाः प्रोक्तास्तमो’ । ४ घ. छ. ज. ‘ह-
अनि’ । ५ छ. ‘दिभेदक’ । ६ क. ‘य’ ॥ १३ ॥ भे’ । ७ छ. गौणत्वं मुख्य’ । ८ ड. ज. ‘त्वं
न हि यु’ । ९ घ. ‘कत्वं प्रागु’ । १० ख. घ. ज. ‘तत्तेः, व्युत्प’ । ११ ख. झ ‘थिवीम्’ इ’ ।
घ. ड. ज. ‘थिवीं द्यामुत्तमां’ इ’ । १२ घ. ड. ज. ‘त्यादि-युत्प’ । १३ ज. ‘भ्यः पृथ’ ।
१४ घ. क. ‘मार्थं भविष्यादिति किं’ । १५ च इहैवोप’ ।

मेकवृत्तिमाश्रित्य लोके भेददृष्ट्यनुवादा गौण एवेत्यभिप्रायः । अथ-
वा “ तदैक्षत ” “ तत्तेजोऽसृजत ” इत्याद्युत्पत्तेः प्राक् “ एकमेवाद्वि-
तीयम् ” इत्येकत्वं प्रकीर्तितम् । तदेव च “ तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ”
इत्येकत्वं भविष्यतीति तां भविष्यद्वृत्तिमपेक्ष्य वज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं
यत्र कचिद्वाक्ये गम्यमानं तद्गौणम् । यद्योदनं पचतीति तद्वत् ॥ १४ ॥

न भेदवादानामुपेक्षांमात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्यशङ्क्य वरिहरति—जीवात्मनो-
रिति । उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिः सम्यग्ज्ञानं तदर्थोपनिर्भेदां प्रवृत्त्यपेक्षया प्राक्प्रवृत्तकर्मकाण्डेन
तत्परापरयोर्नानात्वमुक्तं तदोदनं पचतीति भविष्यत्प्रवृत्त्या तण्डुलेष्वोदनस्त्वद्गौणमेव
न मुख्यभेदार्थत्वं श्रुतेर्युज्यते । भेदस्यापूर्वत्वपुरुषार्थत्वधोरमावादित्यर्थः । श्लोकेत्या-
वर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति । न केवलमस्माभिरुपेक्षितमिदं किंतु श्रुत्याऽपि दर्शि-
तमित्येपर्यः । भेदं वदन्त्याः श्रुतेः तात्पर्यलङ्घनम्यासं सूचयति—अनेकश्च इति ।
कर्मकाण्डे तत्तत्कामनाभेदेन नियोज्यभेदसिद्धावपि कथं जीवपरमोभेदः सिध्यति
परस्य तत्रानुक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—परश्चेति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति मन्त्रे
प्रकृतो हिरण्यगर्भः सर्वनाम्ना परामृश्यते । स^१ इमां पृथिवीं सामपि धृतवान् । अन्यथा
गुरुत्वात्तयोरवस्थानायोगात् । न च हिरण्यगर्भातिरिक्तामीश्वरं परे बुध्यन्ते मन्त्रवर्णैः ।
परश्च प्रकीर्तित इति संबन्धः । कर्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डेनापवाध्ये ज्ञानकाण्डार्थस्यैव-
वत्त्वस्य सामञ्जर्यमवधार्यतामित्याशङ्क्य बाध्यबाधकमावनिर्धारणे कारणानवधारणा-
न्नेवमित्याह—तत्रेति । श्लोकक्षरैरुत्तरमाह—अत्रेत्यादिना । पृथक्त्वस्य गौणत्वे
प्रागुक्तमेव दृष्टान्तमाह—महाकाशेति । तत्रैव श्लोकसूचितमुदाहरणमाह—यथेति ।
मुख्यत्वं हीत्यादिव्याचष्टे—न हीति । भेदस्यापूर्वत्वाद्यमाशङ्क्य वाक्यानां तत्पर्यत्वं
तत्परातत्परयोश्च तत्परं वाक्यं बलवदिति न्यायादस्त्वण्डवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमि-
त्यर्थः । अद्वैतवाक्यानामपि कथमद्वैते तात्पर्यमित्याशङ्क्यापूर्वार्थत्वादुपपत्तिमत्त्वाच्चे-
त्याह—इह चेति । अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचरत्वादपूर्वमेकमेवाद्वितीयमिति प्रागव-
स्थायां ब्रह्माद्वितीयं श्रुतम् । तदेवेदं सृष्ट्वा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुप्राविष्टं

१ क. 'सामूलमाश्रित्य' । २ छ. 'तिस्मृत्युक्तत्वा' । ३ झ. 'शङ्क्याऽऽह—जी' । ४ क. घ. झ. 'वदः प्र' । ५ घ. छ. 'पेक्षाया' । ६ छ. 'वृत्ते क' । ७ क. 'ने य' । ८ क. ग. छ. झ. 'प्यद्व-
तुस्या' । ९ क. 'कस्य व्या' । ज. 'कद्वयव्या' । १० क. घ. 'स्वपरोऽर्थः' । ११ क. भेदवस्थाः
श्रु' । १२ ग. 'रस्यात्रानु' । १३ क. स हि इ' । १४ क. 'ण्डार्थे झा' । ग. 'शङ्कायै' । १५ ग.
'ध्यं यज्ज्ञानं' । १६ छ. रता तं । १७ घ. क. 'स्परवा' । १८ क. झ. 'मेवा' । १९ झ. 'इ
इष्ट्वा' । २० झ. 'प्रविष्टजी' । २१ क. 'विष्टे जी' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । १२१

जीवोऽमिल्यते । तेन जीवस्य ब्रह्मता(ता) संभवतीत्युपपत्त्याऽपि श्रुतेरद्वैतार्थत्वं गम्यते । सृष्ट्यादिश्रुतीनामद्वैते तात्पर्यं न सृष्ट्यादावित्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तस्माद-
द्वैते श्रुतेस्तात्पर्यात्तदर्थस्यैव तात्त्विकतेत्यर्थः । न केवलमुपपत्तेरेवाद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यं किंतु नवकृत्वोऽभ्यासादपीत्याह—तत्त्वमिति । मेऽदृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्यं प्रतिभातीत्याह—अन्योऽसाविति । आदिशब्देनाद्वैतवादीनि द्वैतनिषेधीनि च वच-
नान्तराणि गृह्यन्ते । एकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितमिति पूर्वेण संबन्धः । एकत्वे श्रुते-
स्तात्पर्यं सिद्धे तृतीयपादावष्टमेन फलितमाह—अत इति । श्लोकस्य साध्याहारं
व्याख्यानान्तरमाह—अथवेत्यादिना ॥ १४ ॥

मृल्लोहविस्फुलिङ्गायैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

ननु यदुत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाऽप्युत्पत्तेरूर्ध्वं जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिक्षा इति । मैवम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् । पूर्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः संघाता घटाकाशोत्प-
त्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवोत्पत्तिभेदादिश्रुतिश्च आकृष्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामभेदपर्यप्रतिपिपादयिषयोपन्यासः । मृल्लोहवि-
स्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्या चोदिता प्रकाशित्वाऽन्यथाऽन्यथा च सर्वे सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायोपायोऽस्माकम् । यथा प्राणसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवैर्ध्याख्यायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबो-
धावताराय तदप्यसिद्धमिति चेत् । न । शाखाभेदेऽन्यथाऽन्यथा च प्राणा-
दिसंवादश्रवणात् । यदि हि संवादः परमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वश्रौतस्वश्रेष्ठ्याद्विरुद्धानेकप्रकारेण नाश्रेष्यत् । श्रूयते तु । तस्मान्न तादर्थ्यं संवादश्रुतीनाम् । यथोत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येतव्यानि । कल्पसर्ग-
भेदात्संवादश्रुतीनामुत्पत्तिश्रुतीनां च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेन्न । निष्प्रयोजनत्वाद्यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न ह्यन्यप्रयोज-

१ क. 'वेधानि व' । २ ख. 'ति सं' । ३ छ झ श्रुतितात्पर्यं । ४ घ. ड. 'तीवमिति श्रुत्या त' । ५ क. 'तिर्भेदा' । ६ ज. 'दि श्रुति' । ७ छ. 'रित ए' । ड. 'रिनीत ए' । ८ क. छ. ज. 'नामैदंपर्य' । झ. 'नामिदंप' । ९ झ. 'ष्टिर्या' । १० ज. 'ताऽन्य' । ११ क. 'या च' । १२ ज. सर्व. । १३ ज. 'रायास्मा' । १४ ड. झ. 'धाख्या' । १५ क. 'या च' । १६ क. 'हि वा' । १७ च. 'शास्त्रोपदि' । १८ क. 'स्वश्रौपीदि' । १९ च. 'द्विबुद्धा' । २० घ. ज. नाश्रौषत् । २१ झ. तथा चोत्प' । २२ क. 'तीनां प्र' । २३ ख. 'नवस्वाय' । २४ छ. 'कप्रयोजनबुद्धय-
वतारव्य' ।

नैवैवं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां शक्यं कल्पयितुम् । तथात्वप्रतिपत्तये ध्वाना-
र्थमिति चेन्न । कलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् । तस्मादुत्पत्त्या-
दिश्रुतश्च आत्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव नोन्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः । अतो
नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

सृष्ट्यादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव सृष्ट्यादिभेददृष्टेरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—सृष्टोहेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वमुपेत्य व्यावर्त्य चोद्यमुत्थापयति—
नान्विति । तासां स्वार्थनिष्ठत्वाभावात्तिरवकाशं चोद्यमिति परिहरति—भेदमिति ।
परिहृतत्वाच्च नेदं चोद्यं सावकाशमित्याह—पूर्वमपीति । यदि प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रु-
तिभ्यः सकाशादुपक्रमोपसंहारैकरूपं तात्पर्यलिङ्गमाकृष्योद्भाष्य सृष्ट्यादिश्रुतेः
स्वार्थपरत्वं परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासो वृथा स्यादित्याशङ्कते—इत् एवेति । उत्प-
त्त्यादिश्रुतीनां मिथ्यासृष्टिपरत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु तासां ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यप्रति-
षादनेच्छर्यो पुनरुपन्यासः सिध्यतीत्युत्तरमाह—इह पुनरिति । पादत्रयगतान्यक्ष-
राणि योजयति—सृष्टित्यादिना । यः शब्दशक्त्या प्रतीयते न स श्रुत्यर्थो भवति
किंतु तात्पर्यगम्यस्यैव श्रुत्यर्थेतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । वागादीनां प्राणाना-
महं श्रेष्ठमहं श्रेष्ठानिति मिथः संवर्षः संवादस्तत्र याऽऽख्यायिका श्रूयते नासौ
श्रुत्यर्थो भवति वागादीनामचेतनत्वात् । तथा सृष्ट्यादिश्रुतिरपि न स्वार्थे तात्पर्य-
वतीत्यर्थः । उदाहरणान्तरं सूचयति—वागादीति । देवासुरसंभ्रमे देवास्तावदसु-
रानभिभवितुं यज्ञमुपैषकमिरे । वागादींश्चोद्गातृत्वेन वज्रिरे । तांश्च वागादीन्कस्या-
णैःसङ्गजेन पाप्मनाऽसुरा विविधुरित्यर्थोदाख्यायिका च न यथाश्रुतार्था । वागादीनां
वागभावेनोद्गानासामर्थ्यात् । किंत्वैतरेष्वर्षितत्वात्माणोत्क्रान्तौ देहपातप्रसिद्धेश्च
प्राणः श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैशिष्ट्यनिश्चये बुद्ध्यवतारशेषत्वेन सा कश्चिता । तथैव
प्रकृतेऽपि सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थे तात्पर्यभावात्तत्कार्यस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात्तदेवास्ती-

१ व. 'नत्वं सं' । २ छ. 'शक्यते क' । ३ झ. 'नां तत्र प्र' । ४ झ. 'दुपपत्त्यादि' । ५ च.
नाभ्यथा क' । ६ ख. 'न्यार्थावक' । ७ ग. झ. 'रद्ध्यता' । ८ झ. 'रूपं ता' । ९ ग. 'कृष्ये-
द्भाष्ये म' । झ. 'कृष्ये म' । १० ख. छ. 'द्भाष्य भाष्ये म' । ड. 'द्भाव्यं म' । ११ ग. झ.
'दित्यध्याहृत्य श' । छ. 'दिति श' । १२ झ. उत्पादितश्रु' । १३ छ. 'नेच्छायां पु' । १४ ग.
'का रूप' । १५ क. 'यानि' । १६ छ. 'र्थः संवाद' । १७ ग. झ. 'स्वार्थता' । च. 'स्वार्थं ता' ।
१८ क. 'विदुः' । १९ ग. झ. 'चक्षिरे' । २० ग. झ. 'दीनकल्याणस' । २१ ज. 'वासंगतेन ।
२२ ग. झ. 'साख्या' । २३ क. ख. 'सुर' । २४ घ. 'रैकद्वि' । ज. 'रैराष' ।

त्यद्वैतमुद्घातारोपायत्वेन मृष्ट्यादिप्रक्रिया कल्पितेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगा-
 च्छेत्तनैव वागादीनामिति मुख्यार्थत्वं संवादादिश्रवणस्य । अतोऽसिद्धमुदा-
 हरणमिति शङ्कते-तदपीति । संवादविसंवाद्योरसतो, श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमर्थवादाना-
 मित्यङ्गीकारादाविरोधापेक्षमेवार्थवादप्रामाण्यम् । इह तु परस्परव्याहनिदर्शनात् प्रामा-
 ण्यमिति परिहरति-न आस्वाभेदेष्वाति । प्राणादीत्यादिशब्देन मुख्यप्राणातिरिक्ता
 वागादयो गृह्यन्ते । उक्तमेव समाधानं व्यतिरेकमुखेन(ण) विवृणोति-यदि हीति ।
 कचिद्विषयमानानां प्राणानां स्वयमेव निर्णेतुमशक्तानां प्रजापतिमुपगतानां यस्मिन्नु-
 क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठतरामिव तिष्ठति स नः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः
 श्रूयते । कश्चित् स्यात्तन्वयेण । यस्मिन्नुक्रान्ते शरीरमिदं पतति स नः श्रेष्ठानित्या-
 लोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते । कश्चित्पुनर्वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोसीति मुख्यप्राणातिरिक्ता-
 श्वत्वारः श्रूयन्ते । कश्चित्त्वर्गादयोऽपीत्येवं विरुद्धानेकप्रकरणे संवादश्रवणमस्ती-
 त्याह-श्रूयते त्विति । प्राणसंवादश्रुतीनां मिथो विरोधान्नस्ति संशयः प्रामाण्यमित्यु-
 पसंहरति-तस्मादिति । उक्तदृष्टान्तानुरोधादुत्पत्तिवाक्यान्वयपि न विवक्षितार्थानि ।
 कचिदाकाशादिक्रमेण सृष्टिः कचिदग्न्यादिक्रमेण कश्चित्प्राणादिक्रमेण कचिदक्रमेण-
 त्वेवं परस्परपराहृतिदर्शनादित्याह-तथेति । प्रतिबल्यं सृष्टिमेतस्येष्टत्वादुक्तश्रुतीना-
 मपि प्रतिसर्गमन्यथान्वद्व्यवस्थयाऽर्थवत्त्वं स्यादिति शङ्कते-कल्पेति । सिद्धे
 प्रामाण्ये व्यवस्था कल्प्यते । तदेव नाद्यापि सिद्धमित्युत्तरमाह-नेत्यादिना । तासां
 प्रयोजनवत्त्वं त्वयाऽपि स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह-यथोक्तेति । प्रयोजनान्तरमात्रं
 प्रकटयति-न हीति । प्राणादिमावप्राप्तये ध्यानार्थं प्राणादिसंकीर्तनमिति शङ्कते-
 तथात्वेति^१ । तं यथा यथोपापते तदेवं भवतीति श्रुतेः । न्यार्यसाम्प्रदायिकलक्षादिवाधाना-
 त्तत्प्रोक्तिः फलं स्यात् । तच्चानेष्टमिति परिहरति-नेत्यादिना । प्राणसंवादश्रुतीनां
 प्राणवैशिष्ट्यादबोधान्तरार्थत्वमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति-तस्मादिति । उत्पत्त्या-
 दिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिपरत्वामावे कलितं चतुर्थपादावष्टमेन स्पष्टयति-अत इति ॥ ११ ॥

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

१ ग. झ. 'तनावत्त्वं वा' । २ क. 'त्वं यागा' । ३ घ. ड. श्रुत्यर्थे । ४ क. घ. व्यावृ-
 त्तिदं । ५ ग. झ. 'न्ते स्वयं' । ६ क. सर्वं । श्रे' । ७ छ. 'नासि मु' । ८ ख. 'चित्तु त्वया' ।
 ९ घ. ज. 'गादित्ये' । १० ज. स्वार्थप्रा' । ११ छ. 'स्वराह' । १२ क. 'रापह' । १३ झ. 'ति' ।
 संप्रति वाक्यं सृ' । १४ ग. प्रतिवाक्यं सृ' । १५ छ. 'वस्थाः कल्पन्ते तं' । १६ घ. 'ति । व' ।
 १७ ड. 'व च भ' । १८ ख. घ. 'सामान्यात्क' । १९ क. प्राप्तिफ' । २० ज. 'र्थमु' ।

यदि परं एवाऽऽत्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः परमोऽर्थः सन् “एक-
मेवाद्वितीयम् ” इत्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्वयतिकमर्थेयमुपासनोपदिष्टा । “आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः ” “ य आत्माऽपहतपाप्मा ” “ स क्रतुं कुर्वति ” ।
“ आत्मेत्वेवोपासीत ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । शृणु
तत्र कारणम् । आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्णिनश्च भार्गवाः । आश्र-
मशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वाच्चिविधः । यथम् । हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना
निकृष्टा मध्यमोत्कृष्टा च दृष्टिर्दर्शनमपार्थक्यं येषां ते मन्दमध्यमोत्तमबुद्धि-
सामर्थ्योपेता इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्दमध्यमदृष्ट्याश्रमाद्यर्थ
कर्माणि च । न चाऽऽत्मैक एवाद्वितीय इति निश्चितोत्तमदृष्ट्यर्थं दयालुनां
वेदेनानुकरूपया सन्मार्गगाः सन्तः कथमिमां मुत्तमामेकत्वदृष्टिं प्राप्नुयुरिति ।

चन्मनसा न मनुते चेनाऽऽहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

“ तत्त्वमसि ” “ आत्मेवेदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते परिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिविरोधं परिहरति—आश्रमा
इति । आश्रमिणो वर्णिनश्च कार्यब्रह्मोपासका हीनदृष्टयः । कारणब्रह्मोपासका मध्य-
मदृष्टयः । अद्वितीयब्रह्मदर्शनशीलास्तूमत्तदृष्टयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये तेषां
मन्दानां मध्यमानां चोत्तमदृष्टिप्रवेशार्थं दयालुना वेदेनोपासनोपदिष्टा । तथा चोपास-
नानुष्ठानद्वारेणोत्तमामेकत्वदृष्टिं क्रमेण प्राप्ता उत्तमेत्वेवैतन्मर्माविर्द्यन्तीत्यर्थः । श्लोक-
व्यावर्त्यामाशङ्कामाह—यदीति । तस्यैव परमार्थतः सत्त्वे प्रमाणमाह—एकमेवेति ।
द्वैतप्रतीतिर्मिथ्याद्वैतविषयत्वेनाविरोधमाह—असदिति । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे ध्यान-
विधिविरोधमाह—किमर्थेति । उपासनोपदेशमेव विशदयति—आत्मेति । तत्र हि
निदिध्यासितव्य इत्युपासनोपदिश्यते । य आत्मेत्यादौ तु स विजिज्ञासितव्य इति
ध्यानविधिः । स क्रतुमित्यत्र सशब्देन शमादिमानधिकारी परामृश्यते । अद्वैतस्यैव
वस्तुत्वे कर्मविधिविरोधोऽपि प्रसरतीत्याह—कर्माणि चेति । किमर्थान्युपदिष्टा-
नीति संबन्धः । अद्वैताधिकारिणोऽधिकार्यन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाशमिति परिहरति—

१ छ. झ. “रम ए” । २ ख. छ. “मार्थतः स” । ३ क. वेदगाः । ४ च झ “मोत्तमदृ” । ५
च ङ. ब. “र्शनं सा” । ६ घ. क. ज. “मथ्येमेषां” । ७ क. “र्थ्यं च ये” ८ ख घ “तीयमिति” ।
९ ब. “ना देवेना” । १० च. “मसीति, आ” । ११ ङ. “व्यदृ” । १२ घ. ब. “व्ये म” । १३ ब.
“वाऽऽविर्मे” । १४ छ झ. “व्यतीत्य” । १५ ग. अ. “कमिति” । १६ स. “कार्यान्त” ।

शृण्वति । तत्रेत्युपासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च गृह्यते । तदेव कारणमक्षरयोजनया प्रक-
टयति—आश्रमा इति । आश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो गृह्यन्तां वर्णिनस्तु कथं गृह्येर-
क्षित्याशङ्क्याऽऽह—आश्रमेति । शूद्रान्यावर्त्य त्रैवर्णिकानामेव ग्रहणार्थं मार्गगा
इति विशेषणम् । त्रैविध्यमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—कथमित्यादिना । कार्य-
ब्रह्मविषयत्वात्किञ्चिद्वत्त्वम् । मध्यमत्वं कारणब्रह्मविषयत्वात् । उत्कृष्टत्वमद्वैतविषयत्वा-
दिति द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वार्धे व्याख्यायोत्तरार्धे व्याकरोति—उपासनेति । कर्मोपदे-
शस्यापि तदर्थत्वमाह—कर्माणि चेति । व्यावर्त्य शङ्कां दर्शयति—न चेति ।
वेदेनोपासनाद्युपदेशे मन्दांनं मध्यमाना च कथमनुग्रहः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—
सन्मार्गगा इति । प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा कर्माणि चेति पूर्वेण संबन्धः । उपास्यं
ब्रह्मेव न भवतीति प्रतिषेधान्मन्दमध्यमर्हद्विषयत्वमुपासनस्य प्रतिभातीत्याह—यन्म-
नसेति । अद्वैतदृष्टीनां तु वर्णाश्रमभेदाभिमानाभावादेव नोपासनं कर्म वा संभवती-
त्याह—तत्त्वमसीति ॥ १६ ॥

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वादद्वैतात्मदर्शनं सम्यग्दर्शनं तद्वाङ्मन्य-
ध्यादर्शनमन्यत् । इतश्च द्विषादर्शनं द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्पदत्वात्कथं
स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपिलकणादबुद्धाईवा-
दिदृष्टयनुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति तत्र
तत्रानुरक्ताः प्रतिपक्षं चाऽऽत्मनः पश्यन्तस्तं द्विषन्त इत्येवं रागद्वेषोपेताः
स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्यं विरुध्यन्ते । तैरन्योन्यविरो-
धिभिरस्मदीयोऽयं वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते
यथा स्वहस्तपदादिभिः । एवं रागद्वेषादिदोषानास्पदत्वादात्मैकत्वबुद्धिरेव
सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्नैर्विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य तेषां
भ्रान्तिमूलत्वान्मैवमित्याह—स्वसिद्धान्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां
करोति—आह्वेति । तद्वाङ्मत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्यते । द्वैतदर्शनस्य

मिथ्यादर्शनत्वे हेत्वन्तरपरत्वमवधारितस्य श्लोकस्य दर्शयति—इत्येवेति । इतः शब्दार्थमेव दर्शयति—द्वैतिनामिति । आदिशब्देन मदमानादयो गृहीताः । स्वीयं स्वीयं सिद्धान्तं व्यवस्थापयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां वादिनां कृतो दोषास्पदत्वमित्याक्षिपति—कथमिति । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति—स्वसिद्धान्तेत्यादिना । निश्चयमेव स्फोरयति—एवमेवेति । रागास्पदत्वेऽपि तेषां द्वेषास्पदत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपक्षमिति । उत्तरार्धं विभजते—स्वसिद्धान्तेति । यद्धि वादिनां प्रत्येकं स्वसिद्धान्तत्वेनोपसंगृहीतं दर्शनं तन्निर्धारणार्थमन्योन्यं वादिनो विरोधमाचरन्तो दृश्यन्ते । न च तैरद्वैतदर्शनं विरुध्यमानमध्यवसीयते । + यथा स्वकीयकरचरणादिभिर्गघाते कदाचिदाचारितेऽपि द्वेषो न जायते । परबुद्धचभावात्तथा द्वैताभिमानिभिरुपद्रवे क्षुद्रे कृतेऽपि नाद्वैतदर्शनस्तेषु द्वेषो जायते । सर्वानन्यत्वात्परबुद्धचभावादित्यर्थः । अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शनत्वं प्रतिज्ञानं कथं प्रदर्शितया प्रक्रियया प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति ॥ १७ ॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तज्ज्ञेद उच्यते ।

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थो हि यस्मादद्वैतं नान्यत्वं तस्याद्वैतस्य भेदस्तज्ज्ञेदस्तस्य कार्यमित्यर्थः । “एकमेव द्वितीयम्” । “तत्तेजोऽसृजत” इति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्पन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तज्ज्ञेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनां तु तेषां परमार्थश्चापरमार्थतश्चोभयथाऽपि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरस्माकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानाम् । तेनायं हेतुनऽस्पत्पक्षो न विरुध्यते तैः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” “न तु तद्द्वितीयमस्ति” इति श्रुतेः । यथा मत्तगजारूढ उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति गजारूढोऽहं बाह्य मां प्रणीति ब्रुवाणमपि तं प्रति न बाह्यत्यविरोधबुद्ध्या तद्वत् । ततः परमार्थतो

+ अत्र ह नास्मि पुस्तके टिप्पणम्—“भागवतैकादशस्कन्धे—गिह्वां क्वचित्संदद्याति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत्” इति ।

१ ग. झ. “रम” । २ ग. झ. “न सह मा” । ३ छ. “ना । उत्तरार्धनि” । ४ ज. स्फोटयति । ५ छ. “षां दोषा” । ६ छ. “त्येकस्व” । ७ क. “सिद्धान्तेनो” । ८ झ. “न्योन्यता” । ९ ग. झ. “मव” । १० झ. “र्वान न्य” । ११ ग. झ. “तकि” । १२ क. “नात्ममस्याद्वै” । १३ क. “इस्तस्य” । १४ क. “श्वः” । केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । “ए” । १५ च झ. “सौ बाऽभा” । १६ क. “तद्यो” । ड. “तत्त्वपरार्थतद्यो” । १७ झ. “र्थद्यो” । १८ ज. “ते” । “इ” । १९ ज. “इं गजं वा” ।

अविदास्मैव द्वैतिनाम् । तेनायं हेतनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥१८॥

द्वैतपक्षैरेद्वैतपक्षस्य विषयद्वारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथमविरोधवाचोयुक्तिरित्या-
शङ्क्य स्वमतपर्यालोचनया तावद्विरोधमाह—अद्वैतामिति । मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैत-
स्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य तथाविधं द्वैतमेव नास्तीति
मत्वाऽऽह—तेषामिति । द्वैतिनां परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरी-
भूतम् । तच्च संप्रतिपन्नद्वैतवन्मिथ्येत्येवं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यशङ्को
भवतीत्यर्थः । श्लोकप्रतिषेधं प्रश्न करोति—केनेति । श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्ष्णो
हेतुमाह—उच्यत इति । द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाणमाह—एकमेवेति । श्रुतिप्रामा-
ण्यादद्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमात्कार्यस्य च कारणाद्भेदेन सत्त्वनिषेधात्तत्सत्यमित्यवधा-
रणाद्द्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रैव
युक्तिमाह—उपपत्तेरेति । तामेवोपपत्तिं संक्षिप्य दर्शयति—स्वचित्तेति । सुषु-
प्त्याद्यवस्थायां स्वकीयचित्तस्पन्दनाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं
सिद्धम् । ततश्च स्वप्नैवज्जगद्भेदानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तेर्द्वैतमद्वैतकार्यं न च कारणं
तत्कार्यप्रतिमासिर्विरुध्यते कार्यस्य वाचाऽऽस्मभ्यमाश्रत्वात्कारणातिरेकेणाभावादित्यर्थः ।
तेषामित्यादिभागं विभजते—द्वैतिनां त्विति । परमार्थद्वैतांशेनाद्वैतविरोधमाशङ्क्य
द्विधा व्यवहारेऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव संप्रतिपन्नवन्मिथ्यात्वासिद्धेर्न तेन
विरोधोद्वैतस्येति मन्वानः सन्नाह—यदि चेति । भ्रान्तिर्मूलद्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शनं प्रमा-
णमूलमविरुद्धमित्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेत्यादिना । कार्यकारणभूतयोर्द्वैतद्वै-
तयोरविरोधे सिद्धे फलितमाह—तत इति । अद्वैतिनां द्वैतिनां च प्रातिस्विकपक्षप-
र्यालोचनातो द्वैतपक्षैरेद्वैतपक्षो विरुद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति—तेनेति ॥१८॥

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजं कथंचन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥

द्वैतमद्वैतभेद इत्युक्ते द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति स्यात्कस्यचिदाशङ्केत्यत

१ क. 'अविदा' । २ च झ. 'तिनस्तेना' । ३ ख. घ. ड. ज. 'वे ग' । ४ ड. 'नै
द्वैते' । ५ घ. 'मेवास्ती' । ६ झ. 'द्वैतिकानां' । ७ घ. 'द्वैतानां वि' । ८ छ. 'रोधश' । ९ छ.
'शङ्का भ' । १० झ. 'प्रश्न प्रक' । ११ ग झ. 'शने द्वै' । १२ छ. 'त्यत्रै' । १३ ग. झ.
'प्रज्ञाप्र' । १४ झ 'मिथ्या' । १५ छ 'वन्न मिथ्या' । १६ ख. ग. छ. झ. 'मूलद्वैत' ।
१७ ख. 'द्वैतविरुद्धत्वे सि' । १८ ख. घ छ 'विरुद्धत्वे सि' । १९ ख. 'ना प्रा' । २० झ.
'द्वैत इ' ।

आह— यत्परमार्थसद्वैतं मायया भिद्यते ह्येतच्चैमिरिकानेकचन्द्रबद्धैः
सर्पधारादिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः । सावयवं ह्यव-
यवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा मृदघटादिभेदैः । तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा
कथंचन केनचिदपि प्रकारेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने
ह्यमृतमजमद्वयं स्वभावतः सन्मर्त्यतां व्रजेत् । यथाऽग्निः क्षीयताम् । तच्चानिष्टं
स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं मार्थ-
यैव भिद्यते न परमार्थतः । तस्मान्न परमार्थसद्वैतम् ॥ १९ ॥

अद्वैतमेव द्वैतात्मना परिणमते चेदद्वैतमपि तात्त्विकं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
माययेति । विवर्तवादानङ्गीकारे दोषमाह—तत्त्वत इति । पूर्वार्धव्यावर्त्यामाशङ्का-
मादर्शयति—द्वैतमिति । तत्र पूर्वार्धाक्षराण्यवतार्यं व्याकरोति—अत आह—
विमतो भेदो मिथ्या भेदत्वाच्चन्द्रादिभेदवदित्यर्थः । विमतं तत्त्वतो भेदरहितम् ।
निरवयवत्वान्नित्यत्वाज्जत्वाच्च व्यतिरेकेण मृदादिवदित्याह—नेत्यादिना । निर-
वयवत्वेऽपि वस्तुनः । फुटनधर्मत्वमाशङ्क्याऽऽह—सावयवं हीति । उक्तमनुमानं
निगमयति—तस्मादिति । अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्नञ्जनुर्कषणमन्वयार्थं,
कार्यत्वधर्मत्वाद्यैत्वादिप्र प्रकारोऽभिप्रेतः । विपक्षे दोषं वदद्वितीयार्थं विवृणोति—
तत्त्वत इति । प्रसङ्गस्थेष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—तच्चेति । विवर्तवादमुपसंहरति—
अजामिति । स्थिते विवर्तवादे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १९ ॥

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥ २० ॥

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्व्याख्यातारो ब्रह्मवादिनो वाचदूका अजा-
तस्यैवाऽऽत्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत
एव तेषां जातं चेत्तदेव मर्त्यतामेष्यत्यवश्यम् । स चाजातो ह्यमृतो भावः
स्वभावतः सज्जात्मा कथं मर्त्यतामेष्यति । न कथंचन मर्त्यत्वं स्वभाववैप-
रीत्यमेष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

स्वपक्षमुक्त्वा स्वयूह्यपक्षमनुमाप्य दूषयति—अजातस्येति । अनुवर्तिविभागं
विमज्जते—ये त्विति । स्वभावत एवाजातस्य स्वभावत एवामृतस्य चाऽऽत्मत-

१ झ. 'ब्रह्म' । २ क. 'सर्पधारा' । ३ ज. 'शव वं ह्य' । ४ छ. 'यथा मि' । ५ छ. 'नर्त वे' । ६ झ. 'शक्त्या' । ७ च. 'तं चैतदेव' । ८ क. 'मृतमा' । ९ क. 'त्यत्त्व' । १० झ. ग. घ. छ. 'दमा' । ११ छ. 'एव जा' । १२ क. 'वाऽऽत्म' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । १२६

त्वस्य परमार्थत एव जातिमुत्पत्तिं ये स्वयूयः स्वी कुर्वन्तीत्यर्थः । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायेन दूषयति—तेषामिति । अजातो हीत्याद्यक्षरार्ण्युक्तेऽर्थे योजयति—स चेति ॥ २० ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २१ ॥

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्यं लोके नापि मर्त्यममृतं तथैव । ततः प्रकृतेः स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथंचिद्भविष्यति । अग्रेरिवोष्ण्यस्व ॥ २१ ॥

पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति—न भवतीति । तत्र पूर्वार्धे हेतुत्वेन व्याचष्टे—यस्मादिति । उत्तरार्धे हेतुमत्त्वेन योजयति—तत इति । यथाऽग्नेः स्वभावभूतस्योष्णत्वस्यान्यथात्वं शैत्यगमनमयुक्तं तथाऽन्यत्रापि स्वभावस्यान्यथात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः स भावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव । कथं तर्हि कृतकेनामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति निश्चलोऽमृतस्वभावतया न कथंचित्तास्यत्यात्मजातिवादिनः सर्वदाऽजं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्मर्त्यम् । अतोऽनिर्भोक्षप्रसङ्ग ईत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

ननु ब्रह्म कारणरूपेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्याकारणोत्पत्त्युत्तरकालं मर्त्यतां गमिष्यति । ततो रूपभेदादुभयैव विरुद्धमिति तत्राऽऽह—स्वभावेनेति । पूर्वार्धे साध्याहारं योजयति—यस्येति । प्रागवस्थायांमपि कारणस्यैव कार्याकारणे जन्मयोग्यतया मर्त्यत्वावगमान्मृषैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेयाशङ्क्य कृतकेन मर्त्यविलयेनामृतस्तस्य वादिनः स कारणारूपो भावो भवतीति प्रतिज्ञा युक्तेया-

१ ख. क. च. छ. ज. 'पुकार्थे' । २ क. 'मर्त्यलो' । ३ व. 'या' । यतः । ४ क. 'कृते स्व' । ५ च. 'भावः स्व' । ६ क. 'ष्टे-तस्या' । ७ ख. 'तुत्वेन' । ८ क. 'तदेष्टत्वं' । ९ च. ज. झ. 'तेः स्व' । १० ज. 'भावोऽमृत' । ११ ख. घ. ज. 'स्य मा' । क. छ. 'स्य स मा' । १२ व. 'तः सन्कथं' । १३ ख. घ. ज. झ. 'वस्तया' । १४ ब. घ. छ. ज. इति भावः ॥ २२ ॥ १५ ग. झ. 'यतः' । १६ ग. झ. तदाह । १७ इ. 'तस्य' ।

ह-कथमित्यादिना । भवतु प्रलयावस्थायाममृतावस्थापरिणामेनामृतत्वं ततो वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-कृतकेनेति । कृतकत्वस्य यत्कृतकं तदनित्यमिति विनाशित्वेन व्यासत्वादित्यर्थः । किंचास्यामवस्थाया कार्यमात्रवस्तित्वजं ब्रह्मास्मीति ज्ञानामावान्मोक्षो न स्यादित्याह-आत्मेति ॥ २२ ॥

भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥ २३ ॥

नन्वजातिविवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न संगच्छते प्रामाण्यम् । बाढं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । सा त्वन्यपरा । उपायः सोऽवताराद्येत्यवोचाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं प्राप्तिं सृष्टिश्रुत्वक्षराणामानुलोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरिहारार्थं । भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुन्यभूततो मायया वा मायाविनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा तुलया सृष्टिश्रुतिः । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये शब्दार्थपतिपत्तिर्युक्ता । न । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वाक्षिप्ययोजनत्वाच्चेत्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविषयेव सर्वा गौणी मुख्या च सृष्टिर्न परमार्थतः । “सबाह्यभ्यन्तरो ह्यजः” इति श्रुतेः । तस्माच्छ्रुत्या निश्चितं यदेकमेवाद्वितीयमजममृतामिति युक्तियुक्तं च । युक्त्या संपन्नं तदेवेत्यवोचाम पूर्वैर्ग्रन्थैः । तदेवं श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥ २३ ॥

परिणामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति-भूतत इति । परिणामवादे विवर्तवादं च सृष्टिश्रुतेर्विशेषादद्वैतानुरोधश्रुतियुक्तिवशाद्विवर्तवादस्यैव स्वीकर्तव्यतेति भावः । सृष्टिश्रुतेर्द्वैतानुगुणे प्रमाणयुक्त्यनुगृहीतमद्वैतमेवाभ्युपगन्तव्यमिति कलितमाह-निश्चितमिति श्लोकवाक्यार्थ्या शङ्का दर्शयति-नन्विति । यद्यात्मा कार्याकारेण न जायते तर्हि सृष्टिश्रुतिरश्लिष्टा स्यादित्यर्थः । सृष्ट्यनुवादिनी श्रुतिरस्तीत्यङ्गीकराणि-बहवति । तस्या मिथ्यासृष्ट्यनुवादित्वेन कथमुपपात्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-सा त्विति । कथमद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्रुतेरुपपात्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-उपाय इति । यदि सृष्टिश्रुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधमभावी अधस्तादेवौ तर्हि पुनश्चोद्यं तत्परिहाराश्रयायुक्तौ पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-इदानीमिति । मिथ्या-

ज. 'क्तियुक्तं' । २ ख. 'दिक्क' । ३ ज. 'या मा' । ४ क. माया वि' । ५ च. 'तिर्न यु-
क्तेति चेत् । न । ६ झ. 'मार्थः स' । ७ छ. पूर्वग्रन्थैः । ८ ड. 'व भ' । ९ घ ड ज. 'वर्त्या-
श' । १० क छ. 'रश्च यु' ।

सृष्टिमादे श्रुतिपदानाममृजनाभवदित्यादीनामसामञ्जस्यविरोधाशङ्कायां तावन्मन्त्रं परि-
हर्तुं पुनश्चोद्यपरिहारावित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमुक्त्वा पूर्वार्धाक्षराणि व्याकरेति—
भूतं इति । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिवत्तत्तेजोऽमृजनेति श्रुतिः । सर्वं त्यज्ज्वाभवदिति
श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदितिवत् । न च सत्यत्वं विशेषणमत्रोपलभ्यते । तेन
मायामयं सृष्टविष्टायामपि सृष्टिश्रुतिः श्लिष्टेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मध्ये संप्रत्यय
इति न्यासाश्रित्य शङ्कते—नन्वाति । अग्निर्माणवक इत्यत्र माणवकेऽग्निशब्दपर्यागेऽ-
प्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं वह्नामृजनेनेर्मुखमेव प्रथमं प्रतिपातीति मुख्ये पदव्यु-
त्पत्तेर्मुख्यार्थतया सत्या सृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः । मुख्यसृष्ट्यङ्गीकारेऽपि सत्या सृष्टिर्न
सिध्यति । अस्मत्पक्षे सत्याया सृष्टेः सृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति परिहरति—
नेत्यादिना । लौकिकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि फलाभावात् तत्र
श्रुतितात्पर्यमित्याह—निष्प्रयोजनत्वाच्चेति । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वेमेव स्पष्टयति—
अविद्येति । गौणी स्वप्ने रथादिसृष्टिः । मुख्यं जागरे घटादिर्मृष्टिः सर्वाऽप्यवि-
द्यावस्थायामेव तस्या सत्यामेव भावान्न तत्त्वदृष्ट्या काऽपि सृष्टिः संभवति । तथा-
भूतस्थान्यथाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनोऽन्यथाभावासंभवात्तदतिरेकेण च सृष्टे-
रयोगादित्यर्थः । वस्तुस्वरूपालचनया वास्तव्याः सृष्टेः श्लिष्टत्वे श्रुतिमनुकूलयति—
सबाह्वेति । सृष्टेरविद्योविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्क्योत्तरार्धं विम-
जते—तस्मादिति । निरवयवत्वं विभुत्वमित्यादियुक्तिः । तेनाद्वैतमेव श्रुतितात्पर्यगम्यं
न द्वैतमिति फलितमाह—तदेवेति ॥ २९ ॥

नेह ननेति चाऽऽम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह—यदि हि भूतं एव सृष्टिः स्यात्ततः सत्यमेव
नाना वस्तिवति तदभावप्रदर्शनार्थमात्रायो न स्यात् । अस्ति च “नेह
नानाऽऽस्ति किंचन” इत्यादिराम्नायो द्वैतभावमातिषेधार्थः । तस्मादात्मैक-
त्वमतिपर्ययार्था कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवत् । “इन्द्रो मायाभिः”

१ ग. ज. “मङ्ग” । २ ग. झ. “रोधश” । ३ ज. “त इ” । ४ घ. “च सबा” । ५ क. “ति” ।
तत्र न । ६ ग. घ. “णमेवोप” । ७ क. “ख्ये कार्यसं” । ८ क. “योगोऽप्य” । ९ ज. “या सृ” ।
१० ख. सिध्येत । ग. घ. झ. सिध्येदस्मिन्पक्षे । छ. सिध्यतीत्यस्मिन्पक्षे । ज. सिध्यत्यस्मिन्पक्षे ।
११ ग. “व स्फुटय” । १२ घ. “दिदृष्टिः” । १३ घ. “सृष्टिरेवं यदि सृष्टिः स” । १४ ख. घ. क.
छ. ज. “तस्य स्व” । १५ ख. घ. ज. “यायां वि” । १६ क. “त ए” । १७ ख. घ. क. ज. “नार्थ
आम्ना” । १८ घ. “त्यर्थे क” ।

इत्थंभूतार्थप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु प्रज्ञावचनो मायाशब्दः । सत्यम् । इन्द्रियप्रज्ञाया आविर्भावमयत्वेन मायात्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिरविद्यारूपाभिरित्यर्थः । “ अजायमानो बहुधा विजायते ” इति श्रुतेः । तस्मान्माययैव जायते तु सः । तुशब्दोऽवधारणार्थः— माययैवेति ! न अजायमानत्वं बहुधा जन्म चैकत्र संभवति । अग्राविष्यैत्यौष्ण्यं च । फलवत्त्वाच्चाऽऽत्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इत्यादिमन्त्रवर्णात् । “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ” इति निन्दितत्वाच्च सृष्ट्यादिभेददृष्टेः ॥ २४ ॥

सृष्टेर्मृषात्वस्पष्टीकरणद्वारेणाद्वैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्धारयितुं श्रौतनिश्चयमेव विवृणोति—नेहेति । आकाङ्क्षां प्रदर्श्य श्लोकाक्षराणि गणकरोति—कथमित्यादिना । तत्राऽऽद्यपादे व्यतिरेकं दर्शयित्वा पुनरन्वयाख्यानेन व्याचष्टे—यदि हीति । द्वैतभावश्चेत्प्रतिषिध्यते कथं तर्हि सृष्टिरुपदिश्यते तत्राऽऽह—तस्मादिति । यथा प्राणवैशिष्ट्यदृष्ट्यर्थं प्राणसंवादः श्रुतिषु कल्प्यते तथा सृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पिता । वास्तव्याः सृष्टेरयोगस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पिता सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरं दर्शयान्द्वितीयं पादमवतार्य तात्पर्यमाह—इन्द्र इति । मायाशब्देन सृष्टेर्व्यपदेशादसौ कल्पिता युक्तेति शेषः । अभिधानग्रन्थे प्रज्ञानामसु पाठान्मायाशब्दो मिथ्यात्वो न भवतीति शङ्कते—नन्विति । मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु काचित्कं पाठमङ्गी करोति—सत्यमिति । कथं तर्हि मिथ्यैवेत्येवं तत्राऽऽह—इन्द्रियेति । न हि मायाशब्दिता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यम् । भूयश्चान्ने विश्वमायानि * वृत्तिरित्यादौ निवृत्तिश्रवणात् । किंत्वसाविन्द्रियजन्या तस्याश्चाविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया विधीयत्वेन मिथ्यात्वान्मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वे नानुपपत्तिरित्यर्थः । तात्पर्यार्थमुक्त्वा तत्रैवाक्षरानुगुण्यमाह—मायाभिरिति । पुरुरूपः सन्नीयत इति संबन्धः । माया-मयी सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरपरत्वेन तृतीयपादमवतारयति—अजायमान इति । अजा-

* क निवृत्तिरेव त्रिधा नश्यति चाऽऽत्ममायेति श्वेताश्वरोपनिषदि, इत्यादौ निवृत्तिश्च ।

- १ ख. उ छ 'त्यप्यभू' । २ झ. 'न सृष्टेर्व्यप' । ३ ज. झ. 'द्यावे । ४ छ. 'द्वैत्यौष्ण्य' । ५ ग. झ. 'व्यतिरेकं' । ६ ज. आकाङ्क्षं । ७ ग. झ. 'त्राऽऽद्यं पादं व्य' । ८ ज. 'विशेषार्थ' । ९ छ. 'स्तव्यायाः सृ' । १० झ. 'पपादितत्वादि' । ११ झ. 'यै मा' । १२ घ. ज. 'त्यर्थमा' । १३ ग. झ. 'ध्यात्व' । १४ ख. 'रिति नि' । १५ झ. 'जन्यतया त' । १६ ख. 'वामयत्वेन । १७ ग. व. 'त्वार्य' । १८ झ. 'रत्वे' ।

यमानस्य बहुधा विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति—तस्या-
दिति । अश्रुनस्य कथमेवकारस्याऽऽवापः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तुच्छम् इति ।
अवधारणरूपमर्थमेवाभिनयति—माययैवेति । कस्मादित्यमवधार्यते वास्तवे जन्मनि
का वस्तुसन्निरित्याशङ्क्याऽऽह—न ज्ञानेति । आत्मैकत्वज्ञानमेव सृष्टिश्रुतितात्पर्य-
गम्यं सृष्टिस्तु तच्छेषत्वादविवक्षितेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—फलवत्त्वाच्चेति । तस्य फलत्वे
प्रमाणमाह—तत्रेति । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपश्यतः साक्षात्कुर्वन्तत्रैकत्वसाक्षात्कारे
सति शोकमोहोपलक्षितः संसारो न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलत्वाद्देहादिरविव-
क्षिता किंतु निन्दितत्वेन निषिद्धत्वादनर्थकैरत्वाच्चेत्याह—मृत्योरिति ॥ २४ ॥

संभूतेरपवादाच्च संभवः प्रतिषिध्यते ।

को न्वेन जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥

“अन्धं तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपासते” इति संभूतेरुपास्यत्वापवादा-
त्संभवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः संभूतायां संभूतो तदपवाद उपपद्यते ।
ननु विनाशेन संभूतेः समुच्चयविधयर्थः संभूत्यपवादः । “यथाऽन्धं तमः प्रवि-
शन्ति तेऽविद्यामुपासते” इति । सत्यमेव देवतादर्शनस्य संभूतिविषयस्य
विनाशशब्दवाच्यस्य कर्मणः समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवादः । तथाऽपि
विनाशशब्दस्य कर्मणः स्वाभाविकान्नानप्रवृत्तिरूपस्य मृत्योरतितरणार्थत्वत्वे-
षतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्मफलरागप्रवृत्तिरूपस्य साध्य-
साधनैषणाद्व्यलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थत्वम् । एवं शेषणार्थरूपान्मृत्यो-
रशुद्धेर्बिभूक्तः पुरुषः संस्कृतः स्यादतो मृत्योरतितरणार्था देवतादर्शनकर्म-
समुच्चयलक्षणा विद्या । एवमेवैषणालक्षणार्थविद्याया मृत्योरतितर्णीयस्य
विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थलोचनपरस्य नान्तरीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्प-
त्तिरिति पूर्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाध-
नेकेन पुरुषेण संबध्यमानाऽविद्यया समुक्षीयत इत्युच्यते । अतोऽन्वार्थ-

१ ग. “रस्यापवादः स्या” । २ छ. “पमेवार्थ” । ३ ग. छ. “दित्यवतार्थ” । ४ क. नित्य-
त्वेन । ५ ग. छ. “कत्वा” । ६ क. “ति श्रुतेः सं” । ७ च. “विधानार्थः” । ८ ब. “ति । मेव विना
सत्यदे” । ९ ग. “स्य शब्द” । १० छ. “स्य च क” । ११ क. “यच्छणाद” । १२ ब. “सत्युर” ।
१३ च. “णावि” । १४ क. “विषया” । १५ क. च. “धनमेक” ।

त्वादमृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थ एव भवति संभूत्यपवादः । यद्यप्यशुद्धिविद्योगहेतुरतन्निष्ठत्वात् । अत एव संभूतेरपवादात्संभूतेरापेक्षिकमेव सत्त्वमिति । परमार्थसदात्मैकत्वमपेक्षामृताख्यः संभवः प्रतिषिध्यते । एवं मायानिमित्तस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्याविद्यानां च स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेन जनयेत् । न हि रज्ज्वाभावविद्योरोपेतं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत्कार्ष्ण्यं । तथा न काशेदनं जनयेदिति को न्वित्याक्षेपार्थत्वात्कारणं प्रतिषिध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य जनयितृ कारणं न किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ” इति श्रुतेः ॥२५॥

मेददृष्टमिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह— संभूनेरिति । सम्यग्भूतिरैश्वर्यं यस्याः सा संभूतिर्देवता हिरण्यगर्भाख्या । तस्याश्च कार्यमध्ये श्रेष्ठया निन्दितत्वात्प्रधानमल्लानिबर्हणन्यायेन संभवशब्दितं कार्यमेव निषिध्यते । तथा च सिद्धं तस्यावस्तुत्वमित्यर्थः । कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेश्च यथोक्तार्थसिद्धिरित्याह— को न्वेनमिति । पूर्वार्थं व्यकरोति—अन्धमिति । संभूत्युपासनाया मन्त्रार्थेनाऽऽद्येन निन्दां विधाय ततो भूय इवेत्यादिनोत्तरार्धेन संभूनेरुक्ताया देवताया हेयत्वमुपपाद्यते ततश्च प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततोऽर्वाक्तनं सर्वमेव संभवशब्दितं कार्यमात्रं निष्यते । तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः । संभूनेरपवादेऽपि तस्मिन्मिथ्यात्वनिषयमाभावात् कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याशङ्क्याऽह—न हीति । संभूतिर्निन्दा तदवस्तुत्वरूपापनार्था न भवति किंतु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयविध्यर्था । समुच्चयविधानस्य फलवत्त्वादिति शङ्कते—न न्वेनानि । अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । अत्र सत्त्वविद्याशब्दितकर्मापवादो विद्याकर्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वैरोभयं सहेति श्रवणादित्यर्थः । उक्तं चोद्यमनुजानाति—सत्यमिति । तर्हि संभूयपवादस्तदवस्तुत्वरूपाको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्याविद्यावस्थायामवस्थितफलवत्त्वाद्यदवस्तुत्वं संभूत्यादेर्निन्दाधीनमुक्तं तत्तदवस्थमेवेति मन्वानः सन्नाह—तथाऽपीति । यथाऽग्निहोत्रादेः शस्त्रीत्यस्य कर्मणोऽशस्त्रीप्रवृत्तिरूपमृत्युतरणार्थं तथा साधना-

१ झ सत्यामि° । २ ड. झ. 'क्ष्यामृत°' । ३ छ 'नाशो भाव°' । ४ घ. झ. च. छ. ज. 'वाप्यारो°' । ५ ख. 'पितृ°' । ६ झ 'क्षिप्रं क°' । ७ च. 'श्रयं य°' । ८ ग झ. 'वेन नि°' । ९ ज 'ब्दितका°' । १० ख. ग छ. झ. तन्मि° । ११ ख. 'स्तिनिन्दा°' । १२ ग. घ. झ. 'कृत्वा°' । १३ क. न हीति । १४ ग. झ. 'दत्तव°' । १५ घ. झ. 'निषेधाची°' । १६ ग. झ. 'तद°' । १७ ख. झ. 'तिस्वरु°' ।

द्येषणारूपमृत्युतरणार्थत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यम् । तथा च संभूत्यादेरवस्तुत्वमवि-
रुद्धमित्यर्थः । मृत्युतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—एवं हीति ।
कामचरि^१कामाद^२काममर्तनादिलसगसगमात्रेकप्रवृत्तिरूपाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा
नित्याग्निहोत्रादिकलं तथा निष्कामेणानुष्ठितसमुच्चयफलं कामरूपाशुद्धिव्यावृत्तिरि-
त्यर्थः । अविद्यया मृत्युं नीर्वेति मन्त्रे मृत्युतरणहेतुविद्येति श्रवणात्संभूत्याऽमृतमश्नुत
इति च संभूतेरमृतत्वफलाभिलाषात्कथं समुच्चयफलं मृत्योरतितरणमित्याशङ्क्याऽऽह—
अत इति । यतो न समुच्चयान्मुख्यममृतत्वं घटते तस्य विद्ययाऽमृतमश्नुत इति
वक्ष्यमाणत्वात् । अतः समुच्चयलक्षणाऽविद्याऽविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यत्र निर्दिश्यते ।
आपेक्षिकमृत्युतरणहेतुत्वसंभवादित्यर्थः । यद्यविद्याशब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते
कथं तर्हि विद्या चाविद्यां च यनेन विद्याविद्ययोः समुच्चयो निर्दिश्यते । न हि
देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यायाः समुच्चयः संभवातीत्याशङ्क्याऽऽह—ए-
मिति । नान्तरीयकत्वमवश्यंभावित्वं प्रतिबन्धकामावे कार्योत्पत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । एवं
मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह—अत्र इति । अन्यार्थत्वं समुच्चयस्याशुद्धिसंय-
तुत्वं तच्चेदिष्टं किमित्यपवादस्तत्राऽह—यद्यपीनि । तथाऽप्यतन्निष्ठत्वात्परमार्थामृ-
तत्वफलत्वाभावात्तदपवादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्नाद्यभागविमजनमुपसं-
रति—अत एवेति । को न्वेन जनयेत्पुनरिति श्रुत्यर्थमाचक्षणां द्वितीयार्थं विमजते—
एवं मायेत्यादिना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । न कश्चिदेनं
जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यत इति संबन्धः । प्रथमं किंशब्दे दृश्यमाने कथं का-
णप्रतिषेधसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—को न्विति । असरार्थमुक्त्वा द्वितीयार्थस्य तात्प-
र्यमाह—अविद्येति । ततश्चेदुद्भूतो जीवः कथं तस्य जनयितुं कारणं नेत्युच्यते
व्याघातादित्याशङ्क्याऽऽह—नष्टस्येति । जीवस्य जनयितृकारणाभावे प्रपाणमाह—
नायमिति । तस्याविद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति—न बभूवेति ॥ २९ ॥

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहनुते यतः ।

सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

१ ग. ज. झ. 'रवा' । २ ग. घ. झ. 'दभ' । ३ छ. 'क्षणवा' । ४ घ. 'रूपसिद्धि' । ५.
'रूपविद्यु' । ५ ग. 'तत्त्वम' । ६ घ. ड. ज. 'तत्राविद्या नि' । ७ क. 'ते । अपेक्षितम्' । ८
क. 'यपि वि' । ९ ग. झ. 'विद्यया श' । १० ग. झ. 'विद्यया स' । ११ ख. 'यत्त्वत्वं सं' ।
१२ क. 'तेरि' । १३ ग. झ. अन्यार्थार्थ' । १४ क. छ. 'द्विष्टेपहे' । १५ ग. 'वेदनिष्टं' । १६
क. 'र्थाश्नुत' । १७ ख. ग. छ. ब. 'लवत्त्वाभा' । १८ क. 'देव ज' । १९ घ. ज. को वेति ।
स. झ. को ज्ञेयतीति ।

‘सर्वविशेषप्रतिषेधेन “ अथात आदेशो नेति नेति ” इति प्रतिपादित-
स्याऽऽत्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव
प्रतिपिपादयिषया यद्यद्व्याख्यातं तत्सर्वं निहनुते । ग्राह्यं जनिषद्बुद्धि-
विषयमपलप्यर्थान् “ स एष नेति नेति ” इत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती
श्रुतिरुपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्भाष्यता मा
भूदित्यग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निहनुत इत्यर्थः । ततश्चैवमुपायस्योपेय-
निष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यैकरूपत्वमिति तस्य सवाद्याभ्यन्तरमज-
मात्मतत्त्वं प्रकाशते स्वयमेव ॥ २९ ॥

इतोऽपि द्वैतं वस्तु न भवतीत्याह—स एष इति । द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातं
मूर्तामूर्तादि सर्वमेव स्याज्यमग्राह्यं नेति नेतीति वीप्सया यतो निषेधति श्रुतिरतः स
एष इत्युपक्रम्य प्रतिपादितस्याऽऽत्मतत्त्वस्य कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रयोपपत्तिरित्यर्थः ।
नेति नेतीति वीप्सया तात्पर्यमाह—सर्वेति । रूपद्वयोपन्यासानन्तरं तन्निषेधमन्तरेण निर्वि-
शेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिसंभवादादेशो निर्विशेषस्याऽऽ-
त्मतत्त्वस्योपदेशस्तावत्प्रस्तूयते । एवं प्रस्तूय “नेति नेतीति वीप्सया सर्वस्य मूर्ता-
मूर्तादिविशेषस्याऽऽरोपितस्य निषेधो दर्शितस्तेन चाऽऽत्मा जिज्ञासितो विशिष्टो
निर्विष्ट इत्यर्थः । स चेदेवं मूर्तामूर्ताधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रदेष्टान्तरे पुनः
पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे—प्रतिपादितस्येति ।
यद्यपि मूर्तामूर्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथाऽपि तस्य परमसूक्ष्मत्वादुद्गुह्यतत्त्वं
मन्यते श्रुतिः । सा पुनरुपायविशेषमद्भावामिमायेण तस्य पुनः पुनः प्रतिपाद-
नेच्छया यद्यद्व्याख्यातं तत्तद्विशेषमपह्नुत्यैव विशिष्टमार्गस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः । सर्वमि-
त्यादि स्पष्टीकुर्वाणः स एष इति व्याचष्टे—ग्राह्यामिति । स एष इत्याद्या श्रुतिर-
दृश्यतामात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यद्दृश्यं कार्यं मनसा वाचा च गोचरी-
भूतं तद्विशेषमर्थादपलपति । सा हि परमार्थवत्त्वदृश्यमिति ब्रूयाणा दृश्यस्य वस्तुत्वे
नोपपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्धमिति । ननु किमिति श्रुतिर्व्या-

१ क. व. क. च. छ. न. झ. “थातोऽदे” । २ व. दुर्बोधत्वं । ३ क. न. “यति श्रु” । ४ व.
“निष्ठा ता” । ५ क. “क्षेपोप” । ६ क. “ति । द्वे वाव प्रमाणो रूपे मूर्ते चामूर्ते चेत्यादि” । ७ व.
क. न. सर्वं स्या” । ८ क. प्रथमोपप” । ग. झ. प्रतिपत्ति” । ९ क. “तत्त्वोप” । १० झ. नेति ।
११ ग. मूर्तादि” । १२ व. क. न. “तोऽवशि” । १३ न. “छ इष्ट इ” । १४ क. प्रवेष्टा” । १५
क. “रे तर्हि पु” । १६ ग. न. “न. प्र” । १७ छ. ग. न. “पितमुक्तं त” । क. “पितमुक्तं तद” ।
१८ ग. क. झ. “स्या विशि” । १९ झ. “त्यक्त” । २० झ. “वा गो” । २१ क. “र्थतस्त्व” । २२
ग. “स्वय” । २३ ग. “र्थः ॥ २५ ॥ न” । २४ ग. “ति व्याख्या” ।

तृतीयप्रकरणम् २] सगौडपादीयकारिकायववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । १३७

रूपातं विशेषजातं निहनुते पञ्चप्रक्षालनन्यायापातादित्याशङ्क्याग्राह्यभावेनेत्यादि व्याक-
रोति—उपायस्येति । द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीयब्रह्मात्ममात्र-
पर्यवसायितामप्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मवदेवोपायत्वेनामितरेत्यापि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन
ग्राह्यत्वाशङ्का या सा मा भूदित्यंशैर्विशेषराहित्येनाद्वितीयब्रह्मस्वरूपनिर्धारणार्थमा-
रोपितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वामावादुपेयस्यै-
व सदैकरूपात्कथं तथाविधवस्तुपातपात्तरित्याशङ्क्याजामित्यादि व्याचष्टे—तत्तथेति ।
समारोपितस्य सर्वस्य निषेधादेव स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वामावनिश्चयादारोपितसर्पादेरधि-
ष्ठानातिरेकेणासत्त्ववदुपायस्य मूर्तोदेरुपेयाद्वितीयब्रह्मात्रतामेव प्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्म-
णश्च सदैकरूपत्वकूटस्थनित्यदृष्टिस्वभावत्वादि जानतस्तस्योत्तमस्याधिकारिणः स्वयमे-
वान्यापेक्षामन्तेरेणाऽऽत्मतत्त्वमुक्तविशेषणं प्रकाशी भवति । कल्पितस्य चोपायत्वं
प्रतिबिम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

एवं हि श्रुतिवाक्यश्रुतेः सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वमद्वयं न ततोऽन्वद-
स्तीति निश्चितमेतत् । युक्त्या चाधुनेतदेव पुनर्निर्धार्यत इत्याह । तत्रैतत्स्वा-
त्सदाऽग्राह्यमेव चेदसदेवाऽऽत्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्यग्रहणात् । यथा सतो
मायाविनो मायया जन्मकार्यम् । एवं जगतो जन्मकार्यं गृह्यमाणं माया-
विनमिव परमार्थसन्तमात्मानं जगज्जन्म मायास्पन्दमवगमयति । यस्मात्सतो
हि विद्यमानात्कारणान्मायानिर्मितस्य हस्त्यादिकार्यस्येव जगज्जन्म युज्यते
नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत एवाऽऽत्मनो जन्म युज्यते । अथवा
सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु
तत्त्वतो यथा तथाऽग्राह्यस्यापि सत एवाऽऽत्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण
मायया जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवाजस्याऽऽत्मनो जन्म । यस्य पुनः
परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्रूपेण जायते बादिनो न हि तस्माज्जं जायत

१ क. ड. 'तिपथ' । २ ग. ड. 'तप्रप' । झ. तस्य प्र' । ३ ख. घ. झ. 'वरा' । ४ ग. ड.
झ. 'झरु' । ५ झ. 'स्य सर्वस्य च' । ६ झ. 'ति' । संसारो' । ७ ख. 'तिपथ' । ८ क. ड. झ.
सदेक' । ९ क. 'काशि भ' । १० ख. 'तस्योपा' । ११ ड. निश्चयापित' । १२ ख. 'तत्मात्स' ।
१३ ख. 'ति चेन्न' । १४ घ. 'या हि विद्यमाना कारणास्ततो' । १५ ख. कार्यं गृ' । १६ क. ड.
'मार्थं स' । १७ क. ड. 'जन्ममा' । १८ क. 'दमेव' । १९ ख. ड. 'नो यु' । २० घ. 'मार्थं स' ।

इति शक्यं वक्तुं विरोधः । ततस्तस्यायज्जातं जायत इत्यापन्नं तत्त्वज्ञान-
वस्थां जाताज्जायमानत्वेन । तस्मादर्जमेकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

आत्मतत्त्वमजमद्वितीयं परमार्थभूतम् । द्वैतं तु मायाकल्पितमसदिति प्रतिपादितम् ।
तत्रैव हेत्वन्तरमाह—सतो हीति । यदात्मतत्त्वं सदा सदैकरूपं तस्या मायाया जग-
दाकारेण जन्म युक्तम् । मायाया दुर्निरूपार्थसमर्थनपटीयस्त्वात्परमार्थतत्त्वेकरूपम-
नेकरूपतया नोत्पत्तुं पारयति विरोधादित्यर्थः । त्वपक्षे दोषमाह—तत्त्वत इति ।
यस्य वादिनो मते ब्रह्मैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्य जायमानैत्वप्र-
तिज्ञाया व्याहृतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादन्वयस्येत्यर्थः । अद्वैतमावेदयन्त्या
द्वैतनिषेधकश्रुत्या दृश्यत्वजडत्वादियुक्त्या च तथाविषया निर्धारितमर्थं श्लोकाक्षरार्थ-
कथनार्थमनुवदति—एवमिति । उक्तमेव वस्तु युक्त्यन्तरेण पुनर्निर्धारयितुमुत्तरग्रन्थ-
प्रवृत्तिरित्याह—अधुनेति । पूर्वार्थं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कयति—तत्रेति ।
श्लोकः सप्तम्या परामृश्यते । यत्र कदाचिदपि गृह्यते तदत्यन्तासदेव शशविषाणा-
दिषु देष्टव्यं प्रमाणाभावे प्रमेयासिद्धेरित्यर्थः । कार्यलिङ्गकानुमानवशादात्मतत्त्वस्य
कारणत्वेन सत्त्वनिर्णयान्नासत्त्वं चोद्यमिति दूषयति—तत्रेति । संगृहीतमर्थं दृष्टान्तेन
विवृणोति—यथेति । विमतं सदविष्टं न कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवादित्यर्थः । उक्तेऽर्थे
पूर्वार्थाक्षराणि योजयति—यस्मादिति । तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविवादाभिनि शेषः ।
नातत इति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वायोगादित्यर्थः । न त्विति । तथाभूतस्या-
न्यथाभूतस्य च जन्मायोगादित्यर्थः । सत इति पञ्चम्यन्तं पदं गृहीत्वा निमित्तकार-
णपरतया व्याख्यातम् । संप्रति सत इति षष्ठ्यन्तं पदमादायोपादानपरतया व्याख्या
करोति—अथनेति । यथा रज्जाः सर्पवाराद्याकारेण भाषाकृतं जन्म तथैवाग्राह्य-
स्यापि सद्रूपस्याऽऽत्मतत्त्वस्य जगदात्मना जन्म मायाप्रयुक्तं नतिपत्तव्यम् । जन्मर-
हितस्य वस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः । उत्तरार्थं विभजत—यस्मिन्त्यादिना ।
मायिकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ २७ ॥

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ॥ २८ ॥

१ क. छ. 'स्यापाता' । २ च. 'जनेवा' । ३ घ. क. ज. सदैक' । ४ न. 'नस्य प्र' । ५ क.
छ. 'ति । पूर्वश्लो' । ६ क. यत्र क' । ७ ग. घ. झ. 'सिद्धिरिति' । ८ ग. झ. 'लिङ्गात्' । ९ क.
'स्वस्वाका' । १० क. क. 'सत्त्वचो' । ११ ग. न. जन्मयो' । १२ घ. न. वस्तुनो । १३ च.
'म्यापुत्रो न ।

असद्वादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथंचन जन्म युज्यते । अदृष्टत्वात् न हि बन्ध्वापुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते तस्मादत्रासद्वादो दूरत एवानुपपेक्ष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

सम्पूर्वकं कार्यमिति न व्याप्तिः । असद्वादिभिरसतः सज्जन्माभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह—असत् इति । तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—बन्धुं नि । पूर्वार्धे व्याकरोति—असद्वादिनामिति । असतो निःस्वरूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्याकारेण न युक्तं जन्मेत्यत्र हेतुमाह—अदृष्टत्वादिति । उत्तरार्धे व्याकुर्वन्नदृष्टत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । सद्वादो मायया संभवति । असद्वादस्तु तयाऽपि नेति विशेषं दर्शयन्नुपसंहरति—तस्मादिति कार्यकारणनिरूपणमत्रेति परामृश्यते ॥ २८ ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २९ ॥

कथं पुन सतो माययैव जन्मेत्युच्यते । यथा रज्ज्वां विकल्पितः सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन्नेवं मर्नः परमार्थवित्पत्त्याऽऽत्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सद्ग्राह्यग्रह रूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वाभिव सर्पः । तथा तद्देव जाग्रज्जागरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत इवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सत्तत्त्वस्यैव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति—यथेति । सत् एव मायया जन्मेत्युक्तम् । अवस्थाद्वयेऽपि द्वैतस्य मनःस्पन्दितत्वस्वीकारादिति श्लोकव्यावर्त्यं चोद्यमुत्पापयति—कथमिति । अधिष्ठानरूपेण मनोऽपि सदाति सदृष्टान्तमुत्तरमाह—उच्यत इति । मनसः सन्मार्त्रस्वऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तं व्याचष्टे—ग्राह्येति । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेत्यादिना । मायाचीनं मनःस्पन्दनमवस्तुभूतमिति धोतयितुमिवेत्युक्तं मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयम् ॥ २९ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ३० ॥

१ क. न 'दिनां तु अस' । २ क. 'दस' । ३ घ. 'द्वादा दू' । ४ घ. 'पञ्चा इ' । ५ क. न. 'तो वा । ६ घ. 'ष्टमे' । ७ क. न. 'र्धं पारमार्थ्यविद्दृष्ट्याऽऽत्म' । ८ घ. 'नः पारमार्थ्यविद्दृष्ट्याऽऽत्म' । ९ घ. 'यदृष्ट्याऽऽत्म' । १० ग. क. घ. 'स्वे क' । ११ ग. घ. 'स्पन्दितम्' । १२ घ. 'योतितमि' ।

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सद्द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः । न हि स्वप्ने हस्त्यादि ग्राह्यं तद्ग्राहकं वा चक्षुरादिद्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात् ॥ ३० ॥

तर्हि द्वैतस्य स्वीकृत[त्वं]मित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—अद्वयं चेति । दृष्टान्त-
भागं विभजते— रज्ज्वति । दृष्टान्ते चैतन्यातिरिक्तस्य ग्राह्यग्राहकमेतस्य मनःस्पन्दि-
तस्यासत्त्वं साधयति—न हीति । तथैव जागरितेऽपि परमार्थात्मस्वरूपेणाद्वयं सम्मनो
ग्राह्यग्राहकद्वैताकारेणावमासते । तथा च परमार्थसतो विज्ञानमात्रस्यावस्थाद्वयेऽपि
विशेषाभावात्तस्मिन्नेवाधिष्ठाने मायाकल्पितं मनः स्पन्दते । द्वयाकारमित्यङ्गीकारात् ।
न कारणद्वयं शङ्कितव्यमित्याह—जाग्रदपीति ॥ ३० ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥

रज्जुसर्पवद्विकल्परूपं द्वैतरूपेण मन एवेत्युक्तम् । तत्र किं प्रमाणमि-
त्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह । कथं तेन हि मनसा विकल्पमानेन
दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तज्ज्ञावे भावात्तदभावेऽभा-
वात् । मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे(रोधे) विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां
रज्ज्वामिव सर्पे लयं गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्यभावात्सिद्धं
द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मनोमात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह—मनोदृश्यमिति । वृत्तमनूय श्लोकात्पर्य-
माह—रज्ज्वति । यथा रज्जुः सर्परूपेण विकल्पते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्प-
नात्मकम् । तच्चाविद्याकल्पितमित्युक्तेऽर्थे प्रमाणगवेषणायां विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यती-
त्यर्थः । तदेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयन्प्रथमार्धाक्षराण्यवाचष्टे—कथमित्यादिना । विमतं
मनोमात्रं तज्ज्ञावे नियतभावत्वात् । यथा मृज्जावे नियतभावो मृन्मात्रो घटादिरित्य-
नुमानमौच्यते—द्वैतमिति । उक्तमेव व्यतिरेकं स्फोरयन्नितीयाधै विभजते—मनसो
हीति । समाधिस्थापयद्वैतस्यानुपलम्भेऽपि नासत्त्वमित्याशङ्क्य मानाधीना मेयसि-
द्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—इत्यभावादिति ॥ ३१ ॥

१ क. सत्तद्द्वैतं । २ क. 'सं ग्राहकं च' । ३ ग घ. झ. झ. 'तत्त्वं सा' । ४ क. 'येन
द्वै' । ५ क. झ. 'वत्पमा' । ६ झ. 'वे चामा' । ७ क. 'मात्रमिदं द्वै' । ८ क. झ. 'मायान्वेष' ।
९ झ. 'माचरति' । १० ग. झ. 'स्फोटय' ।

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥

कथं पुनरमनीभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्त्वमात्मसत्त्वं मृत्तिकावत् ।
“वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्त्वम्” इति श्रुतेः ।
तस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्ववबोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन संकल्पयार्थो-
तया न संकल्पयते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्नेः । यदा यस्मिन्काळे तर्हा
तस्मिन्काळेऽमनस्ताममनीभावं याति ग्राह्याभावे तन्मनोऽग्रहं ग्रहणविकल्प-
नावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति—आत्मेति । समाधिस्वापयोरननुभवेऽपि
मनसः स्वरूपेण नित्यत्वात्मानमनस्त्वमित्याक्षिपति—कथमिति । संकल्पो हि मनसो
व्यावहारिकं रूपम् । संकल्पश्च संकल्प्यापेक्षत्वात्तदभावे न भवति । सर्वमात्मैवेत्य-
वगमे च संकल्प्याभावान्मनसो मनस्त्वं न वर्तते तथाऽपि स्फुरति चेदात्मैवेति न
विवेकिदृष्ट्या मनो नामास्तीति श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—उच्यते इति । तस्यैव सत्यत्वे
दृष्टान्तमाह—मृत्तिकावदिति । यथा घटशरावादिष्वसत्त्वेषु मृत्तिकामात्रमनुस्यूतं
सत्यमिष्यते तथैवानात्मस्वसत्येष्व्वात्ममात्रं सत्यमेष्टव्यम् । तत्सत्यमित्यवधारणादेव-
कारस्य दृष्टान्तनिविष्टस्य दार्ष्टान्तिकेऽनुषङ्गादित्यर्थः । उक्ते दृष्टान्ते प्रमाणमाह—
वाचाऽऽरम्भणमिति । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—तस्येत्यादिना । तेन तत्त्व-
ज्ञानेनाऽऽत्मातिरिक्तार्थभावे निश्चिते संकल्पविषयभावनिर्धारणया संकल्पाभावे
दृष्टान्तमाह—दाह्येति । यथाऽग्नेर्दाह्याभावे ज्वलनं न भवति तथा संकल्प्याभावे
संकल्पो निरवकाशः स्यादित्यर्थः । संकल्प्याभावे किं मनसो भवति तदाह—
यदेति । ३२ ॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

यद्यसादिदं द्वैतं केनैव स्वमजसमा(जमा)त्मतत्त्वं विबुध्यत इति । उच्यते ।
अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितमत एवाजं ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसत्ता
ब्रह्मणाऽभिन्नं प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-

१ क. 'रयं म' । २ क. व. ज. 'मनुष्यो' । ३ क. 'भावात्तया' । ४ क. कल्प्यते । ५ ड. च.
क. 'ते यदा दा' । झ. 'ते यदा यथा दा' । ६ क. 'दाऽम' । ७ क. 'मनीमा' । ८ क. सर्वा
स्मै । ९ ग. झ. 'वेकट' । १० व. क. ज. उच्यते । ११ ग. झ. 'छ' । १२ ग. क. झ.
'कल्प्याभि' । घ. क. क. 'कल्प्याभा' । १३ ग. झ. संकल्प्याभावे । १४ व. 'तं तर्हि के' । १५ क.
'न समज्ञचमा' । १६ व. हि ज्ञा' ।

लोपो विद्यतेऽग्न्युष्णवत् । ‘ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ’ । ‘ सत्त्वं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म ’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्य तदिदं ब्रह्मज्ञेयमुष्णस्येवाग्निवदाधिकम् । तेनाऽऽत्मस्वरूपेणाजेन ज्ञानेनाजं ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यतेऽवगच्छति नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । निर्ययिज्ञानैकरसघनत्वाच्च ज्ञानान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मनसश्चेन्मनस्त्वं व्यावर्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यञ्जकामावादित्याशङ्क्याऽऽह—अकल्पकमिति । श्लोकव्यावर्त्यं शङ्कामाह—यदीति । मनोमुख्यस्य द्वैतस्यासत्त्वे व्यञ्जकामावात्ताऽऽत्मबोधः संभवति मनसैवानुद्गृह्यमिति श्रुतेः । मनसश्चासत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवाऽऽत्मनोऽवबोधसंभवात्कारिके मनस्यपेक्षेत्युत्तरमाह—उच्यते इति । ज्ञेयामिन्नं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति—न हीति । सत्यग्नौ तदात्मकमौष्ण्यं न^१ परिलुप्यते तथेत्युत्तरमाह—अग्न्युष्णवदिति प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादि-श्रुतिसंग्रहार्थमादिपदम् । ज्ञेयामिन्नमित्युक्त स्फुटयति—तस्यैवेति । आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वात्कार्यन्तरापेक्षेत्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति—नित्येति ॥ ३३ ॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

आत्मसत्यानु^१बोधेन संकल्पमकुर्वद्वाद्याविषयाभावे निरिन्धनाप्रिवत्प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम् । एवं च मनसो क्षमनीभावे द्वैताभाव-
श्लोक्तः । तस्यैवं निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सैर्बिकल्पना-
वर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचारो विशेषेण
ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे चादृशः सुषुप्ते^२स्य मनसः प्रचार-
स्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेषात्किं तत्र विज्ञेयमिति । अत्रो-
च्यते । नैवम् । यस्मात्सुषुप्ते^३ऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोग्रस्तस्वान्तर्लाने-
कानर्थप्रवृत्तिबीजवासनावतो मनस आत्मसत्यानुबोधहुताशविलुष्टावि-

१ ज. ब्रह्म "इ" । २ क छ स्वस्थो ३ क. ग. झ. "यमौष्ण्यस्ये" । ४ ख "जेना" । ५ ख. "वर्त्यते" । ६ छ "वर्त्यामा" । ७ ग. झ. सत्यत्वे व्य" । ८ ख. "नाऽऽत्मावबो" । ९ ग. छ. श्रुति-मुदा" । १० ग. झ. न विदु" । ख. छ. न विप" । ११ क "नुरोवे" । ख "नुवाधे" । १२ ग. ज. झ. "वेन्वाद्या" । १३ ख. तस्यैव । १४ झ. स्वसंगव" । १५ क "वारं वि" । १६ ख सुप्तस्य । १७ क. "वुसिप्त" । १८ छ. "सम" । १९ ख. "ति चेदत्रो" । २० ख सैवम् । २१ झ. "सेऽन्यन्न" । २२ घ. ज. "कार्य" ।

धान्यप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव मशान्तसर्वक्लेशरजसः स्वतन्त्रः
म चारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

मोक्षमाणस्य ज्ञानफलं स्वर्गं च परोक्षं किंतु तृप्तिवत्प्रत्यक्षम् । अतश्च प्रकृतज्ञा-
नफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वार्थं प्रसङ्गं प्रकरोति—निगृहीतस्येति । न तस्य
विज्ञेयत्वं सुषुप्ते प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—सुषुप्त इति । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं
वृत्तं कीर्तयति—आत्मेति । तस्य सत्यस्य प्रागुक्तनानुबोधेन सत्यज्ञानेन बाह्यस्य
विषयस्य संकल्पस्याभावे निराळम्बनस्य प्रचारासंभवे च मनः संकल्पमकुर्वत्प्रशान्तं
निरुद्धं च प्रभवतीत्यन्वयः । निर्विषयं मनः शान्त्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—निरिन्वनेति ।
निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तौ मनःस्पन्दितस्य द्वैतस्याभावमुक्तं स्मारयति—एवं चेति ।
एवं वृत्तमनूय पादत्रयस्यार्थमाह—तस्येति । एवं विषयमावेनेति यावत् । आत्म-
सत्यानुबोधो विवेकशब्दार्थः । प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्प्रत्यक्षत्वं
विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तम् । चतुर्थपादव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति । निरुद्ध-
स्यापि मनसः प्रचार इति संबन्धः । विशेषप्रत्ययाभावात्स्य निरोधे स्वापे च विज्ञे-
षामावादिति हेत्वर्थः । तत्र प्रचारं प्रतिद्वे सतीति यावत् । चतुर्थपादमुत्तरत्वेनाव-
तारयति—अत्रेति । निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्येव प्रचारस्य सुज्ञानत्वाच्च तत्र ज्ञातव्य-
मस्तीत्युक्तं प्रत्याह—नैवमिति । विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषणं चित्तभ्रमं व्याव-
र्तयितुं तमोविशेषणम् । अन्तर्लीना गुप्तं अनेकानर्थक्यता प्रवृत्तीनां बीजभूता
वासना यस्मिन्मनासि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषणम् । आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो
व्याख्यातः स एव हुताशोऽग्निस्तेन विष्टुष्टान्यविद्यादित्यनेकानर्थपर्यन्तप्रवृत्तीनां
बीजानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं, प्रसर्पेण शान्तं सर्वक्लेशात्मकं रजो
यस्येति तस्यैव विशेषणान्तरम् । स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः । ययो-
क्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारविसदृशस्य दुर्ज्ञानत्वे स्थिते कलितमाह—तस्मादिति ॥ ३४ ॥

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्मयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

प्रचारभेदे हेतुमाह—लीयते सुषुप्ते हि यस्मात्सर्वाभिरविद्यादिवत्स-

१ छ. 'याये' । २ घ. 'तन्त्रप्र' । ३ ज. 'तद्ज्ञानफलस्य' । ४ ग. ड. व. 'द्वं म' । ५ ग.
छ. झ. च म' । ६ ग. 'स्य विरो' । ७ द. 'रोते प्र' । ८ घ. 'प्रतिषिद्धे' । ९ ग. झ. 'त्वात्तत्र
किं हि' । १० ग. 'सा भवतीति अ' । ११ झ. 'न प्लु' । १२ ग. ज. 'द्वय' । १३ व.
'असिप्र' । १४ छ. 'सुषुप्ते' । १५ क. छ. झ. 'ते हि' । १६ च. 'सुषुप्ते' ।

यबीजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं बीजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञान-
पूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं सन्न लीयते तमोबीजभावं नाऽऽपद्यते तस्माद्युक्तः
प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा ग्राह्यग्राहकाविद्याकृतमल-
द्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृतमित्यतस्तदेव निर्भयम् । द्वैतग्रहणस्य
भयनिमित्तस्त्वाभावात् । शान्तमभयं ब्रह्म । यद्विद्वान् विभेति कुतश्चन ।
तदेव विशेष्यते ज्ञप्तिज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो
यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसघनमित्यर्थः । समन्ततः समन्तात्सर्वतो
व्योमवक्षीरन्तर्धेन व्यापकमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—लीयते हीति ।
समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति—तदेवेति । पूर्वार्धस्य तात्पर्य-
माह—प्रचारेति । मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चेति^१ वक्तव्यम् । यस्मादित्यस्य
तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितारागादयो गृह्यन्ते । सुषुप्ते
मनसो वासनाभिः सह लयप्रकारं कथयति—तमोरूपमिति । आपद्यत इति संबन्धः ।
जाड्यं रूपमवस्थान्तरेऽपि तुर्यमित्यतो विशिनष्टि—अविद्येचेत्यादिना । एवमाद्यं
पादं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे—तदिति । पूर्वविभागविमजनेन फलितमाह—
तस्मादिति । तदेव निर्भयं ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह—यदेति । समाहितं मनोभ्रांष्ट्रं ग्रह^२
मित्यविद्याकृतं यन्मलद्वयं तेन वर्जितं यदा तदेति संबन्धः । मनसो ब्रह्मत्वे निर्भ-
यत्वं तस्य फलितमित्याह—इत्यत इति । तत्र हेतुमतः शब्देन सूचितमाह—
द्वैतेति । यदुपशान्तं ब्रह्मभयमित्युक्तं तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति—यद्विद्वानिति ।
ननु यथोक्तं ब्रह्म प्रकीर्णते न वा प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपायापेक्षायामद्वैतव्याघातः ।
न चेत्प्रकाशते पुरुषार्थत्वासिद्धिरिति तत्राऽऽह—तदेवेति । तस्य ब्रह्मत्वसिद्धये
पारिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नमिति—समन्तत इति ॥ ३६ ॥

अजमनिद्रमस्वममनामकरूपकम् ।

सकृद्विज्ञातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥ ३६ ॥

जन्मनिमित्ताभावात्सबाह्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यनिमित्तं हि जन्म

१ अ. 'इदं गृ' । २ च नोपपद्यते । ३ क. च. छ. झ. 'स्य च म' । ४ च 'त्संप्रवृ' । ५
छ. विशिष्यते । ६ ग. झ. 'स्य प्र' । ७ ग. झ. 'ति च व' । ८ ग. 'पुस्तक' । ९ ग. झ. 'वेणस्या' ।
१० क. 'ग्राह' । ११ ग. झ. 'कमवि' । १२ ग. झ. 'त्वेऽपि नि' । १३ क. च. छ. झ. न. न.
ट. 'तमाह' । १४ झ. 'त्वेन प्र' । १५ ख. 'माणान्तरं सू' । १६ ग. 'वाशेत चे' । १७ झ.
वा चे' ।

रज्जुसर्पवदित्यबोचाम । सा चाविद्याऽऽत्मसत्त्वानुबोधेन निरुद्धा । यतोऽ-
जमत एवानिदम् । अविद्यालक्षणाऽनादिर्माया निद्रा । स्वाप्तात्प्रबुद्धोऽदृक्स्व-
रूपेणाऽऽत्मनाऽतोऽस्वप्नम् । अवबोधकृते ह्यस्य नामरूपे प्रबोधाच्च ते रज्जु-
सर्पवद्दिनष्टे इति न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा न केनचित्प्रकारेण-
त्यनामकमरूपकं च तत् । “ यतो वाचो निर्वर्तन्ते ” इत्यादिभ्रुतेः । किं च
सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा भारूपमग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावनिरोधव्य-
जितत्वात् । ग्रहणाग्रहणे हि रात्र्यहनी तमस्याविद्यालक्षणं सदाऽप्यभावत्वे
कारणं तदभावाभित्येचैन्यभारूपत्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वे
च तज्ज्ञस्वरूपं चेति सर्वज्ञम् । नेह ब्रह्मण्येवंविध उपचरणमुपचारः कर्तव्यः ।
यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानाद्युपचारैः । निर्वृत्त्युदबुद्धमु-
क्तस्वभावत्वाद्ब्रह्मणः कथंचन न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवोऽविद्यानाश
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रकृतमेव ब्रह्म प्रकीरान्तरेण निरूपयति—अजमित्यादिना । न च तस्मिन्नि-
पाधिके ब्रह्मणि ज्ञाते कर्तव्यशेषः संभवतीत्याह—नेति । अजत्वमुपपादयति—जम्भेति ।
किं तज्जन्मनिमित्तं यदमात्रादजत्वमुपपाद्यते तदाह—अविद्येति । कुतस्तर्हि ब्रह्मे-
वृत्त्योऽजत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह—सा चेति । निमित्तनिवृत्त्याऽजत्वसिद्धेर्युक्तमनिद्वयं
निद्राशब्देनाविद्याभिर्छायादित्याह—अत एवेति । विशेषणान्तरं साधयति—अवि-
द्यालक्षणेति । उत्तरविशेषणद्वयं विवृणोति—अवबोधेति । ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वा-
भावे प्रमाणमाह—यत इति । विशेषणान्तरमाह—किंचेति । सदाभारूपत्वे हेतु-
माह—अग्रहणेति । जीवे ह्युपाधिष्येऽहंरूपमग्रहणानुदये तिरोभावः । कर्ताऽहमि-
त्यन्यथाग्रहणोदये चाऽऽविर्भावो भवति तदमावाद्भास्वरूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः ।
श्रुत्याचार्योपदेशात्पूर्वं ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वं तदग्रहणमिति प्रसिद्धे ब्रह्मण्यपि
ग्रहणग्रहणे स्थातामित्याशङ्क्याऽऽह—ग्रहणेति । यथा सवित्रपेक्षया रात्र्यहनी न
स्तः किंतूद्यास्तमयकल्पनया कल्प्येते तथा ब्रह्मस्वमात्राच्छोचनया ग्रहणग्रहणे न

१ क. घ. ड. च. 'तोऽतोऽजम' । च. 'तोऽतोऽयमजम' । २ क. 'दिमाया' । ३ क. 'स्वस्व' ।
४ क. 'ष्टे न' । ५ च. 'भानत्वे' । ६ च. 'न्यप्रभा' । ७ ख. 'मू. न हि ज' । ८ घ. 'विद्येव
उ' । ९ च. 'रु. कर्तव्यः । नि' । १० क. 'मात्राद्' । ११ च. क. 'न क' । १२ ख. 'मो. विद्य-
माने ना' । १३ क. 'कारे' । १४ क. 'ते सति क' । १५ ग. 'स्या तत्त्वस्ति' । १६ क. 'कल्पयति'
१७ ग. झ. 'धर्ण वि' । १८ क. 'मासक' । १९ ग. झ. 'ईम' । २० ग. झ. 'मासके' । २१
'ब्रह्मक' । २१ ग. झ. 'सिद्धे ब्रह्म' । घ. 'सिद्धं ज' । २२ ग. 'पेक्षया' ।

विद्येते कितूपाधिद्वारा कल्प्येते । तेन ब्रह्मणः सदा भारूपत्वमाविरुद्धमित्यर्थः । इतश्च निरुपाधिकं ब्रह्म सदैवविभातमेवित्यमित्याह—तमश्चेति । अप्रमातृत्व इति च्छेदः । तदभावो ब्रह्मदृष्ट्या तमःसंबन्धभावः । उक्तमेव हेतुकृत्य विशेषणान्तरं विशदयति—अत एवेति । विदुषो निरुद्धमेतसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तम् । ये तु विदुषोऽपि समाध्यादि कर्तव्यमाचक्षते तान्प्रत्याह—नेहेति । एवंविधत्वं निरुपाधिकत्वमुपचारः समाध्यादिः । निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो न कर्तव्यशेषोऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्योदाहरणेन साधयति—यथेत्यादिना । अन्येषामनात्मविदामिति यावत् । अविद्यादशायामेव सर्वो व्यवहारो विद्यादशायां चाविद्याया असत्त्वात् कोऽपि व्यवहारः । बाधितानुवृत्त्या तु व्यवहारापाससिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वाभिलाषविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह—अभिलष्यतेऽनेनेत्यभिलाषो बाह्य-
रणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्माद्विगतः । बागत्रोपलक्षणार्था सर्वबाह्य-
कारणवर्जित इत्येतत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति चिन्ता
बुद्धिस्वस्थाः समुत्थितोऽन्तःकरणवर्जितः इत्यर्थः । “अप्रमाणो ह्यपनाः शुभ्रः”
इति श्रुतेः । “अक्षरात्परतः परः” । यस्मात्सर्वविशेषवर्जितोऽतः सुप्रशान्तः ।
सकृज्ज्योतिः सदैव ज्योतिरात्मचेतन्यस्वरूपेण, सर्वाभिः । समाधिनिमित्तं
प्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा समाधिः । मचलोऽविक्रियः ।
अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥ ३७ ॥

विद्वानेव ब्रह्मेत्यङ्गीकृत्य प्रकृतं ब्रह्म पुल्लिङ्गत्वेन निर्दिशति—सर्वेति । श्लोकेऽस्य
तात्पर्यमाह—अनामेति । अत्रेति प्रकृतपदोपादाने तर्हि सर्वैरण्वर्जितत्वस्यात्रैव
सिद्धत्वादुत्तरविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वबाह्येति । बाह्यकरणसंबन्धराहि-
त्यवदन्तःकरणसंबन्धराहित्यं दर्शयति—सथेति । उभयविधकरणसंबन्धवैधुर्गेणाऽऽ-
त्मनः शुद्धत्वे प्रमाणमाह—अप्रमाण इति । कारणसंबन्धराहित्यमाह—अक्षरा-
दिति । तस्य परत्वं कार्यापेक्षया द्रष्टव्यम् । उक्तं हेतुकृत्य विशेषणान्तरं विशद-

१ ग. झ. “दीमा” । २ झ. अभा” । ३ छ हेतुं कृ” । ४ ग. छ झ. “द्वये म” । ५ ब. “हृ ब्रह्मणि” । ६ क. “अस्वनि” । ७ छ. “ध्यादि” नि” । ८ क. अप्रमाणो । ९ ब. “णो बाधुद” । १० क. विषयव” । ११ ब. “माधिनि” । १२ ब. “लोऽकि” । १३ ब. “कृतं” । १४ ग. झ. “कृतार्थार्थमा” । १५ ब. घ. ङ. ज. “दानं त” । १६ ग. “वैबाह्यक” । १७ क. “दृश्यं” ।

यति—यस्मादिति । अस्मिन्परास्मिन्नात्मनि समाधीयते निसिध्यते जीवस्नदुग्धिश्चेति समाधिः परमात्मा । समाधिनिमित्तं वा प्रज्ञया तस्यावगम्यत्वाद्वा समाधिस्त्वमवगन्-
न्यम् । अत एवेत्युक्तं स्फुटयति—विक्रियेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थ तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचल्लोऽभव इत्युक्तमतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि ग्रहो
ग्रहणमुपादानं, नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रियां तद्विष-
यत्वं वा तत्र हानोपादाने स्वातां न तदुदयमिह ब्रह्मणि संभवति । विकार-
हेतोरन्यस्याभावाच्चिरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः ।
चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिन्ता न संभवति यत्रार्थनस्त्वात्कु-
तश्च हानोपादाने इत्यर्थः । यदेवाऽऽत्मसत्त्वानुबोधो जातस्तदेवाऽऽत्म-
संस्थं विषयाभावादभ्युष्णवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जि-
तम् । समतां गतं परं साम्यमापन्नं भवति । यदादौ प्रतिज्ञातमतो ब्रह्मा-
व्यकार्पण्यमजाति समतां गतमितीदं तदुपपत्तितः श्लाघ्यतश्चोक्तमुपसंह्रियते ।
अजाति समतां गतमित्येतस्मादात्मसत्त्वानुबोधात्कार्पण्यविषयमन्वत् । “यो
वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्पैति स कुपणः” इति श्रुतेः ।
प्राप्त्यैतत्सर्वः कुतकुत्सो ब्राह्मणो भवतीत्येभिप्रायः ॥ ३८ ॥

प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विचिनिषेधाधीनयोर्वैदिकयोर्वा लौकिकयोर्वा हानोपादानयोरन-
वकाशत्वमित्याह—ग्रहो नेति । मनोविषयत्वामावाच्च ब्रह्मणि तयोरवकाशो नास्तीत्याह—
चिन्तेति । यथोक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह—आत्मेति । प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसंह-
रति—अजातीति । किमिति लौकिको वैदिकौ वा ग्रहोत्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राऽऽह—
यस्मादिति । उक्तमेवार्थमुपपादयति—यत्र इति । ब्रह्मणि विक्रियाभावे हेतु-
माह—विकारेति । तस्य विक्रियाविर्ब्यत्त्वामावेऽपि हेतुं कथयति—निरवयवत्वाच्चेति ।
विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह—अस इति । द्वितीयं पादमवतार्य

१ व. “तत्र” । २ व. ग. ड. झ. “कं हेतुं स्फु” । ३ व. हि किं । ४ व. झ. “या विष” ।
५ झ. “त्वं त” । ६ झ. “ने संभवतः । वि” । ७ व. “ते, इति त” । ८ व. “न्ता यत्र न” । ९ क.
“ति । य” । १० क. “नरावै कुत” । ११ व. “दानचिन्तादय इ” । १२ ड. “ने गतादिस्त्व” ।
१३ व. “परा” । १४ व. “काकाक” । १५ झ. “मतामि” । १६ व. झ. “त्सर्वं क” । १७ व. “त्वर्थः”
॥ ३८ ॥ १८ झ. “यामा” । १९ क. “वे हे” ।

स्थापये— चिन्तेत्यादिना । तृतीयं पादं विभजते— यदैवेति । चतुर्थपादं व्याक-
रोति— अजगदीति । नन्विदं प्रकरणादावुक्तं किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राऽऽह—
यदादाविति । ननु ग्रहो न तत्रेत्यादौ पूर्वत्र तत्त्वज्ञानमुक्तं न स्वकार्पण्यं तत्कथ-
नकार्पण्यं वक्ष्यामीत्युपक्रान्तस्यात्रोपसंहारः समवतीत्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानस्थैवाकार्पण्य-
रूपत्वादुक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह— तस्मादिति । तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्प-
ण्यविषयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति— यो वा इति । तत्त्वज्ञानराहित्ये कृपणत्वमुक्त्वा
तद्वन्तरे फलितमाह— प्राप्येति ॥ ३८ ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

यद्यपीदमित्थं परमार्थतत्त्वम् । अस्पर्शयोगो नामायं सर्वसंबन्धाख्यस्पर्श-
वर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै स्पर्शते प्रसिद्धमुपनिषत्सु । दुःखेन दृश्यत
इति दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः, वेदान्तविहितविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिरात्मस-
त्वाभुवोधायासक्तभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मात्सर्वभयवर्जिता-
दत्यस्मिन्नौघरूपमियं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति । अभयेऽस्मिन्भयदर्शिनो
भयनिमित्तात्मनाश्वदर्शनशीला अबिवेकिन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलकं चेदद्वैतदर्शनं किमिति तर्हि सर्वैरेव नाऽऽद्रियते
तत्राऽऽह— अस्पर्शेति । परमार्थतत्त्वं कर्मनिष्ठानां बहिर्मुखानां(णां) दुर्दर्शनमित्यत्र हेतु-
माह— योगिन इति । यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफलकमिति तदङ्गी करोति—
यद्यपीति । परमार्थतत्त्वं ब्रह्मेदं प्रत्यग्भूतम् । इत्थं प्रागुक्तपरिपाठ्या कूट-
स्थसंनिधानान्दात्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात्प्राप्यते तथाऽपि मूर्धास्तन्निष्ठा न भव-
न्तीति शेषः । यस्य तत्त्वानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तमिदानीं विशिनष्टि—
अस्पर्शेति । तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेन च स्पर्शो न भवत्यस्मादित्यद्वैतानु-
भवोऽस्पर्शः । स एव योगो जीवस्य ब्रह्मभावेन योजनादित्याह— सर्वेति । नापे-
क्षिनिपातस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह— नामेत्यादिना । उप-
निषत्सु न लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्याद्यासु । दुःखं श्रवणमननादिलक्षणम् ।

१ ग. क. झ. 'आद्युक्ते' । २ च 'तत्त्वं तथाऽपि तस्मिन्केचिन्मुह्यन्तीत्याह । अ' ।
३ क. 'मिह' । ४ ख. 'वैमल्य' । ५ ग. 'नाऽभ' । ६ ग. झ. 'तिस' । ७ झ. 'स्मत्त्वं य' ।
८ झ. 'आहोदाह' । ९ क. ग. 'रथापक' । १० च ग. 'नः' । ११ च. 'संस्पर्श' । १२ क.
'द्विनाशोऽ' । १३ ग. झ. एष यो' ।

योभीष्टकदस्य ज्ञानिविषयत्वं व्यावर्तयति— वेदान्तेति । केतार्हं यथोक्तस्यामुंभवस्य
लम्बत्वमित्याशङ्क्यऽह— आत्म्येति । उत्तरार्धं विमज्जते— योगिन इति । कार्मिणो
हि श्रोत्रिया ब्राह्मणवायस्माकं नेकस्यतीति मत्वा तत्त्वज्ञानाद्विम्यतीत्यर्थः । अमय-
निमित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानवशाद्भवानिर्भितं पश्यन्तमित्याह— सर्वेस्ते । मत्त-
रित्वं विशदयति— अभवेति ॥ ३९ ॥

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिना(णा)म् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

येषां पुनर्ब्रह्मरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेवं मन इन्द्रियादि च
न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्मस्वरूपाणामभयं मोक्षारूपा चाक्षेया शान्तिः
स्वभावत एव सिद्धा नान्वावृत्ता नोपचारः कथंचनेत्यबोचाम । ये स्वतोऽ-
न्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्यदात्मव्यतिरिक्तमात्मसंबन्धि-
पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानुबोधरहितानां मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां
योगिनाम् । किंच दुःखक्षयोऽपि । न ह्यात्मसंबन्धिनो मनसि प्रचलिते
दुःखक्षयोऽस्त्यविशेषिकनाम् । किंचाऽऽत्मबोधोऽपि मनोनिग्रहायत्त एव ।
तथाऽस्योऽपि मोक्षारूपा शान्तिरुक्तेषां मनोनिग्रहायत्तैव ॥ ४० ॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनमद्वैतदृष्टिकलं च मनोनिरोधमुक्त्वा मन्ददृष्टीनां मनोनिरोधा-
धीनामात्मदर्शनमुपन्यस्यति— मनस इति । अमयमित्यशेषमयनिवृत्तिसाधनमात्मदर्श-
नमुच्यते । सर्वयोगिनां^{१५} (णां) सर्वेषां योगिनां कर्मनुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिशुद्धिमतामि-
त्यर्थः^{१६} । मनोनिरोधाधीनं प्रागुक्तमन्य तत्फलं कैवल्यं कथयति— दुःखेति । श्लो-
कस्य विषयं परिशिष्टि^{१७}— येषामिति । अभयं भवराहित्यमसंत्रासात्मकमित्यर्थः ।
उक्तलक्षणां शान्तिनिर्वातिशयानन्दाभिव्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादिव्यर्थः ।
विदुषां जीवन्मुक्तानां मुक्तेः सिद्धत्वात् साधनोपेत्येत्याह— नान्वायत्तेति । तत्र
वाक्योपक्रममनुकूलयति— नेत्यादिना । उत्तमेभ्यो ज्ञानवद्भयोऽधिकारिभ्यो व्यति-
रिक्तानधिकारिणोऽवतारयति— ये त्वेति । योगिनः सुकृतानुष्ठायिनस्तदनुष्ठानादेव

१ ग. न क्षरती । २ व. वा । ३ न. 'रूपेण व्य' । ४ झ. 'सर्वं म' । ५ झ. 'क्षय्या
शा' । ६ व. 'मन्यं प' । ७ व. 'न्ति तेषां मोक्षफलमाह मनस इति ते' । ८ झ. 'मनोनि' ।
९ व. 'त्वयो' । १० झ. 'मनसो नि' । ११ व. 'यतमेव' । १२ क. 'उद्विक्तं म' । १३ झ.
'कर्म' । १४ क. 'धनाम' । १५ घ. 'ना क' । १६ व. 'द्विम' । १७ घ. 'नोरो' । १८ झ.
'विशिष्टि' । १९ ग. 'व' । २० झ. 'निरास' । २१ क. 'कारेण' ।

सन्मार्गिगमिणस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथंचिदुपजातं चेदलं मनोनिग्रहेणेत्याशङ्क्याऽऽह-
 तेषामिति । अमयं तदेव तत्त्वज्ञानम् । दुःखनिवृत्तिरपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवती-
 त्याह—किंचेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन (ण) स्फोटयति—न हीति । इतश्च
 मनो निगृ(म)हीतव्यमित्याह—किंचेति । अमयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति—
 आत्मेति । इतश्च मनोनिग्रहोऽर्थवानित्याह—तथेति । तेषां साधकानां मुमुक्षुणा-
 मिति यावत् ॥ ४० ॥

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वज्रवेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥

मनोनिग्रहोऽपि तेषामुदधेः कुशाग्रैकविन्दुनोत्सेचनेन शोषणव्यवसायेव-
 द्दृष्टव्यसाधयतामनर्बसन्नान्तःकरणानामनिर्बेदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कथं मुमुक्षुणां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्याऽऽह—उत्सेक इति ।
 दृष्टान्तदार्ढान्तिकमुतश्लोकनिर्दिष्टाक्षराणि व्याचष्टे—मनोनिग्रहोऽपीति । तेषां
 व्यवसायवत्प्राप्त्योगभागिनामनुद्वेगवतामिति संबन्धः । चक्षुषो निमीलने तमो दृश्यते
 तस्य चोन्मीलने घटादेवोपलभ्यते न कदाचिदपि ब्रह्मेत्युद्वेगपरिवर्जनाध्यागदीरितानां
 मनोनिग्रहः संभवति तदाह—अपरिखेदत इति ॥ ४१ ॥

उपायेन निगृहीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायो नेत्युच्यते । अपरिखि-
 न्नव्यवसायबोन्सन्वक्ष्यमाणेनोपायेन कामभोगविषयेषु विक्षिप्तं मनो
 निगृहीयाद्विक्षिप्त्वादात्मन्येवेत्यर्थः । किंच लीयतेऽस्मिन्निति सुप्रसन्नो लय-
 स्तस्मिच्छीये च सुप्रसन्नमायासवर्जितमपीत्येव निगृहीवादित्यनुवर्तते । सुप्र-
 सन्नं चेत्कस्माद्विगृह्यत इति । उच्यते । यस्माद्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा लयोऽ-
 पि । अतः कामविषयस्य मनसो निग्रहश्छयादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

समाधिं कुर्वतस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिषेधका लयविक्षेपसुखरागास्तेभ्यो मनसो वक्ष-

१ झ 'ति । तदेवाम' । २ क. मन्त्रो निग्रहे तेषामुपायमाह—उत्सेक इति । मनो' ।
 ३ क. ग. 'उदधेर्यद्वत्कुशा' । ४ क. 'ने शो' । ५ क. 'मुमुक्षुवता' । ६ क. 'वशान्तः' । ७ झ.
 मन्त्रो नि' । ८ क. 'पाये ने' । ९ क. ग. झ. 'बान्ध' । १० क. 'माधोपा' । ११ क. 'वे वि' ।
 १२ झ. 'ते वस्मि' । १३ क. झ. 'तस्मिन्' । १४ क. 'मन्त्र' । १५ ग. क. ड. झ. 'पञ्चमस्तु' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] सगौडपादीयकारिकायवैवेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । १५१

माणोपायेन निग्रहं कुर्यात् । अन्यथा समाधिसांकर्यानुपपत्तेरित्याह—उपायेनेति । प्रागुक्तदुपायादेव मनोनिग्रहपरिग्रहे श्रवणादिविध्यानार्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते—किमिति । पूर्वोक्तोपायवतः श्रवणाद्यनुतिष्ठानो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्युत्तरमाह—नेत्युच्यत इति । तृतीयपादं व्याचष्टे—किंचेति । कथ्यते स्थानद्वयमिति शेषः । चतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—सुप्रसन्नमित्यादिना ॥ ४२ ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।

अज सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितं दुःस्वप्नेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात्कामनिमित्तो भोग इच्छाविषयस्तस्माद्विषसृजं मनो निवर्तयेद्देहागवर्धनयेत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतच्छास्त्राचार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अमावात् ॥ ४३ ॥

उपायेन निगृहीयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यरूपमुपदिशति—दुःस्वप्नमिति । ज्ञानाभ्यासारूपमुपायान्तरमुपन्यस्यति—अजमिति । अक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति—कः स इति । तत्र पूर्वार्धे व्याकरोति—उच्यत इत्यादिना । वैराग्यभावना तत्र तत्र द्वैतविषये दोषानुसंधानेन वैतृष्यभावनम् । तथा कामभोगान्मनो विरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयार्धे ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति—अजमित्यादिना ॥ ४४ ॥

लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ४४ ॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन लये सुषुप्ते क्लृप्तं संबोधयेन्मनः । आर्तमविषेकदर्शनेन योजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तं च कामभोगेषु शमयेत्पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो ज्ञानानुसंबोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि संस्थापनपन्तरालावस्थं सकषायं सैरागं बीजसंयुक्तं मन

१ ग. व. 'साकस्या' । २ क. झ. 'नुष्ठितो' । ३ व. 'तमात्म' । ४ क. 'भार्य नयेत्य' । व. 'भावे नयेत्य' । ५ झ. 'वमानयेदित्य' । ६ झ. 'अजमि' । ७ झ. 'शयम्' । ८ ग. 'ने च है' । ९ क. झ. 'न च वै' । १० व. व. अ. 'मसङ्गान्म' । ११ व. न. वि. वा. ' । १२ व. 'पास-लेव' । १३ व. व. 'त्यद' । १४ ग. क. व. 'भ्यस्तो' । १५ व. 'साभ्यमाप' । १६ क. 'रागवी' ।

इति विजानीयात् । ततोऽपि यत्नतः सांख्यभाषादयेत् । यदा तु समप्राप्तं भवति । समप्राप्त्यभिप्रेतं भवतीत्यर्थः । तद्वस्तु विचालयेद्विषयमिदं न कुप्रार्थित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ज्ञानाभ्यासैराग्याभ्यां लयाद्विसेषाच्चः व्यावर्तितं मनो रागप्रतिबद्धं श्रवणमनननि-
दिध्यासनाभ्यासप्रसूतसंप्रज्ञातसमाधिनाऽसंप्रज्ञातसमोषिपर्यन्तेन ततोऽपि प्रतिबन्धाद्-
व्यावर्तनीयमित्याह— कथं इति । श्लोकक्षराणि व्याकरोति— एवमित्यादिना ।
ज्ञानाभ्यासश्रवणाद्यावृत्तिविषयेषु क्षयिष्णु-वादिदोषदर्शनैर्न वैतृष्यं वैराग्यं लयो
निद्रा । संप्रबोधनमेवाभिनयति—आत्मेति । मनसि प्रकृते किमिति चित्तमुच्यते तत्राऽऽ-
ह—चित्तमिति । विसिद्धं विप्रसृतं क्षमयेद्व्यावर्तयेदिति यावत् । पुनरित्यत्र विव-
क्षितमर्थमाह—एवमिति । उभयतो व्यावर्तितं मनस्तादृ निर्विशेषब्रह्मरूपतां गतमि-
त्याह—नापीति । अन्तरावस्थमनसः स्वरूपं तृतीयपादावष्टमेन स्पष्ट-
यति—सकषायमिति । रागस्य बीजत्वं पराज्ज्ञानविषयप्रवृत्तिं प्रति प्रतिपत्तव्यम् ।
यथोक्तं मनोऽज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—ततोऽपीति । अन्तरालावस्थां
पञ्चम्या परासृज्यते । लयावस्थादि दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । यत्नतः संप्रज्ञातसमाधे-
रिति यावत् । साम्यमसंप्रज्ञातसमाधिमित्यर्थः । चतुर्थपादस्यार्थमाह—यदा त्विति ।
समाधिद्वयद्वारेण समं निर्विशेषं पारिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मनस्तन्मात्रतया समाप्तं
चेदप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—समप्राप्तीति । ततो निर्विशेषवस्तुप्राप्त्या-
भिप्रेत्यादनन्तरमित्यर्थः किं तन्मनसश्चालनं यत्नमिति विद्यते तत्राऽऽह—विषयेति ॥ ४४ ॥

नाऽऽस्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

निश्चल निश्चरच्चित्तमेकी कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥

समाधित्सतो योगिनो यत्सुखं जायते तन्नाऽऽस्वादयेत् । तत्र न रज्जे-
तेत्यर्थः । कथं तर्हि । निःसङ्गो निःस्पृहः प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदुपलभ्यते
सुखं तद्विद्यापरिकल्पितं यथैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागाभिप्रे-
क्षयादित्यर्थः । यदा पुनः सुखरागाभिवृत्तं निश्चलस्वभावं सनिश्चरद्वहि-
निर्गच्छद्भवति चित्तं तत्सतो नियम्योक्तोपायेनाऽऽमन्येयैकी कुर्यात्प्रय-
त्नतः । चित्तस्वरूपसत्तमाभ्येवाऽऽप्रापयेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

१. प्र. "हितमः" । २. क. "माधिप्र" । ३. ग. व्यावर्ते । ४. क. "नेत्रं वै" । ५. घ. "सं प्र" ।
६. घ. प्र. "सुखक" । ७. ग. प्र. "गमित" । ८. ग. "स्वाऽपि प" । ९. ख. प्र. "सद्वक्" ।
१०. घ. "हि वर्तत तत्राऽहं-नि-बह्य इति नि" ।

समाधिस्तायां यस्मुत्समुत्पद्यते तद्विषयामिकायादपि मनो निरोद्धम्बमिस्थाह—
 नाऽऽश्वाद्येदिति । तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते । किंतु तस्यामवस्थायां कुर्वन् यदु-
 पकल्प्यते तदज्ञानविमृष्टमित्येवोक्ते प्रज्ञया विवेकज्ञानेन निःस्पृहः सन्मावयेदि-
 त्याह—निःसङ्ग इति । किंच यच्चित्तं प्राचीनवैराग्यादुपायेन निश्चलं प्रत्यगात्मप्र-
 वर्णं प्रसाधितं तद्यदि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गन्तुमिच्छेतदा संप्रज्ञातसमाधेरसंप्रज्ञा-
 तसमाधिपर्यन्तात्प्रयत्नात्तदात्मन्येवैकीकृत्य तन्मात्रैर्माषाद्य परिशुद्धपरिपूर्णब्रह्मात्मकः
 स्वयं तिष्ठेदित्याह—निश्चरदिति । प्रथमत्राक्षराणि योजयति—समाधित्सव इति ।
 तस्य समाध्यवस्थायामिति शेषः । द्वितीयपादपाठाद्व्याख्या विवृणोति—रूपमि-
 त्यादिना । निःस्पृहो यथोक्ते सुखेऽनं गराहिनः सन्नित्यर्थः । विवेकज्ञाना बुद्धिरा-
 गन्तुकस्य रज्जुत्पवत्कल्पितत्वमित्येवमात्मिका तथा भावयेदिति, संबन्धः । भावना-
 प्रकारमभिनयति—यदेत्यादिना । प्रथमार्धस्यात्तरार्धमुक्त्वा तात्पर्यार्थं निगमयति—
 यतोऽतीति । उत्तरार्धं विमज्जते—यदेत्यादिना । पूर्वोक्तसमाध्यनुरोधादात्मन्येव
 निश्चलस्वभावं सञ्चितं यथोक्तं सुखरागनिमित्तं तदुपायरागनिमित्तं वा निश्चरद्भ-
 वतीति संबन्धः । तच्च चित्तं ब्रह्मविषयामिमुक्यावुक्तोपायेन ज्ञानाभ्यासादिना व्याव-
 र्त्याऽऽत्मन्येव परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयत्नतः संप्रज्ञातसमाधिशादेकी कुर्यात् । असंप्रज्ञा-
 तसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवाऽऽपादयेदित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—चित्सृष्टरूपेति ॥ ४९ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गममनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४९ ॥

यथोक्तोपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न लीयते न च पुनर्विषयेषु
 विक्षिप्यते अनिङ्गममचलं निर्वार्यमदीपकैर्यम् । अनाभासं न केनचित्क-
 ल्पितेन विषयभावेनावभासत इति । यदेवंलक्षणं चित्तं तदा निष्पन्नं ब्रह्म
 ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्मभात्रमापद्यते तत्राऽऽह—यदेति । त्रिविधप्रतिबन्धविधौ
 विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते तदा ब्रह्म भवन्नं भवतीत्यर्थः । अत्राणि व्याचष्टे—
 यथोक्तेनेत्यादिना । उपायो ज्ञानाभ्यासादिः । निगृहीतं विषयेभ्यो विमुक्तीकृतं न

१ क. तु समाध्यव । २ क. ग. झ. 'कविज्ञा' । ३ क. 'अवगमा' । ४ क. च. 'मापद्य' ।
 ५ ग. झ. 'स्पर्शेति' । ६ क. 'यथेत्या' । ७ क. 'तत्तदा' । ८ क. क. 'बौद्धेनोपा' । ९ क. च.
 क. च. 'पुनो न' । १० क. च. क. च. 'निर्वार्य' । ११ झ. 'तदी' । १२ क. 'कल्पना' । १३
 क. च. 'दा स्व' । १४ क. ग. क. झ. 'दा तद्वन्म' ।

लीयते न निद्रापरवश्येन कारणात्मतां गतमित्यर्थः । अचलं रागादिवासनाशून्यमित्यर्थः ।
अचलत्वे दृष्टान्तः-निर्वातेति । किंतु ब्रह्माकारेणेत्येवंलक्षणं चित्तं यदा संपद्यते
तदेति योजना । निष्पन्नं ब्रह्मेत्युक्तमेव स्फुटयति- ब्रह्मास्वरूपेणेति ॥ ४१ ॥

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४२ ॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं स्वास्थं स्वसमनि स्थितम् ।
शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । सनिर्वाणं निर्द्वैतानिर्वाणं केवलं सह निर्वाणेन
वर्तते । तच्चाकथ्यं न कथयते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारणविषयत्वात् ।
सुखमुत्तमं निराविशयं हि तद्योगिप्रत्यक्षमेव । न जातमित्यर्जं यथा विषय-
विषयम् । अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं सैतन्नेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मेव
सुखं परिचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥ ४२ ॥

असंप्रज्ञातसमाध्यवस्थायां येन रूपेण चित्तममिनिगद्यते तद्ब्रह्मस्वरूपं विशिनष्टि-
स्वस्थमिति । ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तमिति शेषः । तत्र विदुषां संपत्तिमुदाहरति-सर्वज्ञ-
मिति । यथोक्तमित्यसंप्रज्ञातसमाधिः लक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थरूपतामाह-
सुखमिति । वैषयिकं सुखं व्यवच्छेत्तुं परमार्थेति विशेषणम् । किं तत्र ज्ञानेनेत्या-
शङ्क्याऽऽह-आत्मेति । तस्य सत्यस्याऽऽगमाचार्यानुगोचिना बोधेन लक्ष्यते प्राप्यते
ब्रह्मेति तथोच्यते । तस्य स्वमाहिमप्रतिष्ठत्वमाह-स्वात्मनीति । सर्वस्य त्रिविधस्यान-
र्थस्योपशमेनोपलक्षितत्वादपि पुरुषार्थत्वातिद्विरित्याह-सर्वेति । निगतिशायानन्दाभि-
व्यक्तिर्निर्वशेषानर्थोच्छित्तिश्चेत्येवंलक्षणं मोक्षमाचक्षते । तत्कथमिदं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽ-
ह-सनिर्वाणमिति । तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यमेतस्येव स्वानुभवमात्राधिर्गन्तत्वादवा-
च्यत्वमाह-तच्छेति । २दुक्तं परमार्थसुखमिति तदिदानीमुपपादयति-सुखमिति ।
तर्हि सर्वेषामेव तद्ब्रह्मादित्याशङ्क्याऽऽह-योगीति । ज्ञानस्याजातत्वे वैश्वर्यदृष्टान्त-
माह-यथेति ॥ ४३ ॥

१ छ. ग. 'च. क. क्ष. निर्वाते' । २ घ. क्ष. 'निद्रासनिर्वा' । ३ क. छ. 'यमे' । ४ क. 'मुपपन्नै' । ५ क. छ. 'समुत्पन्नेन' । ६ ग. क्ष. 'कारु' । ७ ग. क्ष. 'नेत्यत्राऽऽह' । ८ ग. क्ष. 'ति शब्दो' । ९ ग. क्ष. 'ज्ञानो' । १० छ. 'गन्तव्यत्वा' । ११ ग. 'भवेत्मावादि' । १२ 'यमेव' २१ ।

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥

इति गौडपादीयकारिकायामद्वैतारूपं तृतीयं
प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

=====

सर्वोऽस्य मनोनिग्रहादिर्बुद्धोहादिवत्सृष्टिरपासना चोक्ता परमार्थस्वरूप-
प्रतिपक्ष्युपायत्वेन न परमार्थसत्येति । परमार्थसत्यं तु न कश्चिज्जायते
जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽ-
जस्वास्थ्यैकरयाऽऽत्मनः संभवः कारणं न विद्यते नास्ति । यस्माच्च विद्य-
तेऽस्य कारणं तस्माच्च कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वोपायत्वेनोक्तानां
सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं यस्मिन्सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यनुमात्रमपि किञ्चिन्न
जायत इति ॥ ४८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिर्ष्यस्य परमहंसपरिव्राज-

काचार्यस्य शंकरभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्य

आगमशास्त्रविवरणेऽद्वैतारूपतृतीयप्रक-

रणभाष्यं समाप्तम् ॥ ३ ॥

ॐ तत्सत् ।

उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतहानिः । अन्यथा तदप्रमितिरीत्याशङ्क्या-
ऽऽह-न कश्चिदिति । तत्र हेतुमाह-संभवोऽस्येति । श्लोकाक्षराणि व्याकृतुं
भूमिर्का व्याकरोति-सर्वोऽपीति । व्यावहारिकसत्यत्वमेवोपायानां न परमार्थसत्य-
त्वमिति यङ्गीकृत्यं पारमार्थिकसत्यस्य प्रतिपक्ष्युपायत्वेनैवापेक्ष्यमाह-सृष्टिः । यदुक्तं
मनोनिग्रहादीनां परमार्थत्वेऽद्वैतहानिरिति तन्नाऽऽह-नेत्यादिना । तेषामपरमार्थत्वे
कथमद्वैतप्रतिपक्षिरित्यपि न, व्यवहारिकसत्यानामपि तत्प्रमितिहेतुत्वस्य प्रतिपक्ष्य-
वदुपपत्तेरिति भावः । उपायानां व्यावहारिकसत्यत्वेनैव पारमार्थिकं सत्यत्वं किं न

१ अ. "ति श्री उपदेशप्रत्येऽद्वै" । घ. क. "ति मण्डूक्योपनिषद्वाक्ये तृतीयमद्वैतार्थं प्र" ।

२ अ. "द्विपपाय" । ३ अ. "ते का" । ४ घ. "तत्सत्" । ५ अ. "वेद" । ६ अ. "व्यप" । ७ अ.

घ. क. च. झ. "कुटावण" । ८ म. क. झ. "का क" । ९ अ. "वेत्त" । १० अ. "समन्वय" । ११

ग. क. "स सृष्टिः पा" ।

१५६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशार्ङ्गरभाष्यसमेता- [अज्ञातशान्त्याख्य-

स्यादिति तत्राऽऽह-परमार्थेति । तदेव स्पष्टयति-कर्तेति । स्वभावतोऽजत्वं हेतु-
कर्तव्यम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह-अत इति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयति-यस्मादिति ।
उत्तरार्धे व्याचष्टे-पूर्वेष्विति । पूर्वेषु ग्रन्थेष्विति शेषः । इतिशब्दोद्वेगतप्रकरण-
रिसमाप्तिं श्रोतयति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानविरचितायां गौडपाद[कारिका]भाष्यटीकायामद्वैताख्यं
तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अज्ञातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणम् ।

ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।

ज्ञेयाभिज्ञेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥ १ ॥

ओंकारनिर्णयद्वारणाऽऽगमतः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य बाह्यविषयभेदवैतथ्यार्थं
सिद्धस्य पुनरद्वैते बाह्ययुक्तिभ्यां साक्षात्निर्धारितस्यैतदुत्तमं सत्यमित्युप-
संहारः कृतः । अन्ते तस्यैतस्याऽऽगमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो
वेनाधिकोऽथ तेषां चान्योन्यविरोधाद्वागद्वेषादिक्लेशास्पदं दर्शनमिति मिथ्या-
दर्शनत्वं सूचितम् । क्लेशानास्पदत्वैतस्य्यदर्शनमित्यद्वैतदर्शनं स्तुवते ।
तदिह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतयाऽस्य्यदर्शनत्वं पदस्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैत-
दर्शनसिद्धिरुपसर्तव्याऽऽधीतन्यायेनेत्यच्छान्तिरारभ्यते । तत्राद्वैतदर्शनं
(न)संप्रदायकर्तृरद्वैतस्वरूपेणैव नमस्कारार्थोऽयमाद्यश्लोकः । आचार्यपूजा-
श्रमिमेतार्थसिद्धयर्थेव्यते बाह्यारम्भे । आकाशेनेषदसमाप्तमाकाशंम(क ल्पमा-
काशतुल्यमेतत् । तेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञानेन, किम्, धर्मानात्मनः किंविशि-
ष्टगगनोपमानगगनरूपमा येषां ते गगनोपमास्तानात्मनो धर्मान् । ज्ञान-
स्यैव पुनर्विशेषणम्-ज्ञेयैर्धर्मैरात्माभिरभिन्नमन्युष्णवत्सवितृप्रकाशवच्च ज्ञानं
तेन ज्ञेयाभिज्ञेन ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनो-
पमानधर्मान्वयः संबुद्धः संबुद्धवानित्ययमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्देऽ-

१ अ. ग. व. ड. ड. न. झ. "पादीयमा" । २ झ. "यविशेषवे" । ३ क. "च प्रसि" । ४ च.
ड. "द्वैतता" । ५ ड. न. "काहयस्तेषां" । ६ "कास्तेषां" । झ. कास्ते । ७ क. "व्यात्मद" । ८ ड.
"त्यादाद्वैतस्युद्दिष्टेय सभ्य" । ९ क. "द्वयर्थमिष्य" । १० घ. "दत्ताकाऽन्तमा" । ११ अ. "३ दृश्य" ।
११ अ. "लव ।

भिवादये द्विपदां वरं द्विपदोपलसितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं पुरुषोत्तम-
मित्यभिप्रायः । उपदेष्टुनमस्कारमुखेन(ण) ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थ-
तत्त्वदर्शनमिह प्रवरणे प्रतिपिपादयिषेवं प्रतिपक्षपक्षिवेद्यद्वारेण प्रतिज्ञातं
भवति ॥ १ ॥

आद्यन्तमध्यमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्याऽऽचार्योकारोच्चारणवदन्ते
परदेवताप्रणामबन्धमध्येऽपि परदेवतारूपमुपदेशारं प्रणमति—ज्ञानेति । पूर्वोत्तरप्रकरणसं-
बन्धसिद्धयर्थं पूर्वप्रकरणत्रये वृत्तमर्थं क्रमादनुद्भवति—भोकारेति । अद्वैत इत्यद्वैतो-
पलक्षितं तृतीयं प्रकरणमुच्यते । चतुर्थं प्रकरणमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुवदति—
तस्येति । द्वैतिनो भेदादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्ता गृह्यन्ते । वैनाशिका नैराभ्य-
वादिनः । रागद्वेषादीत्यादिशाब्देनातिरिक्तशेषोपादानम् । पक्षान्तराणां मिथ्यादर्शन-
त्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—ह्येति । पातनिकापेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरण-
प्रवृत्तिं प्रतिजानीते—तदिहेति । तदसम्यग्दर्शनत्वमिति संबन्धः । आवीतन्यायो
व्यतिरेकन्यायः । यथा यत्कृतकं तदनित्यमित्यन्यथादनित्यत्वेऽवगतेऽपि यज्ज्ञानित्यं
न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि व्यभिचारशङ्कानिरासित्वेन व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते ।
तथा तर्कतः संभावितस्याऽऽगमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षमूनवादान्तरापाकरणप्रपञ्चमन्त-
रेण प्राप्तिकासम्यक्त्वशङ्का स्यादद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन तत्पिबद्विरूपसंहर्तव्येत्य-
द्यातशान्तिदृष्टान्तोपलक्षितमारभ्यते प्रकरणमित्यर्थः । विशेषेण स्पष्टमितो वीतः स न
भवतीत्यवीतः । अवीत एवाऽऽधीतः । तेन न्यायेन व्यतिरेकेणेति यावत् । प्रकरणस्य
तात्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । तत्र चतुर्थप्रकरणं सप्तम्या
परामृश्यते । किमित्यद्वैतरूपेणाऽऽचार्यो नमस्क्रियते तत्राऽऽह—आचार्येति । आभि-
प्रेतार्थः शास्त्रस्याविज्ञेनेन परिसमाप्तिस्तदर्थं विप्रतिपत्त्यादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य
जडत्वाधिक्याज्ज्ञानं स्वप्रकाशमाकाशेऽप्यसमाप्तं वक्तव्यम् । विभुत्वादावुपमा द्रष्टव्या ।
बहुवचनमुणाधिकल्पितमेदामिप्रायम् । तेषामपि चिन्मात्रत्वं विवक्षित्वोक्तम् । ज्ञान-
स्यैवेति । तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचष्टे । आचार्यो हि पुरा बदरिकाश्रमे
नरनारायणाधिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत । ततो भगवानिति-
प्रसन्नस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुरुत्वं परमेश्वरस्येति भावः । ननु प्रक-
रणे प्रारभ्यमाणे प्रतिप(पा)द्ये प्रमेये वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राऽऽह—
उपदेष्टिति ॥ १ ॥

१ ग. 'त्याऽऽह—भोका' । २ ग. झ 'न्ते च प' । ३ ड. 'तुवदति' । ४ ब. 'न्यः ।
अवी' । झ. 'न्यः । अविणीत' । ५ ब. 'व्यतिरेकः' । ६ ड. 'रासितेय' । ७ ग. झ. 'न संम' ।
८ ब. 'कः । ते' । ९ ग. ड. झ. 'ति च । त' । १० ब. 'सत्यावासा' । ११ ब. 'तेन ना' ।
१२ झ. 'तत्पतो' । १३ ड. 'ति कि' । १४ ड. 'श्वर इति' ।

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

अविबादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये । स्पर्शनं स्पर्शः संबन्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाऽपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव, वै नावेति ब्रह्मविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स च सर्वसत्त्वसुखो भवति । कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखैरूपाः, यथा तपः । अयं तु न तथा । किं तर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः । तथैह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयं तु सुखो हितश्च । नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किं-चाविबादो विरुद्धवदनं विबादः पक्षपतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविबादः । कस्मात् । यतोऽविरुद्धश्च ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः श्ला-
घ्नेन तं नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगस्तुतये तन्ममस्कारं प्रस्तौति — अस्पर्शेति । श्लोकस्य तात्प-
र्यमाह—अधुनेति । तस्य च स्तुतिस्तत्साधनेषु प्रवृत्तावुपयुज्यते । संपत्त्यक्षराणि
व्याकुर्वन्स्पर्शयोगशब्दं व्याकरोति—स्पर्शनमिति । योगस्यान्यसंबन्धप्रसङ्गमावा-
त्कथमस्पर्शत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । निपातयोरर्थ कथयति—वै नावेति ।
सर्वेषां सत्त्वानां देहभृतां सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशे-
षणेन दर्शयति—स चेति । सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति—
भवतीति । हितविशेषणस्य तात्पर्यमाह—तथैह भवतीत्यादिना । तस्य हितत्वे
हेतुमाह—नित्यमिति । तस्यैव विशेषणान्तरमाह—किंचेति । तत्र हेतुं प्रभूपूर्व-
कमाह—कस्मादिति । आत्मप्रकाशत्वाद्ब्रह्मस्वभावस्याविरुद्धत्वम् । न हि कस्य-
चिदात्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः । यथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य संपत्त्याशानन्वमाह—
च ईदृश इति । तन्ममस्कारव्याजेन तस्य स्तुतिस्तदुपायेषु श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमत्र विवक्षि-
तेत्याह—तं नमामीति ॥ २ ॥

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुद्धन्त इति । उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि सांख्या न सर्व एव द्वैतिनः । यस्मादभूतस्याविद्यमानस्यापरे वैशेषिका नैवाधिकाश्च धीरः धीमन्तः प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो ह्यन्योन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विज्ञादीकर्तुं द्वैतिनां विवादं तावदुदाहरति—भूतस्येति । एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो जेतुमिच्छन्तीत्याह—विवदन्त इति । प्रश्नपूर्वकं श्लोकाक्षराणि योजयति—कथमित्यादिना । एवकारार्थं हेतुमाह—यस्मादिति । प्राज्ञाभिमानिनो जातिमिच्छन्तीति पूर्वेण संबन्धः । चतुर्थपादं साध्याहारं व्याकरोति—विवदन्त इति ॥ ३ ॥

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।

विवदन्तो द्वया ह्येवमजातिं रूपापयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं विरुद्धवदनेनान्योन्यपक्षपानिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं भवतीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किञ्चिद्विद्यमानत्वादेवाऽऽत्मवदित्येवं वदन्नसद्वादी सांख्यपक्षं प्रतिषेधति सज्जन्म । तथाऽभूतमविद्यमानमविद्यमानत्वात् नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन्सांख्योऽप्यसद्वादिपक्षमसज्जन्म प्रतिषेधति । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो द्वया द्वैतिनोऽप्येतेऽन्योन्यस्य पक्षो सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजातिमनुत्पत्तिपर्याप्तिरूपापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति—भूतमित्यादिना । श्लोकाक्षरव्याख्या-नार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति—तैरिति । तत्राऽऽद्यं पादमवतार्य व्याकरोति—उच्यते इति । द्वितीयपादं विमजते—तथेति । द्वितीयार्थं विमजते—विवदन्त इत्यादिना । सदमदतिरिक्तवस्त्वभावाद्भूत उत्पत्तेरमुपत्तिरित्याह—अर्थादिति ॥ ४ ॥

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधतु ॥ ५ ॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमास्तिवत्यनुमोदामहे केवलं न तैः सार्धं

१ क. 'स्तोऽन्यो' । २ ब. क. झ. 'स्तोऽन्यो' । ३ ग. क. झ. 'ति । प्रज्ञा' । ४ ग. झ. 'नो भूतस्य जा' । ५ ब. 'तिबोध' । ६ झ. 'किं व्याख्यात' । ७ क. 'त्वादत्तम्' । ८ क. ख. ब. झ. 'नत्वा' । ९ क. 'या अद्वै' । १० ब. झ. 'न्यप' ।

विषयार्थः पक्षमतिपक्षग्रहेणेन । यथा तेऽन्योन्यमित्याभिप्रायः । आस्तमवि-
वादं विवादरहितं परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निबोधत हे शिष्याः ॥ ५ ॥

तर्हि प्रतिवादिभिरुक्त्वादजातिरपि भवता प्रत्याख्येयेत्याशङ्क्याऽऽह—रुवाप्यमा-
नामिति । प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे फलितमाह—अविवादमिति । अक्षराणि
व्याचष्टे—तैरित्यादिना । अद्वैतवादिनो द्वैतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—
यथा त इति । चतुर्थपादार्थमाह—अत इति ॥ ५ ॥

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेव्यति ॥ ६ ॥

सदसद्वादिनः सर्वेऽपीति । पुरस्तात्कृतभाष्यश्लो (५४ : श्लो) कः ॥ ६ ॥

जातस्यैव जन्मनाऽऽनर्थक्यादनवस्थानाच्चानातस्यैव पदार्थस्य जन्म सद्वादिनोऽस-
द्वादिनश्च सर्वेऽपि स्वी कुर्वन्तीति परपक्षमनुवदति—अजातस्येति । तत्र शिष्टामाष्टि-
दोषं प्रदर्शयन्नुजानाति—अजातो हीति । के ते वादिनो यैरेवमिष्यते तत्राऽऽह—
सदसदिति । अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वाच्च पुनर्व्याख्यानसापेक्षाणी-
त्याह—पुरस्तादिति ॥ ६ ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ७ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणामन्योन्यविरोधरुचा-
पितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

परिणामिब्रह्मवादे र्थद्वयत्वादिभिर्दूषणमुच्यते तदप्यनुज्ञातमेवेति मत्वाऽऽह—न
भवतीति । अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपे स्थिते मर्त्यं भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् ।
न च मर्त्यं कैयं स्वरूपे स्थिते प्रक्यावस्थायाममृतं ब्रह्म संपद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे
तस्यैवाभावाच्चान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रकृतेरिति । किंच यस्य परिणामवादिनः

१ झ. 'मन्प्रतिपक्षपक्षपरिम' । २ ख. घ. ङ 'क्षपरिम' । ३ घ. ङ. च. झ. 'ग्रहेण ।
य' । ४ ख. झ. श्लोका. । ५ छ. 'भीष्टं दो' । ६ झ यथा । ७ ख. च. ङ. 'नुपपत्त्यमुमो' ।
छ. 'नुपपत्त्यानुमो' । ८ घ. ङ. छ. यद्ब्रह्म' । ९ न. कार्यस्व' । १० त्र. 'र्य कार्यस्व' ।
क. 'रूपस्थि' । ११ क स्थित ।

चतुर्थप्रकरणम्४] सगोढपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । १६१

स्वभावेनामृतः सन्परमात्मारूपो धर्मशब्दितो भावो मर्त्यतां कार्यभावावस्था गच्छति
तस्य कृतकेन समुच्चैयानुष्ठानेनामृतो जातो मुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चलः
स्थातुं पारयति । यत्कृतकं तदनिर्णयमिति न्यायविरोधादित्याह—स्वभावनेति । पुन-
रुक्तिमाशङ्क्य प्रत्यादिशति—उक्तार्थानामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति यां ॥ ९ ॥

यस्माद्लौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह—सम्यक्विज्ञादिः
सांसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः
प्रकृतिः सा भूतमविष्यत्कालयोरपि योगिनां न विपर्येति तथैव सां । तथा
स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव यथाऽऽन्यादीनामुष्णपकाशादिलक्षणा,
साऽपि न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे च । तथा सहजाऽऽत्मना सदैव
जाता यथा पक्षादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्याऽपि या काचिदकृता
केनाचिन्न कृता यथाऽपां निम्नदेशगमनादिलक्षणा । अन्याऽपि या काचित्स्व-
भावं न जहाति सा सर्वा प्रकृतिरिति विज्ञेया लोके । मिथ्याकल्पितेषु लौकिके-
ष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्वया भवति किमुताजस्वभावेषु परमार्थवस्तुष्वन-
त्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथयति—सांसिद्धि-
कीति । श्लोकाक्षराणि व्याकुर्वन्प्रकृतेरन्यथात्वाभावे हेतुमाह—यस्मादिति । तस्मा-
दजाऽमृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । कैमुतिकन्याय-
द्योतनार्थोऽपिशब्दः । विवक्षितं हेतुं फुटयितुं प्रश्नपूर्वकं विमज्जते—काऽसावित्या-
दिना । साङ्ख्ययोगमनुष्ठाय परिसमापनं सांसिद्धिः । सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्ते साम-
ग्रीसंपन्नानाम् । या काचित्स्वभावं न जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्यादि-
केति शेषः । प्रासङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथात्वाभावे प्रागुक्ते स्वसि-
द्धान्ते यत्फलति तदिदानीं किंपुनर्न्यायेन कथयति—मिथ्येति ॥ ९ ॥

१ घ. धर्मवादिनो । २ क. कृतके स । ३ ग. 'जयोऽनु' । ४ घ. छ. झ. नांवा । ५ घ.
'रुक्ता' । ६ घ. 'जाऽप्रकृ' । झ. 'जा कृतका यथा । प्र' । ७ झ. सा । ८ घ. च. 'विसिद्धि-
स्त' । ९ घ. 'न स्वा' । ख. ग. 'न या स्वा' । १० घ. सा स्वा । ११ ग. सा न । १२ झ.
'जा सा भात्म' । १३ झ. 'पि का' । १४ क. 'पि का' । १५ घ. छ. 'तिज्ञेया' । १६ घ. 'क्षणप्र' ।
१७ क. ग. 'तीति भावः ॥ ९ ॥ ख. घ. छ. ग. तीति ॥ ९ ॥ १८ क. घ. भावात् न । १९ क.
'के सि' ।

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्वस्या अन्यथाभावो वादिभिः कल्प्यते कल्प-
नार्थो वा को दोष इत्याह—जरामरणनिर्मुक्ताः । जरामरणादिसर्वविक्रि-
यावर्जिता इत्यर्थः । के । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मान इत्येतत्स्वभावतः प्रकृ-
तितः । एवंस्वभावाः सन्तो धर्मा जरामरणमिच्छन्त इच्छन्त इवेच्छन्तो
रुच्छन्नामिव सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्च्यवन्ते स्वभावतश्च्यवन्तीत्यर्थः । तन्म-
नीषया जन्मरणाचिन्तया तद्भावभावितत्वदोषेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते—जरेति । आत्मानो हि सर्वविक्रि-
यारहिताः स्वभावतो भवन्तीत्यर्थः । तेषामुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे का सातिरित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—जरामरणमिति । सर्वविक्रियाशून्ये स्वात्मनि विक्रियाकल्पनायां तद्भावेनया
स्वभावहानिः स्यादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुमाकाङ्क्षां दर्शयति—किंविषयेति ।
आश्रयविषयो विषयशब्दः । अप्रकृतं प्रकृतेराश्रयानिरूपणमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्या
इति । प्रश्नान्तरं प्रकरोति—कल्पनीयमिति । तत्र पूर्वार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति—
आहेत्यादिना । उत्तरार्धं विमजते—एवंस्वभावा इति ॥ १० ॥

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।

जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथं च तत् ॥ ११ ॥

कथं सज्जातिवादिभिः सांख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह वैशेषिकः । कारणं
मृद्वुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै कार्यं कारणमेव कार्याकारेण परिणमते
यस्य वादिन इत्यर्थः । तस्याजमेव सत्प्रधानादि कारणं महादादि कार्यरूपेण
जायत इत्यर्थः । महादाद्याकारेण चेज्जायमानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रति-
षिद्धं चेदं जायतेऽजं चेति नित्यं च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदीर्णं स्फुटितमेक-

अ. झ. 'यां को' । २ छ. 'यारहिता' । ३ च. 'के ते स' । ४ क. 'आत्मन' । ५ अ. 'मेव जी' ।
६ ग. 'तिं प्रद' । ७ ख. 'हि वि' । ८ घ. 'क. मुक्ते प्र' । अ. 'मुक्तः प्र' । ९ ग. झ. 'सनायाः ।
स्व' । १० ख. 'रं क' । ११ ग. छ. झ. 'नाया वेति' । १२ च. 'इत्यत आह' । १३ च. 'कर्म जा' ।
१४ घ. ड. च. 'ते विप्र' ।

वतुर्थप्रकरणम् ४] सगौडपादीयकारिकायर्षवेदीयमाप्नुक्योपनिषत् । १६३

देशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः । न हि सावयवं घटादि एकदेशस्फुटनमपि नित्यं हृष्टं लोक इत्यर्थः । विदीर्णं च स्यादेकदेशेनाजं नित्यं चेति । एतद्विप्र-
तिषिद्धं तैरभिधीयत इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

प्रासङ्गिकं परित्यज्य सांख्यपक्षे वैशेषिकादिभिरुच्यमानं दूषणमन्यनुज्ञातमनुभाषते—
कारणमिति । कारणस्य जायमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—जायमान-
मिति । सावयवत्वाच्च प्रधानस्य नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह—भिन्नमिति । श्लोकस्य
तात्पर्यमाह—कथमिति । तत्र प्रथमपादाक्षराणि योजयति—कारणमित्यादिना ।
तदेव स्पष्टयति—कारणमेवेति । द्वितीयपादं विभजते—तस्येति । प्रधानादीत्या-
दिशब्देन तदवयवाः सत्त्वादयो गृह्यन्ते । महदादीत्यादिशब्देनाहंकारादिग्रहणम् ।
तृतीयपादं व्याकरोति—महादादीति । विप्रतिषेधं विशदयति—जायत इति ।
चतुर्थपादार्थमाह—नित्यं चेति । विमतमनित्यं सावयवत्वाद्धटादिवदित्यभिप्रेत्य
दृष्टान्तं साधयति—न हीति । सांख्यस्मृतिविरुद्धमनुमानमित्याशङ्क्याऽऽह—विदीर्णं
चेति ॥ ११ ॥

कारणाययनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि ।

जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥ १२ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह—कारणादजात्कार्यस्य यद्यनन्यत्व-
मिष्टं त्वया ततः कार्यमजमिति प्राप्तम् । इदं चान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्यमजं
चेति तव । किंचान्यत्कार्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्धि वै कार्यात्कार-
णमनन्यमित्यं ध्रुवं च ते कथं भवेत् । न हि कुक्कुट्या एकदेशः पञ्चत
एकदेशः प्रसवाय कैल्पते ॥ १२ ॥

किंच कार्यकारणयोरभेदे किं कारणमिन्नं कार्यं वा किं कार्यामिन्नं कारणमिति वि-
ख्याऽऽद्यमनुवदति—कारणादिति । अतोऽस्मिन्पक्षे कार्यमजं स्यात् । तथाविधका-
रणाभिन्नत्वादिति दूषयति—अत इति । द्वितीयमनुवदति—यदीति । जायमानात्कार्या-
त्कारणमभिन्नं यदीति योजना । न तर्हि कारणं ध्रुवं भवितुमर्हति कार्याभिन्नत्वात्तस्य
बाधुवत्वादिति दूषयति—कारणमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—उक्तस्येति । कार्य-
कारणयोरभेदादे विप्रतिषेधो दर्शितः । तस्यैव दृढीकरणार्थमयं श्लोक इत्यर्थः । पूर्वा-
र्थाक्षरोत्थमर्थमाह—कारणादिति । प्राप्तेरनिष्टपर्यवसायित्वमाह—इदं चेति । प्रधान-

स्याजत्वं जायमानत्वं च विप्रतिषिद्धमित्युक्तम् । ततोऽन्यदित्युक्तमेव व्यनक्ति—कार्य-
मिति । अमेदेऽपि मायावादे नैष दोषः कारणस्य कार्यादनन्यत्वान्म्युपगमात् । कार्य-
स्यैव कारणमात्रत्वाङ्गीकारादिति मत्वाऽऽह—तवेति । द्वितीयार्थं विमजते—किं
चान्यदिति । अमेदवादेऽपि कार्यस्यानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति व्यवस्था कि-
मिति न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ॥ १२ ॥

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥

किंचान्यदर्जादनुत्पन्नाद्वैस्तुनो जायते यस्य वादिनः कार्यं दृष्टान्तस्तस्य
नास्ति वै । दृष्टान्ताभावेऽर्थादजान्न किंचिज्जायत इति सिद्धं भवतीत्यर्थः ।
यदा पुनर्जाताञ्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः, तदप्यन्यस्माज्जातात्तदप्य-
न्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्येत । अनवस्थानं स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

किंच यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजादामेकं कार्यं जायते महदादीत्यभ्युपगम्यते
तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो वक्तव्यः, तद्वष्टुमेनैव तेनार्थव्यवस्थापनात् । न चात्रो-
भयसंप्रतिपक्षो दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह—अजादिति । यद्यजान्नित्याद्वैस्तुनो जायमान-
मभ्युपगम्यन्तुं न शक्यते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युपगम्यतामिशङ्क्याऽऽह—जाता-
च्चेति । सांख्यसमये दोषान्तरप्रदर्शनपरत्वं श्लोकस्य प्रतिजानीते—किंचान्यदिति ।
तत्र पूर्वार्धशराणि योजयति—अजादिति । दृष्टान्ताभावेऽपि प्रमाणान्तरादर्थप्रति-
पत्तिर्भवित्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टान्तेति । परस्य खल्वनुमानाधीनमर्थपरिज्ञानम् ।
न च दृष्टान्ताभावेऽनुमानमवकल्पते तस्मान्न सांख्यसमयः संभवतीत्यर्थः । द्वितीयार्थं
व्याचष्टे—यदा पुनरित्यादिना ॥ १३ ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥ १४ ॥

“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्” इति परमार्थतो द्वैताभावः श्रुत्वोक्तस्व-
भाभित्याऽऽह—हेतोर्धर्माधर्मादेरादिः कारणं देहादिसंघातः फलं येषां

१ घ. “णका” । २ ख. “मेदेऽपि” । ३ छ. “जादुत्प” । ४ झ. “जान्नित्याद्व” । ५ झ. “ति-
प्रति” । ६ झ. “तदाऽप्य” । ७ ग. “न्तानुभा” । ८ ग. झ. “न्तानुभा” । ९ घ. ड. ज. “कल्प्यते” ।
१० छ. “श्रुत्युक्त” । ११ क. घ. ज. “मदि” । १२ झ. “देहसं” । १३ घ. छ. “फलमेषां” ।

वादिनाम् । तथाऽऽदिः कारणम् । हेतुधर्माधर्मादिः फलस्य च देहादिसंघा-
तस्य । एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेनाऽऽदिमत्त्वं ब्रुवन्नरेवं हेतोः
फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न हि नित्यस्य
कूटस्थस्याऽऽत्मनो हेतुफलार्थता संभवति ॥ १४ ॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन (ण) ख्यापितं वस्तुनोऽजत्वमद्वैतवादिनाऽभ्य-
नुज्ञातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रौतं विद्वदनुमवानुसारित्वात्तेनाभ्यनुज्ञातमेवेत्याह—
हेतोरिति । हेतुफलत्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्तस्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं
शक्यते । हेतुफलयोरादिमत्त्वस्य कण्ठोक्तत्वादतो हेतुफलत्मकं द्वैतमनिरूपितरूपम-
वस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यत्र त्विति । तमाश्रित्य कार्यकारणात्म-
कस्य द्वैतस्य दुर्निरूपत्वमाहेति योजना । हेतुफलयोरात्मपरिणामत्वादादिमत्त्वमुपा-
दानरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मनो निरंशस्य कूटस्थस्य नित्यस्य परिणामा-
नुपपत्तेर्भवेमित्याह—न हीति ॥ १४ ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्येत इति । उच्यते । हेतुजन्यादेव फलाद्धेतोर्जन्माभ्यु-
पगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति यथा पुत्राज्जन्म पितुः ॥ १५ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं ब्रुवता तदात्मकस्य संसारस्यानादित्वं विप्रतिषिद्धमि-
त्युपपादितम् । संप्रति कार्यकारणभावोऽपि तयोर्न संभवतीत्याह—हेतोरित्वादिना ।
हेतुफलयोरन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगच्छद्भिरभ्युपगम्यते विरुद्धमित्येतत्प्रश्नपूर्वकं प्रक-
टयति—कथमित्यादिना । ईदृशत्वमेव विशदयति—यथेति ॥ १५ ॥

संभवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत्संभवे यस्मादसंबन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगम्यतामिति चेन्नन्यसे संभवे हेतुफलयोः

१ क. झ. 'मादिः' । २ झ. 'देहसं' । ३ क. 'तरका' । ४ च. झ. 'नादिः क' । ५ ख.
घ. छ. ज. 'त्यक्' । ६ क. छ. 'त्मकता' । ७ क. 'रि चैतेना' । ख. ज. 'रि च तेना' । ग.
'रित्वादिना' । ८ ग. झ. 'स्य त्वयैवोक्त' । ९ घ. 'मनुक' । १० छ. ज. 'त्पर्याधर्मा' । ११
छ. 'रूपितत्वमा' । १२ घ. 'दिमत्वमि' । १३ ग. झ. 'स्य प' । १४ छ. 'स्थानि' । १५ ख.
घ. ६. ज. 'स्य स्वतः प' । १६ छ. 'म्यते । हे' । १७ झ. 'च्छतामी' । १८ झ. 'गन्तुं चे' ।

१६६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशार्करभाष्यसमेता— [अष्टातशान्त्याख्य—

त्पक्षौ क्रम एषितव्यस्त्वयाऽन्वेष्टव्यो हेतुः पूर्वं पश्चात्फलं चेति । इतश्च युग-
पत्संभवे यस्माद्धेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासंबन्धः । यथा युगपत्संभवतोः
सध्येतरगोविषाणयोः ॥ १६ ॥

प्रतीतितो हेतुफलयोरुत्पत्तेरुपगन्तव्यत्वाच्च युक्तं तन्निराकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—
संभव इति । तयोरुदये प्रातीतिके नियतपूर्वभावी हेतुर्नियतोत्तरभावि फलमित्यभ्युपगमे
हेतुमाह—युगपादिति । यथोक्तो विरोधो हेतुफलभावस्यासंभवः स न युक्तोऽभ्युप-
गन्तुं प्रतीतिविरोधादिति व्यावर्त्य शङ्कामनुवदति—यथेति । तत्रोत्तरत्वेन श्लोका-
क्षराणि योजयति—संभव इति । प्रतीत्या क्रमस्वीकारवदुपपत्तेश्चेत्याह—इतश्चेति ।
तामेवोपपत्तिं स्फोरयति—युगपादिति । ययोर्युगपत्संभवस्तयोर्न कार्यकारणत्वं यथा
विषाणयोरिति व्याप्तेर्व्यक्तत्वात्क्रमस्याऽऽवश्यकतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

कथमसंबन्ध इत्याह—जन्यात्स्वतोऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानः सञ्जज्ञ-
विषाणादेरिवासतो न हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अलब्धात्मकोऽप्रसिद्धः
सञ्जज्ञविषाणादिकल्पस्तव कथं फलमुत्पादयिष्यति । न हीतरेतरापेक्षासि-
द्धयोः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेन संबन्धः कचिद्दृष्टः, अन्यथा
वेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

उक्तव्याप्तेरनुग्राहकं तर्कमुपन्यस्यति—फलादिति । हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलत्वं
ब्रुवतो मते हेत्वधीनतयाऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानो हेतुर्न ततो लब्धात्मको भव-
त्यलब्धात्मकश्चासत्त्वान्न फलमुत्पादयितुं शक्नोति । अतो हेतुफलभावस्यैवासिद्धिरि-
त्यर्थः । हेतुफलयोः क्रमवर्तोर्न कार्यकारणभावेन संबन्धः सिध्यतित्येतदाकाङ्क्षापूर्वकं
साधयति—कथमित्यादिर्ना । स्वतो हेतुवरूपाऽजन्यं फलं तदधीनत्वेन लब्धात्मकं
स्वतश्चालब्धात्मकम् । तत् उत्पद्यमानः सन्नेष हेतुर्न प्रसिध्यति । न खलु शशवि-
षाणादेरसतः सकाशं किञ्चिदलब्धात्मकमुपलभ्यते । हेतुश्चेदप्रसिद्धोऽलब्धात्मकोऽभ्युप-
गतः स तर्हि यथाविधोऽरूद्रपः सन्न फलमुत्पादयितुमुत्सहते । न हि सद्वादिमते फलम-
सतः सकाशादुपलब्धचरमित्यर्थः । तथाऽपि कथं हेतुफलयोरसंबन्धः सिध्यतीत्याश-

१ क. 'सन्नुक्तोऽ' । २ ग. छ. झ. 'वर्त्यामाश' । ३ घ. 'तो हे' । ४ क. 'तुः सि' । घ.
'तुः । फलं प्र' । ५ च. 'कोऽसि' । ६ च. 'दिदि' । ७ च. 'या चेत्य' । ८ व. घ. ज. 'ना हे' ।

कृत्वाऽऽह न—हीति । अन्यथा वेत्याधाराधेयमावादि कथनं हेतुफलयोर्योगपक्षे सत्पण्य-
तरस्यापि न पूर्वक्षणे सत्तेत्यसतोः शशविषाणयोरिवान्योन्यापेक्षया जन्यजनकत्वं नोप-
पद्यते शशविषाणादिष्वपि प्रसङ्गादित्युक्तम् ॥ १७ ॥

यदि हेतोः फलं त्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।

कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

असंबन्धतादोषेणोपोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे यदि हेतुफल-
योरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया कतरत्पूर्वनिष्पन्नं हेतुफलयोर्धस्य
पश्चाद्भावितः सिद्धिः स्यात्पूर्वसिद्धयपेक्षया तद्वद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेर्वर्मादिषु हेतुफलभावमाशङ्क्य
श्रुतेरसंभावितार्थे प्राप्ताण्यायोगादवश्यं पौर्वापर्यं वक्तव्यमित्याह—यदीति । श्लोका-
क्षराणि योजयति—असंबन्धेत्यादिना ॥ १८ ॥

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथवा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरिज्ञानं तत्त्वाविवेको मूढ-
तेत्यर्थः । अथवा योऽयं त्वयोक्तः क्रमो हेतोः फलस्य सिद्धिः फलान्न
हेतोः सिद्धिरित्येतरतरानन्तर्यलक्षणस्तस्य कोपो विपर्ययोऽन्यथाभावः
स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेरजातिः सर्व-
स्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्यपक्षदोषं बुद्धिर्मादिभिर्बुद्धैः
पण्डितैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

हेतुफलयोरेवं पूर्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्पराश्रयात् । अतश्चेदं पूर्वनिष्प-
न्नमिति वक्तुमशक्यमित्याह—अशक्तिरिति । उत्तरावसरे चेदुत्तरापरिज्ञानं तर्हि कथं-
मशक्तिसूचकं तन्निग्रहस्थानमपतिमामिधानीयमापततित्यर्थः । किंच यदि क्रमस्य
नियतपूर्वापरभावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणमुत्तरं कार्यमिति प्रतिज्ञा हीयेत ।
तथा च प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहान्तरमापद्येतेत्याह—क्रमेति । अन्योन्यपक्षप्रतिषेधमुखेन(ण)

१ ख. 'ह' । अ. '१' ग. झ. 'धेयामा' । २ ग. झ. 'सत्त्वमित्य' । ४ ख. झ. 'लासिद्धिः' ।
५ झ. 'बद्धता' । ६ ख. 'वे मयोदि' । ७ ख. 'णाऽऽपादि' । ८ ख. घ. 'त्पूर्वं नि' । ९ ख. झ.
'न्यस्य इय' । १० क. छ. 'न्योन्यापेक्ष' । ११ ख. ड. झ. 'पूर्वं नि' । १२ ग. ड. झ. 'चेतदु' ।
१३ झ. 'यकाश' । १४ ग. झ. 'परिभा' । १५ घ. झ. 'हीयते' । १६ ग. 'तिपक्षमु' ।

१६८ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[अलातशान्त्याख्यं—

सतोऽसतश्च जन्मनी प्रत्याख्याते । क्रमाक्रमाम्यामुत्पत्तेरनुपत्तेरजातिरेवास्मदभि-
प्रेता वादिभिरादर्शिता भवतीत्युपसंहरति—एवं हीति । तत्राऽऽद्यं पादं व्याकरोति—
अथेत्यादिना । क्रमपक्षे पूर्वनिष्पन्नमेतच्छब्देन परामृश्यते । द्वितीयपादं योजयति—
अथवेत्यादिना । द्वितीयार्थं विवृणोति—एवमिति ॥ १९ ॥

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिस्तुं शब्दमात्रमाश्रित्य च्छल-
मिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्यथा । विषाणवचासंबन्ध इत्यादि । न ह्यस्मा-
भिरसिद्धादेतोः फलसिद्धिरसिद्धाद्वा फलादेतुसिद्धिरभ्युपगता । किं तर्हि
बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रोच्यते—बीजाङ्कुराख्यो
दृष्टान्तो यः स साध्येन तुल्यो ममेत्यभिप्रायः । ननु मत्पक्षः कार्यकारणभावो
बीजाङ्कुरयोरनादिर्न पूर्वस्य पूर्वस्यापरवदादिमत्त्वाभ्युपगमात् । यथेदानी-
मुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो बीजादादिमान्बीजं चापरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्प-
न्नत्वादादिमत् । एवं पूर्वं पूर्वोऽङ्कुरो बीजं च पूर्वं पूर्वमादिवदेवेति मत्पक्षे
सर्वस्य बीजाङ्कुरजातस्याऽऽदिमत्त्वात्कस्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं
हेतुफलानाम् । अथ बीजाङ्कुरसंततिरेनादिमत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वानु-
पपत्तेः । न हि बीजाङ्कुरव्यातिरेकेण बीजाङ्कुरसंततिर्नामैकाभ्युपगम्यते
हेतुफलसंततिर्वा तदनादित्ववादिभिः । तस्मात्सूक्तं हेतोः फलस्य चानादिः
कथं तैरुपवर्ण्यत इति । तथा चान्यदप्यनुपपत्तेर्न च्छलमित्यभिप्रायः । न
र्धं लोके साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धौ सिद्धिनिमित्तं प्रयुज्यते प्रमाणकुशलै-
रित्यर्थः । हेतुरिति दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न
हेतुरिति ॥ २० ॥

बीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयत्वमित्या-

१ छ. "नुत्पत्तेरतोऽजा" । २ ग. झ. "रतोऽजा" । ३ ग. झ. "वं तर्हीति" । ४ च नः ।
५ क. "रणाभा" । ६ च. स साध्यसमः सा" । ७ झ. "न समस्तुल्यो" । ८ च. "त्यक्षं का" । ९ घ.
च. "दिर्नापू" । १० च. "स्याऽऽदि" । ११ क. "रवादि" । १२ क. झ. पूर्वं पू" । १३ च. पूर्वा-
ङ्कुर" । १४ च. झ. "तस्य चाऽऽदि" । १५ छ. "दिमत्त्वानु" । १६ ग. घ. "संमति" । १७ च.
झ. "स्मात्सुष्टु" । १८ च. च सा" । १९ घ. हेतोरि" । २० घ. "ति च द" ।

शङ्कयाऽऽह—बीजेति । दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वेऽपि साधकत्वमस्ति स्यादशङ्कयाऽऽह—
न हीति । श्लोकापोधं चोद्यमुद्गावयति—नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थज्ञान्यम् ।
शब्दमाश्रित्य च्छलप्रयोगमेवोदाहरति—पुत्रादिति । आदिशब्देन फलादुत्पद्यमानः
सज्ज ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गृह्यते । कार्यकारणभावो हेतुफलयोरित्यत्रानभिप्रेतमर्थं
कथयति—न हीति । तत्रैव प्रश्नपूर्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति—किं तर्हीति । दृष्टान्ता-
संप्रतिपत्त्या परिहरति—अत्रेति । मायावादिमते कचिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तु-
भूतस्यासंप्रतिपत्तेर्ममत्युक्तम् । प्रत्यक्षावष्टम्भेन दृष्टान्तं साध्यज्ञाशङ्कते—नन्विति ।
किं बीजाङ्कुरव्यक्तयोरिदं कार्यकारणत्वमिष्यते किं वा बीजाङ्कुरसंतानयोरिति
विकल्पयाऽऽद्यं दूषयति—न पूर्वस्येति । तदेव प्रपञ्चयति—यथेत्थादिना । बीजव्य-
क्तेरङ्कुरव्यक्तेश्चोक्तप्रकारेणानादित्वस्यान्योन्यकारणत्वस्य चानुपपत्तिरिति शेषः ।
करुणान्तरमुत्थापयति—अथेति । बीजसंततरेरङ्कुरसंततेश्चानादित्वमन्योन्यकारणत्वं
चाविरुद्धं सिध्यति । बीजजातीयाङ्कुरजातीयमङ्कुरजातीयाद्वीजजातीयमुत्पद्यमा-
नमुपलभ्यते । तथैव हेतुजातीयात्फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतुजातीयमाविरुद्धमित्यर्थः ।
दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च संततरेकस्या व्यक्तेर्व्यतिरेकेणासंभवाभैवमिति दूषयति—नेत्था-
दिना । तदेव प्रपञ्चयति—न हीति । तदनादित्ववादिभिस्तासु व्यक्तिषु मिथो हेतु-
त्वमनादित्वं तद्वैदैनशीलैरिति यावत् । अन्योन्याश्रयत्वादनवस्थानाद्वा हेतुफलयो-
र्मिथो हेतुफलभावस्य वक्तुमशक्यत्वाददृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनुपपत्तिः सिद्धेत्युपसं-
हरति—तस्मादिति । दृष्टान्तस्यासंप्रतिपन्नत्वे स्थिते कार्यकारणस्य कचिदपि संप्र-
तिपत्त्यभावात्पुत्राज्जन्म पितृयुथेत्यादि न च्छलप्रयुक्तमिति फलितमाह—तथा चेति ।
एवं श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे—न चेति । किमिति हेतुशब्दस्य
मुख्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोऽर्थो गृह्यते, प्रकरणसामर्थ्यादित्याह—प्रकृतो हीति । हेतुफल-
भावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ २० ॥

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

१ छ. 'कम' । २ ख. 'पोखं चो' । ३ ग. 'मानो हे' । ४ ग. झ. तत्रैवं । ५ ग. झ. 'पत्तिर्म' ।
६ घ. किं बी' । ७ झ. 'त्वस्याप्यनु' । ८ ख. छ. 'वः । विड' । ९ ग. झ. 'दिमत्त्वम' । १०
ग. झ. 'न्यकार्यका' । ११ ग. झ. 'णत्वं वा वि' । १२ ग. झ. 'यमु' । १३ ख. 'के सं' । १४
ग. न. झ. व्यक्तियति' । १५ घ. ड. 'क्तेर्व्यक्तियति' । १६ क. 'दनुशी' । १७ क. छ. छ.
'णत्वस्य' । १८ छ. मुख्यार्थ' । १९ न. 'ते क' । २० घ. 'परप' । २१ क. घ. ड. न. 'द्धि
चेदमा' । २२ छ. वै कार्यार्थ' ।

कथं बुद्धैरजातिः परिदीपितेत्याह—चदेतदेतुफलबोः पूर्वापरापरिह्वानं तच्चैतदजातेः परिदीपकमवबोधकमित्यर्थः । जायमानो हि च धर्मो गृह्यते, कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते । अवश्यं हि जायमानस्य ग्रहीत्रा तज्जनकं ग्रहीतव्यम् । अन्यजनकयोः संबन्धस्यानपेक्षत्वात् । तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥ २१ ॥

यत्पुनरन्योन्यपक्षं प्रतिक्षिपद्भिरजातिर्वस्तुतो ज्ञापिता परीक्षकैरित्युपक्षिप्तं तत्र कथमजातिर्वस्तुतो ज्ञापितेत्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वापरेति । कार्यस्य गृह्यमाणत्वादजातिरसिद्धेत्याशङ्क्य कारणस्यापि तर्हि ग्राह्यत्वादितरेतराश्रयादजातिरितिव्यक्ता सिध्यतीत्याह—जायमानादिति । तत्र पूर्वार्धे प्रश्नद्वारा विवृणोति—कथमित्यादिना । निधेते पौर्वापर्ये निर्धारिते जातिः सिध्यति । तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयार्धे विमज्जते—जायमानो हीति । कार्यग्रहणे कारणं ग्रहीतव्यमिति कुतो नियम्यते तत्राऽऽह—अवश्यं हीति । कार्यकारणयोनियतसंबन्धवतोरितरेतराश्रयाद्दुर्ग्रहत्वादजातिरेव वस्तुतो ज्ञापितेत्युपसंहरति—तस्मादिति । कार्यकारणयोर्दुर्ज्ञानत्वं तच्छब्देन परामृश्यते ॥ २१ ॥

स्वतो वा परतो वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

इतश्च न जायते किञ्चित् । १५ जायमानं वस्तु स्वतः परत उपपद्यते वा सदसत्सदसद्वा न जायते न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म संभवति । न तावत्स्वयमेवापरिनिर्भरत्वेन स्वरूपात्स्वयमेव जायते यथा घटस्तस्मादेव घटात् । नापि परतोऽन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः पटात्पटान्तरम् । तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः पटो भौ न जायते । ननु मृदो घटो जायते पितृश्च पुत्रः । सत्यम् । अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानाम् । तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते किं सत्यमेव तावुन मृपेति यावता परीक्ष्यमाणे । शब्दप्रत्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत् । “ वाचाऽऽरम्भ-

१ श्रुतैर* । २ क. *दीपिक* । ३ क. घ. च. छ. ज. हि चेदमो । श्रुति वै ध* । ४ क. क. छ. ज. *रभिव्य* । ५ ग. *यतयी* । ६ ग. क. *ध्यतीति* । ७ ग. क. *वेन त* । ८ ग. ज. *गुह्य* । ९ क. *च्छलेन* । १० घ. यतो यज्जा* । ११ ज. *व्यमत्वात्स्वतः स्व* । १२ क. छ. *स्वरु* । १३ क. च. छ. वा जा* । १४ ज. *दोऽपि* । १५ क. *माणं घ* ।

णम् " इति श्रुतेः । सखेन जायते सत्त्वान्मृत्पिण्डादिवत् । यद्यसत्तयाऽपि न जायते सत्त्वादेव शृङ्गविषाणादिवत् । अथ सदसत्तयाऽपि न जायते विरुद्धस्यैकस्यासंभवात् । अतो न किञ्चिद्वस्तु जायत इति सिद्धम् । येषां पुनर्जनिरेव जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वं च वस्तुनः, ते दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्यमित्यवधारणं क्षणान्तरानवस्थानादननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्वकं साधयति—स्वतो वेत्यादिना । कस्यचिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—इत-
श्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनूद्य षोढा विकल्पयति—चञ्जायमानमिति । सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसंभावनां सूचयति—न तस्येति । तत्राऽऽद्यं दूषयति—न तावदिति । स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वस्मादेव स्वरूपात् तावज्जायते स्वयमेव स्वापेक्षामन्तरेण स्वकारणाधीनतया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः स्वसिद्धे-
रित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—
नाप्रीति । न खल्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकम् । घटादपि पटोत्पत्तिपसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोभ्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति वाच्यम् । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति—तथेति । विरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट-
यति—चथेति । न हि घटपटाम्बां घटः पटो वा जायमानो दृश्यते । तथा जाय-
मानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुपपन्नमित्यर्थः । अन्यत्वे सत्यपि जन्यजनकमावश्य-
प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञासौ शक्यते प्रतिक्षेप्तुमिति शङ्कते—नन्वेति । किं प्रत्यक्षानुसारिणौ
शब्दप्रत्ययाविवेकिनामिष्येते किं वा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—
सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—तावदेवेति । सृषेवेति परीक्ष्यमाणे सतीति संबन्धः ।
तच्च जन्मशब्दार्थविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव वाचाऽऽरम्भणश्रवणाज्ज्ञापरमार्थतो यावता
विद्यते, तस्मादसत्तालम्बनत्वमेव शब्दप्रत्यययोरेष्टव्यमिति योजना । चतुर्थं शिथिल-
यति—सञ्चेदिति । पञ्चमं निराकरोति—चदीति । षष्ठं प्रत्यादिशति—अयेत्या-
दिना । षण्णां विकल्पानां निरासे क्लृप्तं निगमयति—अतो नेति । क्रियाकारक-

१ क. ख. घ. ङ. 'स्तिष्ठादि' । २ क. ख. 'ते विद्यतेऽपि' । ३ क. छ. झ. 'षाणव' । ४
च. 'पि जा' । ५ च. 'स्तुतस्ते द्' । ६ ख. 'मित्य' । ७ घ. 'रणा' । ८ ङ. 'णलक्ष' । ९ ग.
झ. 'स्तुतोऽव' । १० क. छ. झ. 'नो वस्तुनो ज' । ११ क. ङ. 'पि घटो' । १२ क. 'पत्तिरित्य' ।
१३ च. छ. ङ. झ. 'मिष्यते' । १४ ग. झ. तत्र । १५ ङ. विकारानां । १६ झ. 'नो फ' । १७
घ. ङ. 'तं ग' ।

फलनामात्पक्षे जन्मानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूय दूषयति—येषां पुनरिति ।
बौद्धानां न्यायावष्टम्भेन वस्तु व्यवस्थापयतां कुतो न्यायबाह्यत्वमित्याशङ्काऽऽह—
इदमिति । इदमा वस्तु परामृष्टम् । इत्यमिति क्षणिकत्वं विवक्षितम् । एवंमवधारणा-
वच्छिन्ने क्षणे वस्तववच्छेदकक्षणातिरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानाभावात् तस्मिन्ननुभवः सिध्य-
तीत्यर्थः । न च तस्मिन्नननुभूतेऽर्थे स्मृतिरुत्पद्यते । तथा च वस्तुनि प्रत्यक्षद्वया-
सिद्धौ व्यवहारासिद्धिरित्याह—अननुभूतस्येति ॥ २२ ॥

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

किंच हेतुफलघोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बलाद्धेतुफलघोरजन्मैवा-
भ्युपगतं स्यात् । तत्कथम्, अनादेरादिरहितात्फलाद्धेतुर्न जायते न ह्यनु-
त्पन्नार्दनादेः फलाद्धेतोर्जन्मेष्यते त्वया । फलं चाऽऽदिरहितादनादेर्हे-
तोरजास्त्वभावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते । तस्मादनादि-
त्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलघोरजन्मैवाभ्युपगम्यते । यस्मादादि कारणं
न विद्यते यस्य लोके तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते । कारणवत्
एव ह्यादिरभ्युपगम्यते नाकारणवत्तः ॥ २३ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेत्वन्तरमाह—हेतुर्नेति । नानादेः फलाद्धेतुर्जायते ।
न हि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्म युक्तं सदा तज्जन्मप्रसङ्गादित्यर्थः । फलमपि न
हेतोरनादेर्जायते दोषसाम्यादित्याह—फलं चेति । नापि स्वभावतो निमित्तमन्तरेण
फलं हेतुर्वा जायते । तत्र हेतुमाह—आदिरिति । कारणरहितस्य जन्मानुपपत्त्येति-
त्यर्थः । वस्तुनो वस्तुतो जन्ममावे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य सूचयति—किंचेति ।
हेत्वन्तरमेव दर्शयितुं प्रथमं प्रतिज्ञां करोति—हेत्विति । फलाद्धेतुर्जायते ततश्च
फलमित्यभ्युपगमात्कथमजन्माभ्युपगतमिति पृच्छति—कथमिति । तत्राऽऽद्यपादा-
क्षरयोजनया परिहरति—अनादेरिति । तदेवोपपादयति—न हीति । फलं कार्यका-
रणसंघातः । हेतुर्वर्मादिः । फलं चापीति मागं विभजते—फलं चेति । अजाज्जा-
यत इति नाभ्युपगम्यत इति संबन्धः । स्वभावत इति पदं योजयति—स्वभावत
एवेति । फलितं निगमयति—तस्मादिति । न हेतुफलघोर्जन्मवतोरनादित्वमभ्युप-

गन्तुं शक्यम् । अभ्युपगमे^१ च जन्मेव तयोराकस्मिकं स्वादिस्यर्थः । स्वभावबोदनि-
राकरणं प्रतिज्ञातमुत्तरार्धवष्टम्भेन प्रतिपादयति—यस्मादिति ॥ २३ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तितता मता ॥ २४ ॥

उक्तस्वैवार्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति—प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दा-
दिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वम् । निमित्तं कारणं विषय इत्येतत्सनिमि-
त्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयतेत्येतत्प्रतिजानीमहे । न हि नि-
र्विषया प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वात् । अन्यथा
निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य नाशोऽ-
नाशोऽभावः प्रसज्येतेतर्कः । न च प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्वाभावो-
स्ति प्रत्यक्षत्वात् । अतः प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तन्त्रं
परतन्त्रमित्यन्धेश्च तस्य परतन्त्रस्य परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञान-
व्यतिरिक्तस्यास्तितता मताऽभिमेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमाश्रयस्वरूपाया
नीलपीतादिबाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभावभेदेनैव वैचित्र्यं संभवाति ।
स्फटिकस्येव नीलाद्युपाध्याभयेर्विना वैचित्र्यं न घटन इत्यभिप्रायः । इतश्च
परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तितता । संक्लेशनं संक्लेशो
दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते श्लाघिदाहादिनिमित्तं दुःखं यद्यन्यादिर्बाह्यं
दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात्ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत
उपलभ्यते तु, अतस्तेन मन्यामहेऽस्ति बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे
संक्लेशो युक्तः । अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्माद्योगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तम् । इदानीं बाह्यार्थवाद-
मुत्थापयति—प्रज्ञप्तेरिति । ज्ञानस्य निर्विषयत्वे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिं प्रमाणयति—
अन्यथेति । अग्निदाहादिप्रयुक्तदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तेश्चास्ति बाह्यार्थ इत्याह—संक्लेश-
श्चेति । परतन्त्रं परकीयं शास्त्रं तस्यास्तितता तद्विषयस्य बाह्यार्थस्य विद्यमानतेति

१ क. ज. स. 'मे त्वम्' । २ क. ग. स. 'वादिनि' । ३ घ. 'मित्ता' । ४ क. 'तं कर' ।
५ क. 'तस्य नि' । ६ च. 'वर्षं तदेत' । ७ घ. स. 'सिः स्यात्सनि' । ८ क. 'ज्यद्व' । ९ स.
'न्यायाशा' । १० क. तन्त्रा' । ११ स. से। स्वप्न' । १२ च. स. 'नैतद्वैचि' । १३ क. नीलपी-
ताद्यु' । १४ च. 'विचित्रमित्य' । १५ च. 'र्थस्या' । १६ च. 'बाह्या' । १७ क. 'द्वारादि' ।
१८ स. 'मित्तिवि' । १९ ज. 'लभ्यते । उ' । २० ग. 'नस्यासविष' । २१ क. ख. 'स्य सविष' ।
२२ ग. स. 'वार्थरीत्या' । २३ ख. 'कीयसा' ।

यावत् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—उक्तस्यैवेति । वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मेत्युक्तार्थ-
स्तस्यैव दृढीकरणं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते तथा पुनराक्षेपमुखेन(ण) बाह्यार्थवा-
दिनां प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपभूतां प्रज्ञप्तिं प्रतिषेधति—‘ब्रह्मज्ञादीति’ ।
साकारवादं व्युदस्यति—स्वात्म्येति । प्रज्ञप्तेविषयनिरपेक्षत्वात् स्वातिरिक्तविषयतेत्या-
शङ्क्याऽऽह—न हीति । सनिमित्तत्वं स विषयत्वेन स्फुरणम् । तमेव हेतुं द्वितीय-
पादयोजनया विशदयति—अन्यथेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे—न चेति ।
प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्यानेन कथयति—अत इति । ननु
प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव बाह्यालम्बनं वैचित्र्यमन्तरेण स्वगमं वैचित्र्यं घटिष्यते तत्राऽऽह—
न हीति । औपाधिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्यमित्याशङ्क्य बाह्यार्थातिरिक्तोपाध्यनधि-
गमानैवमित्याह—स्फटिकस्येति । तृतीयपादं हेत्वन्तरपरत्वेनावतारयति—तत्तश्चेति ।
तस्योपलब्धिमुपपादयति—उपलभ्यते हीति । तदुपलम्भेऽपि कुतो बाह्यार्थसिद्धि-
रित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य मा भूदिति चेन्न । स्वानु-
भवेविरोधादित्याह—उपलभ्यते त्विति । विशिष्टदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तिसिद्धं फल-
माह—अत इति । विज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थभावेऽपि क्लेशोपलब्धिरविरुद्धेत्याशङ्क्याऽऽह—
न हीति । अन्यत्र दाहच्छेदादिव्यतिरिक्ते चन्दनपङ्कलेपादाविति यावत् ॥२४॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

अत्रोच्यते—बाढमेवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्लेशोपलब्धियुक्तिदर्शना-
दिष्यते त्वया । स्थिरी भव तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्युपगमे
कारणमित्यत्र । ब्रूहि किं तत् इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञप्त्यालम्बनाभि-
मि(म)तस्य घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वं वैचित्र्याहेतुत्वमिष्यतेऽस्माभिः,
कथं, भूतदर्शनात्परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि घटो यथाभूतमृदू^१दर्शने
सति तद्व्यतिरेकेणास्ति । यथाऽऽश्वान्महिषः, पटो वा तन्तुव्यतिरेकेण ।
तन्तवशांशुव्यतिरेकेणेत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शनं अं ब्रह्मप्रत्ययनिरोधाभैव
निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथवा भूतदर्शनाद्बाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमि-

१ घ. ‘मृदु’ । २ ग. ज. झ. ‘ति । स्त्राका’ । ३ क. छ. ‘म्बनवै’ । ४ क. कृता । ५ छ.
‘वसिद्धत्ववि’ । ६ ग. लब्धानु’ । ७ घ. ‘किदर्श’ । ८ झ. ‘ति । अत्रोच्य’ । ९ क. ‘ज्ञत्वात्’ । १०
झ. ‘केनेति । त’ । ११ ख. ड. च. छ. ‘न्तवो वाऽशु’ । १२ च. ‘दर्शने श’ । १३ छ.
‘आदिश’ ।

पश्यते । रज्ज्वादाविष सर्पादेरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्या-
निमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । न हि सुषुप्तसमाहिनमुक्तानां भ्रान्तिदर्श-
नाभाव आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते । न ह्युन्मत्तावगतं वस्त्वुन्-
न्मत्तरपि तथाभूतं गम्यते । एतेन द्वयदर्शनं संक्षेपोपलब्धिश्च भूत्युक्ता ॥२५॥

द्वाभ्यामर्थपत्तिभ्यां बाह्यार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादमुद्धातयति — प्रज्ञप्तेरिति । अस्तु
का नाम वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह—निमित्तस्येति । मतान्तरे प्राप्ते तन्निराकरण-
मुच्यते—विज्ञानवादिनेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—अत्रेति । तत्र पूर्वार्थं विम-
जते—बाढमित्यादिना । द्वैतिनस्तव तर्कप्रधानत्वान्न प्रतीतिमात्रशरणा युक्तेऽपि
मत्वाऽऽह—स्थिरी भवेति । वस्तुनो बाह्यस्यार्थस्य तथात्वं प्रज्ञप्तिविषयत्वं तस्या-
भ्युपगमे कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येतस्मिन्नर्थे त्वं स्थिरी भवेति योजना । विचार-
दृष्टिमेवावष्ट्याहं वर्ते किं ततो दूषणं ब्रूहीति पृच्छति—ब्रूहीति । तत्रोत्तरार्थं सि-
द्धान्ती व्याकुर्वन्नतरमाह—उच्यत इत्यादिना । घटादेर्वैचित्र्यहेतुत्वे प्रश्नपूर्वकं
हेतुमाह—कथमित्यादिना । परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति—न हीति । तत्र वैधर्म्य-
दृष्टान्तमाह—तथेति । घटे दर्शितं न्यायं पटेऽपि दर्शयति—पटो वेति । तन्तु-
प्वपि न्यायं साम्यमुदाहरति—तन्तव इति । परमार्थदर्शनफलमुपसंहरति—इत्येवमिति ।
घटादीनां स्वकारणव्यतिरेकेणासतां न प्रत्ययवैचित्र्यहेतुत्वमतो घटदिप्रत्ययवत्प्रत्य-
यान्तराण्यपि प्रत्ययत्वाविशेषाद्वास्तवालम्बनवर्जितानि मन्तव्यानीत्यर्थः । भूतदर्शनं
यौक्तिकं तत्त्वदर्शनं ततो निमित्तस्थानि निमित्तत्वमिति व्याख्यातम् । इदानीमभूतदर्श-
नादिति पदच्छेदेन व्याख्यानान्तरमाह—अथवेति । यथा रज्ज्वादाविषाते सर्पा-
देराशेषितस्य दर्शनाच्च तस्य वस्तुनो दर्शनं प्रत्यालम्बनत्वमिष्टम् । तथेवाधिष्ठानज्ञाना-
पेक्षया परमार्थतो दर्शनाद्बाह्यस्यार्थस्य ज्ञानं प्रत्यालम्बनत्वं वास्तवमभ्युपगन्तुमशक्य-
मित्यर्थः । किंच विमतो बाह्यार्थो न तत्त्वतो ज्ञानं प्रत्यालम्बनं भ्रान्तिविषयत्वा-
द्रज्ज्वां सर्पादिवदित्याह—भ्रान्तीति । हेतुं साधयति—तदभाव इति । भ्रान्त्य-
भावे बाह्यार्थो न भातीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति—न हीति । देहाभिमानवतो बाह्यार्थप्र-
तिमानध्रौव्याद्द्वैतदर्शिनोऽपि तत्प्रतिमानमप्रत्युहं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह—न ह्युन्म-
त्तेति । बाह्यार्थसमर्थनार्थमुक्तमर्थपत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह—एतेनेति । तत्त्व-

१ छ. 'मानात्' । २ च. 'बाह्यार्थ' । ३ च. 'गतव' । ४ क. 'रुपतेर' । ५ झ. 'दर्शनसं' ।
६ च. 'विषयेत्यु' । ७ क. छ. प्रयुक्त । ८ ग. छ. झ. 'बाह्यार्थ' । ९ च. गुर्कयु । १० ग. झ.
'थं स्थि' । ११ अ. 'ति । त' । १२ ख. 'व्यादेतु' । १३ घ. अ. 'शितन्या' । १४ ग. झ. पदे
हं । १५ ख. घ. झ. 'सामान्यमु' । १६ ख. क. 'ति । एव' । १७ छ. प्रत्ययल' । १८ छ.
'बाह्यार्थ' । १९ छ. प्रत्ययल' । २० अ. 'ति । हे' । २१ घ. क. अ. 'नार्थमर्थ' । २२ ग. छ.
अ. 'स्याशङ्क्याऽऽह' ।

दर्शनां स्फुरणातिरिक्तवस्त्वनुपलम्भप्रदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं दुःखोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता ।
तेषामुपपद्यमानार्थापत्तिद्वयस्यानुत्थानम् । व्यवहारदृष्ट्या तु पूर्वभ्रमसमारोपितस्वप्नव-
देव संदेवने वैचित्र्यं दुःखे च व्यवहाराङ्गमित्यन्यथाऽप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

यस्माज्जास्ति बाह्यं निमित्तमतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं बाह्यालम्बनाविषयम् ।

नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत् । अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थव-
देव बाह्यः शब्दाद्यर्थो यत उक्तहेतुत्वाच्च । नाप्यर्थाभासचित्तात्पृथक्चित्त-
मेव हि घटाद्यर्थवद्वभासते यथा स्वप्ने ॥ २६ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वप्रसिद्धेस्तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न स्यादित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—चित्तमिति । न हि स्फुरणं सकर्मकं तस्य सकर्मकत्वप्रसिद्ध्यभावात् । जाना-
तेस्तु सकर्मकत्वं क्रियाफलत्वकल्पनया स्वीकृतमिति भावः । चित्तस्यार्थस्पर्शित्वा-
मपि तदामासस्पर्शित्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नार्थेति । हेतुमाह—अभूत
इति । प्रथमपादं व्याचष्टे—यस्मादिति । विमतं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति
चित्तत्वात्संप्रतिपन्नवदिति द्वितीयं पादं विमजते—नापीति । न हि दृष्टान्ते तस्यार्था-
मासस्पर्शित्वं तस्यैव तदात्मना मानादित्यर्थः । तृतीयपादं व्याकरोति—अभूतो
हीति । विमतोऽर्थः सन्न भवत्यर्थत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यनुमानात् ज्ञानस्याऽऽलम्ब-
नमित्यर्थः । विमतोऽर्थः स्वविपर्ययज्ञानजनको न भवति भ्रान्तिविषयत्वात्संप्रतिपन्नव-
दित्युक्तमनुमानं स्मारयति—उक्तेति । अर्थजन्यत्वाभावे विज्ञानस्यार्थाभासजन्यत्वं
स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह—नापीति ॥ २६ ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

ननु विपर्यासस्तर्जसति घंटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य । तथा च
सत्यविपर्यासः क्वचिदुक्तव्य इति । अत्रोच्यते । निमित्तं विषयमतीता-

१ ग. क. झ. 'वैभ्रान्ति' । २ क. ग. ड. झ. 'पितं स्व' । ३ ख. ड. न. 'व वै' । ४ ख.
'विधे दु' । ५ च. 'स्तथा पृ' । ६ ख. घ. ज. न संस्पृ' । ड. च. न संस्पृशत्य' । ७ न. 'ते
हि स्व' । ८ झ. स्मरणं । ९ ख. न. 'मर्मक' । १० झ. सर्वकर्मकत्वकिं । ११ झ. 'लक' । १२
क. न. 'शितत्वा' । १३ घ. न. 'वे त' । १४ घ. ड. न. 'शितत्वं' । १५ ख. झ. 'भूतो हीति' ।
१६ घ. ड. न. 'न्तेऽस्मि' । १७ झ. 'तीर्थं न्या' । १८ घ. 'र्षः वि' । १९ ग. 'यथे ज्ञा' । २०
घ. ड. न. 'वदे घ' ।

नामसन्नतेमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न स्पृशेदेवं हि । यदि हि कश्चित्
त्संस्पृशेत्सोऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽसत्ति-घटे घटाद्या-
भासता विपर्यासः स्यान्न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थसंस्पृशेत् ।
तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथंचिद्विपर्या-
सोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव हि स्वभावश्चित्तस्य यदुत्पासति निमित्ते
घटदौ तद्वदवभासनम् ॥ २७ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वाभावे तस्य तथात्वप्रथा भ्रान्तिर्भवेत् । भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रयोगि-
नीत्यन्यथारूपातिमाशङ्क्याऽऽह—निमित्तमिति । कालत्रयेऽपि ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थ-
स्पर्शित्वाभावे तद्वातनामावातज्जन्या नान्यथारूपातिः सिध्यति । भ्रान्तिस्तु विधान्त-
रेणापि भविष्यतीत्याह—अनिमित्त इति । लोकाव्यावर्त्यमाशङ्कां दर्शयति—नान्विते ।
यदि घटादिर्बाह्योऽर्थो न गृह्यते तर्हि तस्मिन्सत्येव तदामासता ज्ञानस्य विपर्यासः ।
अतस्मिन्सत्तद्वद्वेस्तथात्वात् । विपर्यासे च स्वीकृते कश्चिदप्यविपर्यासो वक्तव्यः,
अन्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वस्यान्यथारूपातिवादिमिरिष्टत्वादित्यर्थः । तत्र पूर्वार्थयोजना
परिहरति—अत्रेति । उक्तमेवार्थमुत्तरार्थयोजनया साधयति—यदीति । अत्रान्तेरमा-
वादसंभवे भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह—
अयमेवेति । स्वभावशब्देनान्विद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्विकेति नियमः ।
सन्निधयाणां भ्रमाणामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यति ये जातिं स्वे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥ २८ ॥

मन्त्रेण सन्निमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं बाह्यार्थ-
वादिपक्षमतिषेधपरमाचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षमतिषेधाय
तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घट आभासता चित्तस्य
विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि
चित्तस्य जायमानोऽवभासताऽसत्येव जन्मानि युक्ता भवितुमिच्छन्तो न
जायते चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायतेऽस्तस्य चित्तस्यै जातिं

१ च न संस्पृशेत् । २ क. 'शेत्सो' । ३ क. घ. ड. 'व य' । च. 'व चित्ते य' । ४ क. ड.
झ. 'यामा' । ५ च. झ. 'र्थस्य सं' । ६ च. 'य अपे स' । ७ घ. ड. ज. 'ये विज्ञा' । ८ क.
'दिर्बाह्यो' । ९ घ. ड. ज. 'बाह्यार्थो' । १० क. 'न्तरेव' । ११ क. 'सत्त्वाज्ज्ञान' । १२ क. ड. ज.
'द्वि' । १३ क. ग. ज. झ. 'जनार्थं सा' । १४ च. 'वेधयति' । अतस्तदि' । १५ घ. 'दि क'
स्मात्सत्ये' । १६ क. 'स्य ज्ञाय' । १७ घ. चित्तं तथा । १८ घ. 'था ह' । १९ घ. चित्तं ह' ।
२० च. 'ते वत्' ।

पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिकत्वेदुःखित्वशून्यत्वानात्मत्वादि च, तेनैव चित्तैर्ब्रह्मरूपं ब्रह्ममन्त्रयं पश्यन्तः खे चै पश्यन्ति ते पदं पश्यादीनाम् । अत इतिभ्योऽपि द्वेतिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां स्वदर्शनस्यापि शून्यतां प्रतिजानन्ते ते ततोऽपि साहसिकतरा खं मुष्टिनाऽपि जिघृक्षन्ति ॥ २८ ॥

बाह्यार्थादिपक्षमेव विज्ञानवादमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञानवादमिदानीमपवदति— तस्मादिति । प्रतिक्षणं विज्ञानस्य जन्म दृश्यते विज्ञानवादमिरित्याशङ्क्याऽऽह— तस्येति । वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं श्लोकास्य तात्पर्यमाह—मग्नमेरिति । तच्च बाह्यार्थादिनो बाह्योऽर्थो विज्ञानवदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तं तत्पुनराचार्येण भवत्वैवमित्यनुज्ञातम्, बाह्यार्थावाददूषणस्य स्वमतेऽपि संमतत्वादित्याह—बाह्यार्थ इति । बाह्यार्थावाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह—नदवेति । असत्येव घटादौ घटाग्रामासत्वं विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवादननिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः । संप्रति विज्ञानवाददूषणमवतारयति—तदिदमिति । तस्मादित्यादि व्याचष्टे—तस्मादिति । भूतदर्शनाद्घटादेर्मृदादिमात्रं भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि विज्ञप्तिमात्रं तत्त्वं तस्य शास्त्रतो दर्शनादिति यावत् । द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विमजने—यथेति । विमतं विज्ञानजन्म न तात्त्विकं दृश्यत्वान्नीलपीतादिवदित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—अत इति । तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्मायोगाद्ये तस्य तात्त्विकं जन्म पश्यन्ति ते पक्षपादीनां खेऽपि पदं पश्यन्तीत्यन्वयः । अनात्मत्वादीत्यादिशब्देनान्योन्यविक्षणत्वमन्योन्यसादृश्यं च गृह्यते । तत्र हेतुं सूचयति—तेनैवेति । स्ववृत्तेरनुपपत्तेस्तद्दृश्यतामन्तरेण च तद्धर्मदृश्यतासंभवादित्यर्थः । विज्ञानवादे फलितं विशेषं दर्शयति—अत इति । शून्यवादिनं प्रति विशेषं कथयति—येऽपीति । पश्यन्त एवेत्यविलुप्तमूला स्योत्यते । दृग्बलादेव सर्वाभावः सिध्यति । दृग्भावस्तु कथं सिध्येत् । न च तावद्दृग्मेव तदभावं साधयेत् । तयोरेककालत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । किंच सर्वशून्यतां वदन्तः शून्यतादर्शनस्य स्वात्मदर्शनस्य च शून्यतां वदन्ति । तथा च स्वपक्षासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—स्वदर्शनस्येति । ततोऽपीति । विज्ञानवादिभ्योऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

१ छ. 'स्वशु' । २ ख झ 'दुःकल्प' । ३ घ क. ज. 'तत्' । ४ झ. 'श्यन्तोऽत. खे । ५ छ. 'नन्ति ते' । ६ ग क. झ. 'कता' । ७ ग. 'नो वि' । ८ छ. बाह्यार्थो वि' । झ. 'बाह्यार्थे' । ९ क. छ. 'अनाप्र' । १० ग ख. क. ज. 'वरथेव' । ११ क. छ. झ. 'त्यभ्यनु' । १२ ख. खे प' । १३ क. छ. दृग्भाववस्तु । १४ घ. क. ज. 'स्य शु' ।

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

चकैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धम् । यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोपसं-
हारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति बादिभिः परि-
कल्प्यते तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्त्वस्यैव ततस्तस्मादजातैक-
पायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

यदि विज्ञानस्य बाह्यालम्बनेत्वं क्षणिकत्वं शून्यत्वं च न संभवति किं तर्हि तत्त्व-
मेकरूपं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अजातमिति । तस्याश्च प्रकृतेरन्यथात्वं पुरस्ता-
देव निरस्तमित्याह—प्रकृतेरिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—चकैरिति । कूटस्थ-
मद्वितीयं ब्रह्मेति यत्पूर्वत्र प्रतिज्ञातं तज्जन्मनो दुर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धम् ।
तस्यैव सिद्धस्यार्थस्य फलमुपसंहरतुमेव श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्थं योजयति—अजात-
मिति । यदि चित्तं पुनरुपजातमपीष्टं तर्हि तद्ब्रह्मैव तस्य कौटोऽध्यैकत्वामान्योत्त-
त्पुनर्यस्तुतो न जातमेव मायया जन्मवदिति कल्प्यते चेत्तस्यार्जोतिरेवाजातत्वात्प्रकृ-
तिर्भवतीत्यर्थः । द्वितीयार्थं योजयति—अजातरूपाया इति । तस्याधिदम्यथात्वं
स्वरूपहानिरापतेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अनादिरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्ततो चाऽऽदिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥ ३० ॥

अयं चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्यते ।
अनादेरसीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति बुद्धिब-
सिद्धिर्नोपयास्यति । न ज्ञानादिः सन्नन्तवान्कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । बीजा-
ङ्कुरसंर्बन्धनैरन्तर्धविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकसंस्वभावेनापोद्भिस्तत्त्वात् ।
तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानमासिकाकर्मवयस्य मोक्षत्वाऽऽदिमतो न भविष्यति ।

१ झ. 'ते य' । २. च. 'जातिस्ततस्त' । ३. क. छ. 'स्य चित्तस्य त' । ४. ग. झ. 'नवा-
दस्य' । ५. ग. झ. 'त्वं शू' । ६. ग. झ. 'कत्वरूपं च संभ' । ७. ग. झ. 'तत्तज्जन्म' । ८. ग. झ.
'मपीष्ट' । ९. ग. घ. क. ज. 'दस्यैक' । १०. घ. 'म्य'कु' । ११. ख. घ. क. ज. 'तमिति स्मा' ।
१२. क. 'जायमानत्वा' । १३. घ. 'हा आदि' । १४. घ. 'ति । तर्जना' । १५. घ. क. ज.
'विस्तस्य' । १६. घ. ज. झ. 'बन्धे नै' । १७. च. 'वस्तुभावेनाऽऽपादि' । १८. घ. झ. 'पि
ज्ञा' । १९. ख. घ. क. ज. 'प्रसव' । २०. ज. भवति ।

घटादिष्वदर्शनात् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । असत्त्वादेव शशविषाणस्येवाऽऽदिमत्त्वाभावश्च ॥ ३० ॥

कूटस्थं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—अनादेरिति । विमतः संसारो नूनन्तवाननादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः । किंच मोक्षोऽनन्तो न भावेत्वे सत्यामिमत्त्वाद्वद्वदित्याह—अनन्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—अयं चेति । तत्र पूर्वार्धे व्याकरोति—अनादेरिति । अतीतकोटिरहितस्य पूर्वं नाऽऽसीदित्यच्छेदवर्जितस्येत्यर्थः । योऽनादिभावः सोऽन्तवानेति व्याप्तिरात्मानि व्यक्तेत्याह—न हीति । बीजाङ्कुरयोर्हेतुफलभावेन संबन्धस्तस्य नैरन्तर्त्यं संतानस्तस्यानादिभावत्वेऽपि विच्छेदस्यान्तस्य दृष्टत्वादनेकान्तिकतेति शङ्कते—बीजेति । भवत्वविशेष्यांशस्य तत्रावर्तनान्न व्याप्तिचारशङ्केति दूषयति—नैकेति । द्वितीयार्धे व्याचष्टे—तथेति । यत्राऽऽदिमत्त्वं तत्र नानन्तत्वमिति व्याप्तिभूमिमाह—घटादिष्विति । यथा कृतकोऽपि घटादिष्वसौ चित्त्यस्तथा बन्धध्वंसोऽपि भविष्यतीत्यनेकान्तिकत्वमाशङ्कते—घटादीति । मोक्षस्याभावस्ये सति परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भङ्येतेति दूषयति—तथा चेति । किंच प्रागसतः सत्तासमवायकं कार्यत्वं तदपि मोक्षस्यासत्त्वे सिध्यतीत्याह—असत्त्वादेवेति ॥ ३० ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सहशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२ ॥

वितथैः कृतव्याख्यानो श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रसङ्गेन पठितो ॥ ३२ ॥

अस्तु तर्हि मोक्षस्याऽऽद्यन्तवत्त्वं तत्राऽऽह—आदाविति । यदित्युपशेदकादिमुच्यते । तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । वितथैस्तैरेव मरीच्युदकादिभिः । सादृश्यमाद्यन्तवत्त्वम् । विमता मोक्षाद्यो न परमार्थसन्तो भवितुमर्हन्त्याद्यन्तवैत्त्वानमरीच्युदकादि-

१ अ. 'वस्तु' । ड. 'वद्वस्तु' । २ अ. सति मो' । ३ अ. 'दिवत्यन्तभावाच्च । अवि. तथा एव भावाः सप्रयोजनत्वादित्यत आह । आदावन्तेति ॥ ३१ ॥ सप्रयोजनता तेषां निषेधयति सप्रयोजनतेति । वै' । ४ ग. झ. 'न. भविष्यत्या' । ख. ड. न भवति भा' । ५ अ. 'ड. अ. 'घटस्यैव' । ६ ग. ड. अ. 'दृष्टादिष्व' । ७ ख. 'दिर्भावः' । ८ ग. झ. 'न्तर्त्यसं' । ९ ड. 'शेषोप' । १० घ. 'कमा' । ११ घ. ड. 'रूपका' । १२ ड. अ. 'दि' ह्यु' । १३ घ. ड. अ. 'वत्त्वेन मरी' ।

वादित्यर्थः । कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वप्रयेत्याशङ्क्याऽऽह—अवित्तया इति ।
लक्षिता मूढैरविचारकैरिति शेषः । ऊषरोदकादीनां स्नानपानादिप्रयोजनानुपलम्भा-
न्मोक्षस्वर्गादीनां तु सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिबलमात्रं मोक्षादिवैतथ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
समयोजनतेति । तेषां मोक्षादीनामिति यावत् । पुनरुक्तिशङ्कां वारयति—वैतथ्य
इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निर्दर्शनात् ।

संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः प्रपञ्च्यत एतैः
श्लोकैः ॥ ३३ ॥

किंच येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिष्टं तस्य जागरितेऽपि तुल्यत्वाज्जन्मादि-
रहितं संविन्मात्रं तत्त्वमेष्टव्यमिति विवक्षित्वाऽऽह—सर्व इति । यदि देहान्तर्दर्श-
नान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्येष्टं तर्हि बैराजदेहे सर्वस्य जागरितस्य दर्शनान्मिथ्यात्वं दुर्वार-
मित्यर्थः । किंच योग्यदेशवैधुर्यान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्य यद्यर्माष्टं तर्हि संवृते प्रदेशे
प्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यखण्डैकरसे भूतानां विद्यमानानां दर्शनं न कुतोऽपि स्याद्ब्रह्मणोऽन-
वकाशत्वादित्याह—संवृत इति । अवतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां जात्याभा-
समित्यस्मात्प्राक्तनानां तात्पर्यमाह—निमित्तस्येति ॥ ३३ ॥

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

जागरिते गत्यागमनकालौ नियतो देशः प्रमाणतो यस्तस्यानियमाग्निष-
मस्याभावात्स्वप्ने न देशान्तरगमनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—न युक्तमित्यादिना । स्वप्ने देशान्तरगतौ नियतकालाभा-
वात् न गत्वा दर्शनमिष्टं तथा मरणादूर्ध्वमर्चिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मदर्शनमयुक्तकालानव-
च्छिन्नत्वादित्यर्थः । किंच यद्देशस्य स्वप्नं पश्यति प्रतिबुद्धस्तस्मिन्देशे नास्तीति मिथ्यात्वं-
मभीष्टम् । तथा यस्मिन्देशे स्थितः संसारमनुभवति ब्रह्ममात्रं प्रतिपन्नस्तस्मिन्देहदेशे नास्ति

१ घ. 'ति विशे' । २ झ. 'ति विवक्षितत्वादिति । ३ ज. झ. 'न्तर्दर्श' । ४ ख. प्रत्य' ।
५ घ. 'नं कु' । ६ क. छ. 'कालौ नियतौ दे' । ७ छ. 'ना—किंच स्व' । ८ क. 'वाच्य ग' ।
९ ख. प्रबु' । १० ख. 'त्वमिष्टं तथा' । ११ क. ज. यथा । १२ ज. 'बुद्धदति । १३ ख.
नास्तीति प' ।

परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानादतो जागरितस्यापि मिथ्यात्वेमेष्टव्यमित्याह-प्रतिबुद्धोति ।
श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति-जागरित इति ॥ ३४ ॥

मित्राद्यैः सह संमन्ध्य संबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ॥

मित्राद्यैः सह संमन्ध्य तदेव मन्त्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते । गृहीतं च
यत्किञ्चिद्विरण्यादि न प्राप्नोति । गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ ३५ ॥

किञ्च यथा स्वप्ने विसंवादादप्रामाण्यमिष्टं तथा जागरितेऽपि परं श्रेयोऽस्माभिः
साधनीयमिति स ब्रह्मवादिभिः सह समालोच्याविधानिद्रातः प्रतिबुद्धो नैव श्रेयः-
साध्यैरेवमालोचितं प्रतिपद्यते । सर्वस्य नित्यमुक्तत्वनिश्चयात् । अतो मुमुक्षुत्वं श्रव-
णादिकर्तव्यता च भ्रान्त्येवेत्याह-मित्राद्यैरिति । किञ्च स्वप्नवदेव गृहीतमुपवेश्यादि
विद्वान् पश्यति तत्साध्यफलाभावादित्याह-गृहीतं चेति । अथवा लोकादृष्ट्या
यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्राणोदकादि तद्विद्वानैव किञ्चित्करोमीति प्रतिबुद्धोऽन्यप्रत्ययवधान
स्वसंबन्धित्वेनाविगच्छति । तेन तदामासमात्रमेवेत्याह-गृहीतं चेति । उक्तमर्थं
विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि योजयति-मित्राद्यैरित्यादिना ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

स्वप्ने चाट्टदृश्यते यः कायः सोऽवस्तुकस्ततोऽन्यस्य स्वापदेशस्थस्य पृथ-
काद्यान्तरस्य दर्शनात् । यथा स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमव-
स्तुकं जागरितेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसमत्वादसज्जानरितमपीति
प्रकरणार्थः ॥ ३६ ॥

किञ्च स्वप्नावस्थायां येन देहेन नाड्यादिषु पर्यटति स मिथ्या पृथग्भूतस्य निश्च-
लस्य देहस्य दर्शनात् । तथा जागरिते येन परित्राजकादिशरीरेण लोकैस्तैः पुण्यो
द्वेष्यो वा दृश्यते स मिथ्या कथ्यते । पृथगेव कूटस्थब्रह्माख्यशरीरस्यानुभवादित्याह-
स्वप्ने चेति । किञ्च यथा स्वप्ने देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिथ्या-

१ छ. 'त्वमिष्टमि' । २ ग. झ. 'त्पर्यं क' । ३ छ. घ. च. ज. 'ऽन्य प्रभु' । ४ झ. 'णं
न । ५ छ. घ. ड. ज. प्रतिप' । ६ छ. घ. ड. 'तं य' । ७ छ. घ. ड. च. ज. 'ण्यायत' । ८
झ. 'विषया नि' । ९ ग. झ. 'तः सकाशात्प्रति' । १० झ. 'साधनत्व' । ११ छ. 'ध्यामा' ।
१२ ग. झ. 'प्रभु' । १३ ग. घ. 'समे' । १४ घ. 'सर्वक्षित' । १५ क. स्वप्नदे' । १६ क. छ.
झ. 'न नद्यादि' । १७ छ. 'कप' । १८ घ. 'द्रुभावा' ।

भूतमेषित्वमित्याह—यथेति । पूर्वार्धगतान्यक्षराणि योजयति—स्वप्न इति । उत्तरार्धगतानि व्याकरोति—यथेत्यादिना । प्रकरणार्थमुपसंहरति—स्वप्न इति ॥ ३६ ॥

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्धेतुत्वात् तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

इत्थं सत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव ग्रहणाद्ग्रहाहकरूपेण स्वप्नस्य तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्य स स्वप्नस्तद्धेतुर्जागरितकार्यमिष्यते । तद्धेतुत्वाज्जागरितकार्यत्वाच्चस्यैव स्वप्नदृश एव सज्जागरितं न त्वन्वेषाम् । यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासमानं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

यथा जागरितं तथा स्वप्नो गृह्यते । तर्था च स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वाद्यः स्वप्नद्रष्टा तस्यैव जागरितं सदिति स्वप्नवत्तन्मिथ्यात्वमित्याह—ग्रहणादिति । किंच जागरितस्य विद्यमानत्वमेकसाधारणत्वं च वस्तुनो नास्ति स्वप्नकारणात्कारितु तथा भासमानत्वमित्याह—तद्धेतुत्वादिति । जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेत्वन्नरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—इत्येति । इतः शब्दार्थमेव स्फोरयन्पूर्वार्धं योजयति—जागरितवदिति । उत्तरार्धं योजयति—तद्धेतुत्वादिति । सति प्रमातरि बाध्यत्वं स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदेनपलम्भात्परमार्थः सत्त्वम् । कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् । न हि सर्वसाधारणं विद्यमानं न जागरितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूतादभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

ननु स्वप्नकारणत्वेऽपि जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् । अत्यन्तबलं हि स्वप्नो जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्त्वमेवमविवेकिना स्यात् ।

१ क. छ. 'तान्यक्षराणि व्या' । २ क. घ. छ. 'तस्यैव' । ३ ख. 'स्वप्नस्तज्जा' । ४ घ. छ. 'स्य जाग' । ५ क. 'प्रस्त' । ६ घ ड. ज. 'स च स्व' । ७ ज. 'प्रसह' । ८ च 'स्वप्नह' । ९ घ. झ. 'व। तत्साधा' । १० च 'नं तु' । ११ क. 'था स्व' । १२ झ 'प्रजा' । १३ घ ड. ज. 'वन्मि' । १४ ग. झ. 'रणं च' । १५ क. 'त्वं व' । १६ ग. झ. वस्तुतो । १७ ग. छ झ. 'व स्फुटय' । १८ ग झ 'न्मि' । १९ घ झ. 'स्तदुप' । २० ख छ. ज. स्वप्नं प्रति का' । २१ क. घ. 'स्वे जा' । २२ क. 'मेवावि' ।

विवेकिनां तु न कस्यचिद्वस्तुन उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पाद-
स्याऽऽत्मैव सर्वमित्यजं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज इति ।
यदापि मन्यसे जागरितात्सतोऽसत्स्वप्नो जायव इति तदसत् । न भूता-
द्विद्यमानादभूतस्यासतः संभवोऽस्ति लोके न ह्यसतः शशविषाणादेः संभवो
दृष्टः कथंचिदपि ॥ ३८ ॥

कार्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोर्न मिथ्यात्वमविशिष्टमत्यन्तवैषम्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—उत्पादस्येति । यत्तु कार्यकारणत्वं सत्यासत्ययोरेव स्वप्नजागरि-
तयोरित्युक्तं तददुरुक्तमित्याह—न चेति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति ।
किमदं वैलक्षण्यमविवेकिना प्रतिभाति किं वा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी-
करोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—विवेकिनां त्विति । द्वितीयमागमाकाङ्-
क्षाद्वारा विमज्जे—यदपीत्यादिना । संभवो नासतोऽस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति—
न हीति । कथंचिदपि सतोऽसतो वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

ननूक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथमुत्पादोऽप्रसिद्ध इत्युच्यते ।
शृणु तत्र यथा कार्यकारणभावोऽस्माभिरभिमेत इति । असद्विद्यमानं रज्जु-
सर्पवद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्त्वन्मयः स्वप्नेऽपि
जागरितवद्ग्राह्याग्रहकरूपेण विकल्पयन्पश्यति तथाऽसत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा
च प्रतिबुद्धो न पश्यत्यविकल्पयन् । चञ्चदात्तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा
स्वप्ने न पश्यति कदाचिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्ने हेतुरुच्यते न तु
परमार्थसदिति कृत्वा ॥ ३९ ॥

यदुक्तमुत्पादस्याप्रसिद्धत्वं तदयुक्तम् । स्वप्नजागरितयोस्त्वया कार्यकारणत्वाङ्गी-
करणादित्याशङ्क्याऽऽह—असदिति । जागरिते दृष्टस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितस्य
स्वप्नं प्रति कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तस्य जागरितं प्रति
कारणत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—असत्स्वप्नेऽपीति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्का-
मुत्थापयति—नन्विति । पूर्वापरविरोधे चोदिते परिहारे वक्ष्यमाने मनःसमाधानं
प्रार्थयते—शृण्विति । तमेव प्रकारं प्रकटयन्नसराणि योजयति—असदिति ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] सगौडपादीयकारिकायर्षवेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । १८५

तुच्छत्वं व्यवच्छिनति—रज्जिवाति । दर्शनस्याऽऽभासत्वं सूचयति—विकल्पित-
मिति । यथा जौगद्दृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्नो
जागरितकार्यत्वेन व्यवहियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तत्कार्यत्वं
जागरितस्य प्राप्तमित्याशङ्क्य द्वितीयार्थं व्याचष्टे—तथेति । यत्तु स्वप्नजागरितयो-
रुक्तं कार्यकारणत्वं तदपि न नियतमिति निपातार्थं कथयति—चञ्चद्वादिति । तस्मा-
त्प्रायशः स्वप्नस्य जाग्रद्वासनाधीनत्वादिति यावत् । जागरितस्य परमार्थसत्त्वात्का-
र्यस्य स्वप्नस्यापि तादात्म्यात्तथात्वं विवक्षित्वा कार्यकारणत्वप्रथा कथं न भवतीति
व्यावर्त्य कथयति—नन्विति । ३९ ॥

नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा ।

सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥

परमार्थस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उपपद्यते ।
कथम् । नास्त्यसद्धेतुकमसच्छब्दविषाणादि हेतुः कारणं यस्यासत् एव
स्वेकुसुमादेस्तदसद्धेतुकमसत् विद्यते तथा सदापि घटादिवस्तु असद्धेतुकं
शब्दविषाणादिकार्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं घटादि विद्यमानघटादि
वस्तुवन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव संभवति । न चान्यः कार्य-
कारणभावः संभवति शक्यो वा कल्पयितुम् । अनो विवेकिनामेसिद्ध एव
कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं स्वप्नजागरितयोरुक्तम् । तत्स्वदृष्ट्या त्वप्रसिद्धमेव
कचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन्वस्तुनोऽज्ञानादवस्त्वेव कार्यं भवतीति मतं व्यावर्त्य-
ति—नास्तीति । शून्यवादिनस्तु सदेव कार्यं जायते शून्यादिति मन्यन्ते तान्प्र-
त्याह—सदिति । तथेत्यनेन नोस्तीत्येतदनुकूप्यते । सांख्येयस्तु कार्यकारणयो-
र्द्वयोरपि सत्त्वं संगिरन्ते तान्प्रत्युक्तम्—सच्चेति । सद्ब्रह्म कारणं मिथ्याप्रपञ्चसृष्टे-
त्येके वर्णयन्ति तान्निराचष्टे—सद्धेतुकमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—परमार्थव-

१ क. 'कल्पयामिति । २ ख. 'जागरे दृष्ट' । ३ ग. छ झ 'जाग्रद्भास' । ४ ग. 'र्थ' ख क' ।
५ झ. 'वस्तुत्वा' । ६ घ. 'स्वात्सत्का' । ७ छ. घ. झ 'णत्वं क' । ग. 'णत्वकथा न । ८ च.
कथं तत्र ऽह । ना' । ९ क. 'उपुष्पादे' । १० ख 'देरस' । ११ ख 'सद्विद्य' । १२ झ. 'तु
द्य' । घ. 'तुदृश' । १३ छ. 'स्ति सरका' । झ. 'स्ति स' । १४ क. घ. 'दि व' । १५ छ.
'मप्रसि' । १६ क. 'प्रतिषिद्ध' । १७ ग. 'स्तुतोऽज्ञा' । १८ ख. झ 'शून्यत्वादि' । १९ ग.
झ 'स्तोत्यनु' ।

स्तिष्ठति । प्रसिद्धं कार्यकारणत्वं यथा कया च प्रक्रियया प्रतिपादयितुमुचितमन्यथा प्रसिद्धिप्रकोपादित्यास्तिपति—कथमिति । अनिर्वाच्यं मायामयं कार्यकारणत्वं प्रतीति-
मात्रसिद्धमयौक्तिकमधिकृत्य प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यमिसंवायाऽऽद्यं पादं विमजते—नास्ती-
त्यादिना । द्वितीयं पादं व्याचष्टे—तथेत्यादिना । तृतीयं पादं व्याकरोति—
तथा सच्चेति । चतुर्थपादार्थमाह—असदिति । अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण कार्य-
कारणभाव इत्याशङ्क्य योग्यानुपलब्धिविरुद्धत्वान्भैवमित्याह—न चेति ॥ ४० ॥

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत् ।

तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मास्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्यकारणभावाशङ्कामपन्नं यन्माह । विपर्या-
सोदविवेकतो यथा जाग्रज्जागरितेऽचिन्त्यान्भावानश्वयचिन्तनीयान्द्रजु-
सर्पादीन्भूतवत्परमार्थवत्स्पृशन्निव विकल्पयेदित्यर्थः । कश्चिद्यथा तथा स्वप्ने
विपर्यासाद्धर्मादीन्धर्मान्पश्यन्निव विकल्पयति तत्रैव पश्यति न तु जाग-
रितादुत्पद्यमानादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—विपर्यासा-
दिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—पुनरपीति । अक्षरार्थं कथयति—विपर्यासादि-
त्यादिना । कश्चिदित्यस्य पूर्वेण क्रियापदेन संबन्धः । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह—
चचेत्यादिना ॥ ४१ ॥

उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।

जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥

याऽपि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिर्देशितोपदिष्टा । उपलम्भनमुपलम्भस्तस्मा
दुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्णाश्रमादिधर्मसमाचरणात् । ताभ्यां हेतु-
भ्यामस्तिवस्तुत्ववादिनामस्ति वस्तुभाव इत्येवंवदनशीलानां दृढाग्रहवता
श्रद्धानानां मन्दविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः । तां गृह्णन्तु
सावत् । वेदान्ताभ्यासिनां तु स्वयमेवाजाद्वयात्मविषयो विवेको भविष्यतीति
न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि श्रोत्रियाः स्थूलबुद्धित्वादजातेरजातिवस्तुनः
सदा त्रस्यन्त्यात्मनाशं मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः । उपायः सोऽवता-
शयेत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं जन्मादिसूत्रप्रमुखैः सूत्रैर्जगत्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्क्याऽऽह—उपलम्भादिति । अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्य-कारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः । श्लोकासराणि व्याचष्टे—याऽपीत्यादिना । अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिशतामद्वैतवादिनां मन्दविवेकिषु विवेकदाढ्योपायत्वेन कथं तदुपदेशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—वामिति । यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषं जगद्भवतीत्यमुपेतं तदा तदतिरेकेण जगतोऽभावाद्ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चिनम् । तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पौर्णपर्योणाऽऽलोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूटस्थ्याद्वितीयवस्तुविवेकदाढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैतवादि-मिर्जातिरुपदिष्टा न तु द्वैतस्य श्रुतितो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं गृहीत्वा जातिरुपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—ते इति । तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरुपदिष्टेत्यत्रोपक्रममनुकूलयति—उपाय इति ॥ ४२ ॥

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥ ४३ ॥

ये चैवमुपलम्भात्समाचाराच्चाजातेरजातिवस्तुनस्त्रसन्तोऽस्ति वस्तित्वदृ-र्थादात्मनो वियन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषामजातेस्त्रसतां श्रद्धानानां सन्मार्गाबलम्बिनां जातिदोषा जात्युपलम्भकृता दोषा न से-त्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिदोषः स्यात्तोऽप्यल्प एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनामतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

उदरमन्तरं कर्तुं । अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणि विकारदर्शिनां भय-प्राप्तिः श्रूयते । तथा च श्रोत्रियाणामपि भेददर्शिनां नानुप्राह्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—अजातेरिति । न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति स्मृतेस्तेषां वात्यन्ति-कपतनाभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या कश्चिद्दोषलेशः संभवतीत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनप्राप्तिमु-क्तं गर्भवासादिदोषमभ्यनुजानाति—दोषोऽपीति । अन्वयमादर्शयन्प्राज्ञयगतान्यक्षराणि योजयति—ये चेत्त्यादिना । चतुर्थपादं व्याचष्टे—यद्यपीति । कश्चिन्निन्दानुपपत्तिस्-चित इति यावत् ॥ ४४ ॥

१ ग. 'ये च । २ छ. 'षु वे' । ३ ग. छ. झ. 'स्तुविषयवि' । ४ क. 'ति ॥ ४२ ॥ ते' । ५ झ. 'स्यत्र पादोप' । ६ क. 'ति । उ' । ७ घ. 'स्त्विति सद्वयमात्म' । ८ क. छ. झ. 'यात्म' । ९ झ. च. झ. 'रुद्धय' । १० क. घ. छ. झ. 'दर्शनाप्रानु' । ११ ख. ग. घ. झ. छ. 'विदेव के' ।

उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥ ४४ ॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वस्तिवति । न । उपलम्भ-
समाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्युच्यते । उपलभ्यते हि माया-
हस्ती । हस्तीव हस्तिनमिवात्र समाचरन्ति । बन्धनारोहणादिहस्तिसंबन्धि-
भिर्धर्मैर्हस्तीति चोच्यतेऽसन्नापि यथा तथैवोपलम्भसमाचाराद्द्वैतं भेदरूप-
मस्ति वस्तिवत्युच्यते । तस्मादुपलम्भसमाचारौ द्वैतवस्तुसंज्ञावे हेतु भवत
इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

यत्तु हेतुभ्यां द्वैतस्यास्तित्वमुक्तं तददूषयति-उपलम्भादिति । श्लोकव्यावर्त्यामा-
शङ्कामनूद्य दूषयति- नन्वित्यादिना । व्यभिचारस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति-
कथमित्यादिना । उपलम्भसमाचारौ मायामये हस्तिनि वस्तुत्वामावेऽपि भवतः,
तथा द्वैतेऽपि न तयोरस्ति वस्तुत्वसाधकत्वमित्युपसंहरति-तस्मादिति ॥ ४४ ॥

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥ ४५ ॥

किं पुनः परमार्थसद्वस्तु यदास्पदा जात्याद्यसद्वुद्ध्य ईत्याह । अजाति
सज्जातिवदवभासत इति जात्याभासम् । तद्यथा देवदत्तो जायत इति ।
चलाभासं चलमिवाऽऽभासत इति । यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति ।
वस्त्वाभासं वस्तु द्रव्यं धर्मि तद्वदवभासत इति वस्त्वाभासम् । यथा स
एव देवदत्तो गौरौ दीर्घ इति जायते देवदत्तः स्पन्दते दीर्घो गौर इत्येवमव-
भासते परमार्थतस्त्वजमवलमवस्तुत्वमद्रव्यं च । किं तदेवंमर्कारं विज्ञानं
विज्ञप्तिः । जात्यादिराहितत्वाच्छान्तम् । अत एवाद्वयं च तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

भूतदर्शनावष्टम्भेन निमित्तस्यानिमित्तत्वेमुक्तमेतदनैः श्लोकैर्विप्रपञ्चितम् । संप्रति
भूतदर्शनमुपसंहरति-जात्याभासमिति । श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति-
किं पुनरित्यादिना । गौरत्वदर्शित्वोक्त्या देवदत्तस्य गुणवस्त्वेन द्रव्यत्वं स्फुटी

क्रियते । पूर्वार्थानुवादेनापरार्थं योजयति—जायत इत्यादिना । विशेष्यं प्रभ-
पूर्वकं विशदयति—किं तदिस्थादिना ॥ ४९ ॥

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवं धर्मा आत्मानोऽजाः स्मृता
ब्रह्मविद्भिः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वादद्वयस्यैवोपचौरतः ।
एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तस्त्वक्त्वा-
द्येषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे विपर्यये । “तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥ ४६ ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति—एवं नेति । चित्प्रतिबिम्बानां जीवानां
बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादजस्वर्मेविशिष्टमित्याह—एवमिति । उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य
फलमाह—एवमिति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—एवमित्यादिना । कार्यकार-
णभावस्य दुर्मणत्वादयो यथोक्ता हेतवः । चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति यावत् । एवमिति ।
प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादि-
त्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनभाक्त्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—धर्मा इतीति । उत्तरार्थं
योजयति—एवमेवेति । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुख्यानधि-
कारिणो व्यपदिशति—त्यक्तेति । उक्तज्ञानवतां संसारसंक्रासाभावे प्रमाणमाह—
तत्रेति ॥ ४६ ॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्माह—यथा हि लोक ऋजुवक्रादिप्रकारा-
भासमलातस्पन्दितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयविषयाभास-
मित्यर्थः । किं तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दितमिव स्पन्दितमविद्यया । न

१ ग. झ. 'धांनु' । २ ग. झ. 'देन प' । ३ च. 'व च विज्ञातो न' । ४ क. 'देहे मे' ।
५ च. 'वारात्' । ए' । ६ घ. पुनः पुनर्निप' । ७ ख. क. न. एवमिति । ८ छ. झ. चित्तप्रति' ।
९ झ. 'ना वि' । १० घ. 'मवशि' । ११ छ. 'स्मैकत्वज्ञा' । १२ ग. छ. झ. 'लवस्वमा' । १३
घ. 'योग्या य' । १४ छ. 'थोक्तहे' । १५ ख. घ. क. न. 'झावा' । १६ घ. क. न. 'नं ह' ।
१७ ग. छ. झ. ब्रह्मेत्य' । १८ ख. छ. 'ख्याधि' । १९ च. न. झ. 'ज्ञानं स्प' । २० क.
'वया' । २१ छ. 'विद्याया न' ।

द्योचलस्य विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति । अजाचलमिति ह्युक्तम् ॥ ४७ ॥

विज्ञानमजमचलमेव जात्याभासं चलाभासं चेत्युक्तं तदिदानीं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति—
ऋजुवक्रादिकेति । अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्यासत्यनानाकारावभासो विवर्तस्तदत्र विज्ञा-
नस्य स्पन्दितत्वम् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यथोक्तमिति । तत्र दृष्टान्तमागं
न्याचष्टे—यथा हीति । दार्ष्टान्तिकं योजयति—तथेति । किमित्यविद्यामन्तरेण
मुख्यमेव स्पन्दनं विज्ञानस्य नेष्यते तत्राऽऽह—न हीति । निरवयवस्य विभुनो
विज्ञानस्य वस्तुतश्चलनविकैलस्याविद्यमानमेव स्पन्दनमित्यत्र वॉक्योपक्रमानुकूल्यं
कथयति—अजेति ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानं मलातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवालातमृज्वाद्याकारैणाजायमानमनाभास-
मजं यथा तथाऽविद्यया स्पन्दमानमविद्योपरमेऽस्पन्दमानं जात्याद्याकारैणा-
नाभासमजमचलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

विज्ञानं शान्तमित्युक्तं दृष्टान्ते स्पष्टयति—अस्पन्दमानमिति । श्लोकाक्षराणि
न्याकरोति—अस्पन्दमानमित्यादिना । तथाविद्येत्यत्राविद्ययेति च्छेदः ॥ ४८ ॥

अलाते स्पन्दमाने वै नाऽऽभासो अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालान्तं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

किंच तस्मिन्नेवालाते स्पन्दमान ऋजुवक्राद्याभासा अलातादन्यतः कुत-
श्चिदागत्यालातेनैव भवन्तीति नान्यतोभुवः । न च तस्मान्निस्पन्दादलाता-
दन्यत्र निर्गताः । न च निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

अलातदृष्टान्ते कथमृजुवक्रादीनामसत्त्वमित्याशङ्काया निरूपणासंहत्वादित्याह—
अलात इति । यदा खल्वलातं स्पन्दमानमवतिष्ठते तदा तस्मिन्नन्यतो देशान्तरा-
दागत्याऽऽभासा भवन्तीति न शक्यं वक्तुमृजुवक्राद्याभासानां देशान्तरादागमनस्यानव-

१ क. घ. ज. 'सं चे' । २ ख. ज. 'नस्य' । ३ क. 'कल्पस्या' । ४ ख. घ. छ. 'विद्यया
विद्यमा' । ५ घ. 'वाक्यक' । ६ ज. 'अवस्येति' । ७ ड. च. ज. 'नमाला' । ८ च. 'रेण ना' ।
९ झ. 'विद्यास्प' । १० ड. ज. झ. 'त्याका' । ११ च. 'रेण ना' । १२ ख. घ. ड. ज.
'साक्षान्य' । १३ घ. 'स्पन्दना' । १४ झ. 'सत्त्वादि' । १५ ख. 'रागम' ।

गमात् । यदा तदेवालातं निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्राऽऽभासा भवन्तीत्यपि न युक्तं वक्तुमनुपलम्भाविशेषात् । न चाऽऽभासास्तस्मिन्नेवालाते लीयन्ते तदनुपादानत्वात् । यदि हि स्पन्दननिमित्तमल्यतमुपादानं तदा निमित्ताभावमात्राज्ञे-
मित्तिकार्मावादर्शनाऽऽजुवकाद्याकाराः स्पन्दनाभावेऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः । इतश्च दृष्टान्ते दृष्टानामाभासानां मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह—किंचेति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टय-
न्पूर्वार्धाक्षराणि व्याचष्टे—तस्मिन्नेवेति । आभासानां देशान्तरादागमनस्यानुपलम्भो हेतुः कर्तव्यः । अनुपलब्धिमेव हेतुकृत्य तृतीयपादार्थमाह—न चेति । चतुर्थपादा-
र्थमाह—न च निस्पन्दमिति ॥ ४९ ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

किंच न निर्गता अलातात्त आभासा गृहादिवद्द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि संभवति नावस्तुनः । विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युराभासस्याविशेषतस्तुल्य-
त्वात् ॥ ५० ॥

ऋजुवकाद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसंभवं साधयति—नेत्यादिना दृष्टा-
न्तनिविष्टमासवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि जन्माद्याभासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह—विज्ञानेऽपीति ।
ऋजुवकाद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाऽऽभासत्वं^{१२}स्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह—अभा-
सस्येति । इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वं^{१३}माभासानामेष्टव्यमित्याह—किंचेति । तदेव
पूर्वार्धयोजनैर्यो विशदयति—नेति । ऋजुवकाद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि किमिति
प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—वस्तुनो हीति । द्वितीयार्धे योजयन्दार्ष्टान्तिकमा-
चष्टे—विज्ञानेऽपीति ॥ ५० ॥

कथं तुल्यत्वमित्याह—

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाऽऽभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१ ॥

१ ख. युक्तम् । २ घ. छ. 'न्दनं नि' । ३ क. 'भासमा' । ४ झ. 'भावद' । ५ क. 'ष्टान्ताना' । ६ ज. 'च नि' । ७ क. ज. 'दिष द्रव्य' । ८ छ. 'क्ते वस्तु' । ९ घ. 'त्याभा' । १० ग. झ. 'शनयो' । ११ ज. 'निमित्त भा' । १२ ख. 'पि । नात्याभा' । १३ झ. 'वस्तु' । १४ घ. 'त्वभा' । १५ छ. 'या दर्शय' । १६ क. 'र्धं दार्ष्टान्तिक' ।

न निर्गतांस्ते विज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

अष्टातेन समानं सर्वं विज्ञानस्य । सदाऽचलत्वं तु विज्ञानस्य विशेषः । जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किंकृता इत्याह । कार्यकारणताभावाज्जन्य-जनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्ते यतः सदैव । यथाऽसत्सृष्ट्वाद्या-भासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टाऽष्टातमौत्रे तथोऽसत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जात्यादिबुद्धिर्मृषैवेति समुदायार्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तुर्यत्वं सार्धेनोत्तरश्लोकेन साधयति—कथमित्यादिना । न हि तस्मिन्विज्ञाने यथा कथंचिच्चलनवति ततोऽन्यस्मात्कस्माच्चिदागत्य जन्माद्याभासास्तत्र भवितुमर्हन्ति तथाप्रथमाभावाच्च तस्माद्विज्ञानादचलतयाऽवस्थितादन्यत्राऽऽभासा भवितुमुत्सहन्ते प्रतीत्यभावस्य तुर्यत्वाच्चापि 'तदेव विज्ञानं प्रविशन्ति । तस्य केवलस्य तदुपादानत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थास्ततो निर्गन्तुं वा पारयन्ति । तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने प्रथा(या) तेषामित्याशङ्क्य मृषैवेत्याह—कार्येति । आमासानां विज्ञानस्य च कार्यकारणताया दुर्वचनत्वादाभासाः सर्वदेव निरूपयितुमशक्यत्वान्मायामयाः सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः । सार्धश्लोकात्पर्यमाह—अष्टातेनेति । तर्हि सक्रियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्येत'त्याशङ्क्याऽऽह—सदेति । यदि विज्ञानमचलमभिष्टं तर्हि तत्र जात्याद्याभासा हेत्वभावाच्च स्युरित्याशङ्क्यान्तिमार्धेन परिहरति—जात्याद्याभासा इत्यादिना । यतः सदैवाचिन्त्या अतो मृषैवेति शेषः । संक्षेपतस्तत्पर्यमाह—यथेत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

अजमेकमात्मवत्त्वमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्वान्धस्यान्यद्देतुः कारणं स्यान्न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्य-

१ क. झ. 'ता वि' । २ क. झ. 'नास्ते द्रव्य' । ३ ख. घ. ज. 'सहज' । ४ ज. मात्रा त' । ५ घ. 'याऽसत्सत्त्वे' । ६ ज. 'दिषु' । ७ झ. 'लनं संभव' । ८ 'लनं भ' । ९ ग. झ. 'स्माच्चि' । १० ग. 'प्रथमाभा' । ११ क. सदैव । १२ क. न ते । १३ क. 'नतया' । १४ झ. 'वत्त्वा' । १५ क. 'उत्ते नेत्या' । १६ घ. क. ज. 'इत्याह' । १७ ग. झ. 'स्वाभा' । १८ घ. भावाः कल्प्यन्ते तेषां मतमाह । १९ । १० च. 'म्यस्व हेतुः' ।

चित्कारणं स्वप्नञ्च दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणामात्मनामुपपद्यतेऽन्व-
त्वं वा कुतश्चिद्येनान्यस्य कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्य-
त्वादनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वाऽऽस्मेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

यदुक्तं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपक्रमते—द्रव्यमिति । अवय-
वद्रव्यमवयविद्रव्यस्योपादानम् । अवयवगुणाश्चावयविगुणेषु समानजातीयेष्वसमवायिनो
दृष्टाः । न भैवमात्मनो द्रव्यत्वं येन समवायित्वम् । न च तद्रूपाणां कचिदसमवा-
यित्वं गुणगुणिभावस्यान्यत्वस्य तस्मिन्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि योजयति—
अजमित्यादिना । अवयवावयविविभर्गविरहित्वमजत्वम् । एकत्वं गुणगुणिभावशू-
न्यत्वम् । तत्रेत्यात्मतत्त्वं परामृशते । तत्र कार्यकारणभावं दूषयितुं सामान्यन्याय-
माह—तेषामिति । अद्रव्यस्यापि रूपादेस्तत्त्वादिद्वारा पटशौक्लचादौ कारणत्वं दृष्ट-
मित्यतो विशिनष्टि—स्वतन्त्रमिति । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वेनान्यत्वेन चाऽऽत्मनि कार्य-
कारणत्वं नेत्याह—न चेति । न हि तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निर्गुणत्वाच्चापि
समवायित्वेन तथात्वमन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं सर्वस्य
सन्मात्रत्वेनैकरूपत्वप्रतिभानात् । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्य-
मिति फलितमाह—अत इति ॥ ५३ ॥

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वाऽपि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाजार्तिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

एवं वयोक्तेभ्यो हेतुस्य आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति न चित्तजा
बाह्यधर्मा नापि बाह्यधर्मजं चित्तम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्वधर्मा-
णाम् । एवं न हेतोः फलं जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलधोरजार्तिं
हेतुफलाजार्तिं प्रविशन्त्यध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफलधोरभावमेव प्रति-
पद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

चिकीर्षितकुम्भसंवेदसमनन्तरं कुम्भः संभवति । संभूतश्चासौ कर्मतया स्वसंविदं जन-
यतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । कस्यचिदपि विद्वद्दृष्टचतुरोधेनानन्यत्वादित्याह—
एवमिति । यश्च धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो विद्वद्दृष्ट्या पुरस्ताद्विस्तृतः सोऽ-
प्यन्यत्वामावेन सिध्यतीत्याह—एवं हेतिविति । तत्र पूर्वार्थं योजयति—एवमित्यादिना ।

१ क. छ. 'न्यका' । २ च. छ. 'त्वं प्र' । ३ च. 'पद्यन्ते ततोऽ' । ४ च. छ. 'र्णं वाऽऽमे' ।
५ ग. छ. 'पचङ्क्रम' । ६ ज. 'दपि स' । ७ च. छ. ज. 'गुणिगुणमा' । ८ च. 'गरहित्व' ।
९ ख. ग. छ. छ. 'हितत्वं' । १० छ. 'त्वे वाऽऽम' ।

आत्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वमद्रव्यत्वमप्रसिद्धत्वमित्यादयो यथोक्ता हेतवः । बाह्या
धर्मा घटादयो नाऽऽत्मनः । न च धर्मशब्दितानां जीवानां चित्तशब्दितानां स्वरूपाऽऽत्मन्ये
जन्मेति युक्तम् । तेषां प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—
विज्ञानेति । उत्तरार्धं योजयति—एवं नेति ॥ १४ ॥

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते—धर्माधर्माख्यस्व
हेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तत्फलं कालान्तरे कचित्प्राणिनिकाये जातो
भोक्ष्य इति यावद्धेतुफलयोरावेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्त-
तेत्यर्थः । तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य चानुच्छेदेन प्रवृत्ति-
रित्यर्थः । यदा पुनर्मन्त्रोपाधिबीर्धेणेव ग्रहावेशो यथोक्ताद्वैतदर्शनेन प्रविश्यो-
द्भवहेतुफलावेशोऽपनीतो भवति तदा तस्मिन्क्षीणे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदृष्टचोपदिष्टम् । इदानीं मुमुक्षुणां तद-
भिनिवेशव्यावृत्त्यर्थं तदभिनिवेशमावाभावयोस्तदुद्भवानुद्भवौ दर्शयति—यावद्विज्ञि ।
श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षाप्रदर्शनपुरःसरं विवृणोति—ये पुनरित्यादिना ॥ १९ ॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

अदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इत्युच्यते—यावत्सम्यग्दर्शनेन हेतुफला-
वेशो न निवर्ततेऽक्षीणः संसारस्तावदायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । क्षीणे पुन-
र्हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥ ५६ ॥

अभिनिवेशवैशाद्धेतुफलोद्भवे किं भवति तदाह—यावादीति । अभिनिवेशानिवृत्त्या
तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—क्षीण इति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्थं योज-
यति—यदीति । उत्तरार्धं व्याचष्टे—क्षीणे पुनरिति ॥ १९ ॥

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

अस्वजादात्मनोऽन्वजास्त्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य चोत्पत्तिविना-
शोऽव्युत्थेति रक्षया । शृणु । संवृत्या संवरणं संवृतिरविद्याविषयो लौकिको
व्यवहारस्तथा संवृत्या जायते सर्वं तेनाविद्याविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति वै ।
अत उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्युच्यते । परमार्थसंज्ञात्वेन
त्वजं सर्वमात्मेव वस्मात् । अतो जात्यभावादुच्छेदस्तेन नास्ति वै कस्याचि-
द्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

कूटस्थमद्वितीयमात्मतत्त्वमिच्छता कुतो जन्मनाशौ व्यवहिष्येते तत्राऽऽह—संवृत्येति ।
अविद्यायां सर्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्याविषये नित्यं नाम नास्त्येवेत्याह—शाश्वत-
मिति । परमार्थतस्तु सर्वमजं कूटस्थमास्थीयते^१ तेन कल्पनां विना विनाशो नास्त्येव
हेतुफलादेरित्याह—संज्ञात्वेनेति । पूर्वापरविरोधमाशङ्कते—नन्विषि । न तावदात्मनो
जन्मविनाशौ तस्य कूटस्थत्वाच्चापि ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीयत्वात् । तथा च
हेत्वादेर्व्यक्तस्य जन्मनाशौ च त्वया वक्तव्यावित्यर्थः । उच्यमाने समाधाने मनःसमा-
धानमर्थयते—शृण्विति । तत्र पूर्वभागाक्षरार्थं कथयति—संवृत्येत्वादिना । अविद्या-
विषये नित्यस्य वस्तुनोऽभावे फलितमाह—अत इति । द्वितीयार्धाक्षरार्थमाह—परमा-
र्थेति । जात्यभावो जन्मादिविक्रियाभावस्तमेवोच्छेदाभावे हेतुं कथयति—तेनेति ।
यथा पुरोवर्तन्ति भुजगामावमनुभवान्विवेकी नास्ति भुजंगो रज्जुरेषा कथं वृथैव विमो-
हीति भ्रान्तमभिदधाति । भ्रान्तस्तु स्वकीयादपराधादेव भुजंगं परिकल्प्य भीतः सन्प-
रार्थेति । न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते । तर्था परमार्थकूटस्थात्म-
दर्शनं व्यावहारिकजन्मादिवचनेनाविरुद्धमिति भावः ॥ ९० ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५८ ॥

येऽर्थात्मानोऽन्ये च धर्मा जायन्त इति कल्पन्ते त इत्येवंप्रकारा
यथोक्ता संवृतिर्निर्दिश्यत इति । संवृत्यैव धर्मा जायन्ते न ते तत्त्वतः
परमार्थतो जायन्ते । वस्तुनस्तत्संवृत्या जन्मं तेषां धर्माणां यथोक्तानां

१ घ. ड. ब. 'नो ह्येतन्ना' । २ घ. 'योः संभवः सं' । ३ च. 'त्येति चेच्छृणु' । तत्र कार-
णमित्याह । सं । ४ घ. 'तिल' । झ. 'तिना' । ५ ज. झ. 'सारो जाय' । ६ ड. ड. ब. 'आल्य'-
यमा' । ७ ड. 'स्थमा' । ८ घ. 'च्छतां कु' । ९ घ. 'पयं नि' । १० ग. 'र्थस्तु' । ११ झ.
'ते। क' । १२ घ. 'नाशो' । १३ ग. ड. झ. 'न्मना' । १४ ज 'वा हे' । १५ ड. 'पूर्वार्धं' ।
१६ ग. घ. ड. ज. झ. 'जात्ययमा' । १७ घ. छ ज 'भुजंग' । १८ ग. ड. झ. 'यति न ।
१९ ड. यथा' । २० घ. ड. ज. झ. 'प्यात्मनोऽ' । २१ च. 'कारा यथोक्ताः संवृत्या विदि-
श्यन्त इ' । २२ च. तु । २३ च. 'न्म येषां ते' ।

यथा मायया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतच्चम् । माया नाम वस्तु बहि ।
नैवम् । सा च माया न विद्यते माद्येत्यविद्यमानस्याऽऽख्येत्वमिमायः ॥ ५८ ॥

संवृत्या जायते सर्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति—धर्मा इति । तत्राऽऽद्यं पादं
विमजते—येऽपीति । प्रसिद्धावद्योतकत्वमिति शब्दस्य दर्शयति—त इत्येवंप्रकारा
इति । एवंप्रकारत्वमेव स्फोरयति—यथोक्तेति । अनन्तरप्रकृता संवृतिरिति शब्दे-
नोक्ता । तथा च संवृत्यैव ते धर्मा जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्तीत्यर्थः । न
ते तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्चयति—परमार्थत इति । संवृत्याऽपि जन्म पारमार्थिकमे-
वेत्याशङ्क्य तृतीयपादं योजयति—यत्पुनरिति । प्रत्येतव्यं जन्मेति शेषः । चतु-
र्थपादार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—माद्येत्यादिना ॥ ५८ ॥

यथा मायामयाद्वीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।

नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु योजना ॥ ५९ ॥

कथं मायोपमं तेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा मायामयादाम्रादिबीजा-
ज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो नासावङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी
बिनाशी वाऽभूतत्वात्तद्देव धर्मेषु जन्मनाशादियोजना युक्तिः । न तु पर-
मार्थतो धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

जन्म मायोपमं तेषामित्युक्तं तदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन साधयति—यथेत्यादिना ।
श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षां दर्शयन्त्योजयति—कथमित्यादिना ॥ ५९ ॥

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥

परमार्थतस्त्वात्मस्वजेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ताकेषु शाश्वतोऽशाश्वत
इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र येषु वर्ण्यन्ते धैर्यार्थास्ते
वर्णाः शब्दा न प्रवर्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदमे-
वमिति विवेको विविक्तता तत्र नित्योऽनित्य इति नोच्यते । “ यतो वाचो
निवर्तन्ते ” इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

१ च. माया । २ ख. ग. घ. ज. झ. 'ति इत्ये' । ३ ग. 'मेव स्फो' । ४ ग. तु । ५ ज.
स्फोटयति । ६ क. ख. ग. घ. च. छ. 'त्वादे' । ७ ख. ग. छ. ज. 'देव ध' । ८ क. तदपि ।
९ ख. घ. ज. 'धानं' । झ. 'धामि' । १० घ. ज. 'यितुमि' । ११ क. विवेकतता ।

यदुक्तं सद्भावेन ह्यजं सर्वमिति तत्प्रपञ्चयति—नाजोष्विति । आत्मनि नित्यानि-
त्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह—यत्रेति । श्लोकस्य पूर्वार्धे व्याचष्टे—परमार्थत-
स्तिष्ठति । द्वितीयार्धे व्याकरोति—यत्रेत्यादिना । तत्रेति प्रकृतेषु धर्मेष्विति
यावत् । आत्मसु नित्या नित्यकथाभावे शब्दागोचरत्वं हेतुस्तत्र प्रमाणमाह—
यत् इति ॥ ६० ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥

यत्पुनर्बागोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्यैव तन्मनसः स्पन्दमात्रं
न परमार्थत इति । उक्तार्थो श्लोकौ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

आत्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातृभिः शब्दैरेव प्रतिपाद्यतामाचरतीत्या-
शङ्क्य चित्तस्पन्दनमात्रमविचारसुन्दरं प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं द्वैतमिति दृष्टान्तमाह—
यथेति । स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकद्वैतस्य चित्तस्पन्दितमात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अद्वयं चेति । पौनरुक्त्यं श्लोकयोरार्शङ्क्य शङ्कान्तरनिरा-
सार्थत्वान्मेवमिति मन्वानः सन्नाह—यत्पुनरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६३ ॥

इतश्च बागोचरस्याभावो द्वैतस्य । स्वप्नान्पश्यतीति स्वप्नदृक्प्रचरन्पर्यट-
न्स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान्वर्तमानाञ्जीवान्प्राणिनोऽण्डजान्स्वे-
दजान्वा यान्सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किम् । उच्यते ॥ ६३ ॥

वीचो गोचरीभूतस्य द्वैतस्यासत्त्वे हेत्वन्तरमाचक्षाणो दृष्टान्तमाचष्टे—स्वप्नदृगिति ।
यान्पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्युत्तरत्र संबन्धः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—इत्येति ।
इतःशब्दार्थमेव स्फुटयन्नक्षराणि व्याचष्टे—स्वप्नानिति । न ते विद्यन्त इति पूर्ववद-
न्वयः । स्वप्नदृशो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमानत्वेऽपि द्वैतभेदमिष्ट्यात्वे किमा-

यातमिति पृच्छन्ति—यदीति । उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह—उच्यते इति ॥ १३ ॥

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥

स्वप्नदृशश्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तम् । तेन दृश्यास्ते जीवास्तत्तस्मात्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथक्स्वप्न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः । चित्तमेवं ह्यनेकजीवादिभेदाकारेण विकल्प्यते । तथा तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव, तेन स्वप्नदृश्या दृश्यं तद्दृश्यम् । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

श्लोकाक्षराणि योजयन्कर्मधारयं व्यावर्तयति—स्वप्नेति । जीवादिभेदानां स्वप्ने दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं साधयति—चित्तमेवेति । तर्हि द्रष्टा चित्तं चेति द्वयं स्वप्ने स्वीकृतम्, नेत्याह—तथेति । तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्यावर्तयति—तेनेति । स्वप्नावस्थस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे फलितमाह—अत इति ॥ ६४ ॥

चरआगरिते जाग्रदिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६५ ॥

जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तच्चित्ताव्यतिरिक्ताश्चित्तेक्षणीयत्वात्स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीयजीववत् । तच्च जीवेक्षणत्मात्मकं चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टृदृश्यत्वात्स्वप्नचित्तवत् । उक्तार्थमन्यत् ॥ ६५ ॥ ११ ॥

दृष्टान्तविशिष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—चरन्नित्यादिना । जाग्रदवस्थो हि पुरुषो ब्रह्मविभक्त्यवस्थतीत्यत्र जीवशब्देन कार्यकारणसंघाता गृह्यन्ते । चेतनानां दृश्यत्वाभावाविशिष्टि द्रष्टव्यम् । श्लोकद्वये विवक्षितमनुमानद्वयमारचयति—जाग्रत इति । अक्षरव्याख्यानं तु दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्पष्टत्वाच्च पृथगपेक्षितमिति विवक्षित्वाऽऽह—उक्तार्थमिति ॥ ६५ ॥ ११ ॥

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये^१ ते किं तदस्तीति^२ नोच्यते ।

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

जीवचित्ते उभे चित्तचैत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये । जीवादिद्विवि-
याभेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं हि जीवादि दृश्यम् । अतस्ते
अन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किंचिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्तेक्षणौषं वा
किं दत्तस्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा विद्यते
तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथम् । लक्षणाशून्यं लक्ष्यतेऽनयेति
लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं द्वयं यतस्तन्मतेनैव तच्चित्त-
तयैव तदर्ह्यते । न हि घटमतिं प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि घटं
प्रत्याख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः शक्यते कल्पयितुमि-
त्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकप्रमाणप्रतिहतं हेतुद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह—उभे हीति^३ ।
दृश्यदर्शने परस्परपेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे तदवच्छिन्नं दर्शनं सिध्यति तस्य च
सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयात् दृश्यं दर्शनं वा सिध्यतीत्यतो
विभागावगाहिप्रमाणाभावान्न तद्वाधो हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किञ्च संभावनाया प्रमाण-
प्रवृत्तिर्वक्तव्या न च दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैरपेक्षेण संभावना मवत्यन्योन्या-
श्रयदोषात् । तथा च परस्परपुरस्कारेण^४ सिध्येदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाऽऽह—
किं वादिति । तद्दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विविकिना नास्तीत्येवोच्यते
प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । किञ्च प्रामाणिकस्यैव प्रामाणिको भेदः संभवति । न च
दृश्यदर्शनयोः स्वरूपे प्रमाणमस्तीत्याह—लक्षणोति । कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयवि-
भागो वादिमिर्गृह्यते तच्चित्ततादोषेणेत्याह—तन्मतेनेति । तत्र प्रथमं पादं विभ-
जते—जीवेति । ते जीवचित्ते इति संबन्धः । अन्योन्यदृश्यत्वमितरेतरेप्राकारं
तदेव स्पष्टयति—जीवादिति । द्वितीयपादं व्याचष्टे—तस्मादिति । तदेव स्फुटि-
यति—चित्तं वेति । किं तदस्तीति पृष्टे सति न किंचिदस्तित्युच्यते विवेकिनेति
योजना । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विवृणोति—न हीति । इहेति जागरितोक्तिः ।

१ च. 'श्येत किं' । २ ग. ड. च. छ. 'ति चोच्य' । ३ च. 'यं त' । ४ क. घ. क. न.
वा । न किंचिद्' । ५ च. 'मित्याशयः' । ६ घ. चित्तचैत्यं । ७ घ. 'चित्तं तयैव' । ८ घ. छ.
गृह्यते तत्र हि । ९ ख. ग. झ. 'ति । ते हि ह' । १० ग. झ. 'स्य सि' । ११ ग. झ. 'भ्यस्य' ।
१२ क. न. ह' । १३ ग. झ. 'ना समस्यान्यो' । १४ क. 'ण विद्येत यदु' । १५ ग. झ.
सिध्यदु' । १६ छ. 'भयोः क' । १७ छ. 'यभेदो वा' । १८ ग. छ. झ. 'तरावगाह' । १९
छ. 'तीयं पादं विभजते त' ।

द्वितीयार्थं व्याचिख्यासुतया पृच्छति—कथमिति । तदेवावतार्यं व्याकरोति—
लक्षणेत्यादिना । यतस्ततो न तद्भेदस्य प्रामाणिकत्वमिति शेषः । कथं तर्हि
लौकिकानां परीक्षकाणां च प्रमाणप्रमेयविभागप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह—
तन्मतेनेति । तदेव प्रपञ्चयति—न हीति । घटे किं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्यनु-
त्तरमतिप्रसङ्गात्तापि घटज्ञानमन्योन्याश्रयप्रसङ्गादतो न घटतज्ज्ञानयोर्मानमेयभावः
संभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥

मायामयो मायाविर्ना चः कृतो निर्मितको मन्त्रौषधादिभिर्निष्पादितः ।

स्वप्नमायानिर्मितका अण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च यथा
मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥

दृश्यानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेदग्राहकप्रमाणबाधं परि-
हृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामसत्त्वे जन्मादिप्रत्ययबाधः स्यादित्याशङ्क्य पारिहरति—यथे-
त्यादिना । मायामयस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विशेषं बुभुत्समानं प्रत्याह—
मतेनेति । संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वामावानुमानस्य न जन्मादिप्रति-
भासबाधः । सत्त्वामावेऽपि स्वप्नादिषु जन्मादिविकल्पबाहुल्योपलम्भादिति श्लोकप्र-
त्ययस्य तात्पर्यमाह—स्वप्नेत्यादिना ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥

१ ख. ग. झ. 'गार्धव्याचिख्यासया । घ. ड. ज. 'गार्धं व्याचिख्यासया । २ ग. झ. तद्वत् ।
३ घ. 'देव तात्पर्यं व्या' । ४ ग. छ. झ. तत्र भेद' । ५ ख. घ. ज. झ. 'वेन न भवन्ति भ' ।
६ घ. छ. वा । ७ ख. घ. छ. ज. 'वेन न भवन्ति भ' । ८ च. 'ना कृतो यो नि' । ९ घ. 'निमि-
तका । १० घ. 'स्य च' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] सगौडपादीयकारिकायर्षवेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । २०१

व्यवहारसंत्याविषैवे जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादिजीववदिष्युक्तम् ।
उत्तमं तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीव इति । उक्तार्थमन्वत् ॥ ७१ ॥

यस्तु जन्मादि सत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रागुक्तं स्मारयति—न कश्चिदिति ।
वृत्तानुवादपूर्वकं श्लोकितात्पर्यमाह—व्यवहारेति । अक्षराणि न व्याख्येयानि व्याख्या-
तत्वादित्याह—उक्तार्थमिति ॥ ७१ ॥

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवच्चित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं परमार्थत आत्मैवेति निर्विषयं
तेन निर्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं कीर्तितम् । “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः ।
सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्गमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

संवेदनस्य कल्पितदृश्योपाहितरूपेण दृश्यत्वार्त्तं द्रष्टव्यतिरेकेण सत्त्वमिति स्वप्नदृ-
ष्टान्तेनोक्तमिदानीं तत्ततः संवेदनस्य विषयसंबन्धमावादात्मैव संवेदनमित्याह—
चित्तेति । अक्षरार्थं कथयति—सर्वमित्यादिना । निर्विषयत्वेनासङ्गत्वे सिद्धे श्रुति-
मपि संवादयति—असङ्गो हीति । श्रुतियुक्तिसिद्धमसङ्गत्वं साधयति—सविषयस्ये-
ति ॥ ७२ ॥

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता भवति यस्माच्छा-
स्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्यैवमादेर्विषयस्य विद्यमानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् ।
यः पदार्थः शास्त्रादिविद्यते स कल्पितसंवृत्या कल्पिता च सा परमार्थमति-
पत्युपायत्वेन संवृतिश्च सा तथा योऽस्ति परमार्थेन नास्त्यसौ न विद्यते ।
ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । यश्च परतन्त्राभिसंवृत्या परशास्त्रव्यवहारेण
स्यात्पदार्थः स परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं तेन
कीर्तितमिति ॥ ७३ ॥

१ ष. 'हारेऽऽ' । २ ख. 'सत्ये वि' । ३ क. 'पयजी' ४ च झ. इत्याद्युक्तं । ५ ग. उ
ज. 'तत्तद्दृश्योपात्त' । झ. 'तत्तद्दृश्योपात्त' । ६ क. 'न दृष्टव्यति' । ७ छ. 'द्वान्तत्वेनो' ।
८ ख. ज. 'कम' ।

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वं संगीतं तदसंगतं शास्त्रादेर्विषयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—योऽस्तीति । ननु परमार्थतो वैशेषिकाः षट् पदार्थान्द्रव्यादिसमवायान्तानातिष्ठन्ते तथा च चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राऽऽह—परेति । वैशेषिकपारिभाषिकव्यवहारानुरोधेन पदार्थो यो द्रव्यादिः समवायान्तः स्यान्न स परमार्थतोऽस्ति किंतु संवृत्या प्रतिभाति तस्मादविरुद्धमसङ्गत्वमित्यर्थः । व्यावर्त्य चोद्यमुत्थापयति—नन्विति । तत्र यस्मादिति सामान्योनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति—आस्तेति । आदिशब्देन प्रमाता प्रमाणं प्रमेयमित्यादि गृह्यते । असङ्गत्वाक्षेपं परिहरति—नैष दोष इति । तत्र निर्विषयत्वहेतुं प्रश्नपूर्वकं पूर्वार्थयोजनया साधयति—कस्मादित्यादिना । परमार्थतो द्वैतस्यासत्त्वे वाक्योपक्रममनुगुणमादर्शयति—ज्ञात इति । द्वितीयार्थं योजयति—यश्चेति । न हि द्रव्यस्य लक्षणं गुणादिपञ्चकस्य च ततो व्यावर्तकप्रातिस्विकलक्षणप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रकल्प्यते । तथा च तल्लक्षणस्तत्प्रतिपत्तौ तदितरप्रतिपत्तिः । तत्प्रतिपत्तौ च तल्लक्षणतस्तद्व्यावृत्ततत्तत्प्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयाज्ज किंचिदपि वस्तुतः सिद्धेदित्यर्थः । वस्तुतो निर्विषयस्यैव सिद्धत्वादसङ्गत्वं चित्तस्य प्रागुक्तं संगतमेवेत्युपसंहरति—तेनेति ॥ ७३ ॥

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

ननु शास्त्रादीनां संवृत्तित्वेऽज इतीयमपि कल्पना संवृत्तिः स्यात् । सत्यमेवम् । शास्त्रादिकल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात्परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धिमपेक्ष्य योऽजः इत्युक्तः स संवृत्या जायते । अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषये नैव क्रमत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

शास्त्रादिभेदेकल्पनायाः संवृत्तिसिद्धत्वे तदधीनात्मन्यजत्वकल्पनाऽपि संवृत्तिसिद्धेव स्यादित्याशङ्क्याङ्गी करोति—अज इति । कल्पितमात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह—परतन्त्रेति । परिणामवादप्रसिद्धजन्मना भ्रान्त्यैवाऽऽत्मा जायते जन्मनश्च विभ्रमत्वे

१ ख. 'ह। प' । २ क. ख. घ. ड. छ. 'म प' । ३ ग. 'सत्त्वामि' । ४ ख. 'यत्वं हे' । ५ झ. 'वर्धे यो' । ६ ज. 'स्य त' । ७ घ. 'तैकं प्रा' । ८ घ. ड. 'कल्प्यन्ते । त' ९ क. ख. छ. ज. तत्तल' । १० छ. 'तरेतर' । ११ घ. ड. ज. तत्तल' । १२ घ. 'स्तत्तद्व्या' । १३ ग. 'स्यैवं सि' । १४ क. 'तन्त्रोऽभि' । १५ घ. क. च. छ. 'वृत्तित्वेऽ' । १६ ड. छ. ज. झ. 'वृत्तिः स्या' । १७ ख. ड. ज. 'अप्रसि' । १८ क. 'सिद्धम' । १९ ग. झ. 'दधिक' । २० ग. घ. ड. ज. झ. 'वृत्ति-सि' । २१ ग. घ. छ. ज. झ. 'वृत्तिसि' ।

तन्निषेधस्याजत्वस्यापि तथात्वं युक्तमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यमाशङ्कामाह—नञ्ब्रूयति । श्लाघादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्प्रयुक्तमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः । किमजोऽयमस्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किंवा तदुपलक्षितैरर्थै रूपस्येति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । अजोऽयमित्यभिधानस्य संवृत्तिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पित-त्वमिष्टमित्यर्थः । कैवल्यवस्थायामजोऽयमित्यभिधानामावमश्रुपेत्य व्यावर्त्य दर्शयति—परमार्थेनेति । आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयाध्वेयारूप्यानेन हेतुमाह—यस्मादिति । परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे या परिणामप्रसिद्धिस्तामपेक्ष्य तन्निषेधेन योऽज इत्यात्मोक्तः स संवृत्यैव यतो जायतेऽतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संवृत्तिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्वमपि तादृगेवेत्यर्थः । अजत्वादिव्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याकल्पितत्वम् । तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् । न च कल्पितस्य शास्त्रादेरकल्पितेन प्रमितिहेतुत्वं प्रतिबिम्बौ बिम्बादिप्रमितिहेतुत्वस्य संप्रतिप्रज्ञत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

द्वयाभावं स बुद्ध्यैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

यस्मादसंदिग्धस्तस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति केवलमभिनिवेश आग्रहमात्रम् । द्वयं तत्र न विद्यते । मिथ्याभिनिवेशमात्रं च जन्मनः कारणं यस्मात्तस्माद्द्वयाभावं बुद्ध्वा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः स न जायते ॥ ७५ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्न पुनरावृत्तिफलसाधनत्वं तत्राऽऽह—अमूचेति । यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात्तर्हि तन्निवृत्त्यर्थं साधनमपि वस्तुमूतमभिधीयते मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति—यस्मादिहत्वादिना ॥ ७६ ॥

यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चिन्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥

जात्याश्रमविहिता आशीर्वाजितैरनुष्ठीयमानां धर्मा देवत्वादिमाप्तिहेतव

१ घ. ड. ज. 'त्योश' । २ ग. झ. 'शास्त्रभे' । ३ ग. छ. झ. 'तस्वरू' । ४ ख. ड. ज. 'स्य स्वरू' । ५ ग. घ. छ. ज. झ. 'वृत्तिप्र' । ६ छ. 'मित्य' । ७ ग. झ. 'तमोक्तस्तत्संवृ' । ८ ग. घ. ड. छ. 'वृत्तिसि' । ९ ग. झ. 'तस्या' । १० ज. 'ल्पितत्वेन' । ११ क. 'म्बादि' । १२ ख. च. छ. झ. 'सद्वैतविष' । १३ घ. ड. ज. 'रुद्रते' । १४ झ. 'दा तन्निदान' । १५ ग. छ. झ. 'वृत्तये सा' । १६ घ. ड. ज. 'त्यर्थ सा' । १७ क. 'नाद्धर्मादेव' ।

अधर्माः केवलंश्च धर्माः । अधर्मव्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था मध्यमाः ।
तिर्थादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणा प्रवृत्तिविशेषाश्चाधर्माः । तानुत्तममध्य-
माधमानविद्यापरिकल्पितान्यदैकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं जा-
नन्न लभते न पश्यति यथा बाह्यैर्दृश्यमानं गगने मलं विवेकी न पश्यति
सदृशता न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैरुत्तमाधममध्यमलक्षणेन ।
न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते बीजाद्यभाव इव सर्वथादि ॥ ७६ ॥

निनिमित्तो न नायत इत्युक्तं तदेतत्प्रसङ्गयति—यदेति । उत्तमान्हेतून्निभजते—
जातीति । आशीर्वाजितैः पल्लवणारहितैरधिकारिमिरिति यावत् । देवत्वादीत्यादि-
शब्देनोक्तं जन्म गृह्यते । केवलैरधर्मधर्माणां प्राधान्यम् । मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन
मध्यमयोनयो गृह्यते । तिर्थादीत्यादिशब्देनाधमं जन्म संगृह्यते । वांक्षीयज्ञाना-
दज्ञाननिवृत्तौ तद्विवृत्त्यर्थं विज्ञानिह—अविद्येति । अविदुषा प्रतीयमाना हेतवो
विदुषां न प्रतिमान्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति । उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन चतुर्थ-
पादं व्याचष्टे—न हीति ॥ ७६ ॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य याऽनुत्पत्तिः समाऽद्वया ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति ह्युक्तम् । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशी-
त्युच्यते । परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्माधर्मरूपोत्पत्तिनिमित्तस्यानिमित्तस्य
चित्तस्येति या मोक्षारूपाऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थासु समा निर्वि-
शेषाऽद्वया च । पूर्वमप्यजातस्यैवानुत्पत्तस्य चित्तस्य सर्वस्याद्वयस्येत्यर्थः ।
यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं तद्वयं जन्म च तस्मादजातस्य सर्वस्य
सर्वदा चित्तस्य समाऽद्वयैवानुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदाचिद्वा न
भवेति । सर्वदैकैरूपैवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

तदा न नायत चित्तमिति कालपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वमाशङ्क्य परिहरति—अ-
निमित्तस्येति । चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य नित्यसिद्धस्य या सर्वदाऽनुत्पत्तिः सा
निर्विशेषाऽद्वितीया चेत्यत्र हेतुमाह—अजातस्येति । सर्वस्य द्वैतस्य चित्तद-

१ छ. "समा इत्यर्थः । के" । २ झ. "ला ध" । ३ क. छ. "धर्मा ध" । ४ च. सर्वे क" ।
५ छ. "नल्लम्" । ६ क. च. झ. "स्यादिः ॥ ७६ ॥ ७ क. छ. झ. "तुष्टम्" । ८ क. छ. "ल
त्वेन ध" । ९ छ. न. वाक्यार्थज्ञा" । १० घ. न. "र्थं न द्वयं" । ११ छ. "द्वया वासु" । १२ न.
"नुपपत्ति" । १३ छ. घ. क. न. "वतीति" । १४ छ. "रूपेत्य" ।

इत्यत्रेन मिथ्यात्वाच्चित्तसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तद-
नुत्पत्तिरुक्तलक्षणा युक्तेत्यर्थः । उक्तमनूद्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य व्याक-
रोति—इत्थंभाव इत्यादिना । यथा रूप्यकरूपनाकालेऽपि शुक्लेरूप्यत्वं स्वामा-
विकं तथा जन्मकरूपनाकालेऽपि संविदो निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मता स्वामाविकी जन्म-
भ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्याह—सर्वदेति । न केवलं मोक्षा-
वस्थस्यैव चैतन्यस्याजन्तत्वं किंतु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याऽऽह—सर्वावस्था-
स्त्विति । सर्वस्यैव चित्तप्र[ति]बिम्बस्य बिम्बकरूपब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याऽऽह—
अद्वया चेति । तृतीयपादार्थं कथयति—पूर्वमपीति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति ।
तस्माद्भुजुसर्पवद्वैतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वाद्वैतुतोऽसत्त्वादिति यावत् ॥ ७७ ॥

बुद्ध्वाऽनिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।

वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्नुते ॥ ७८ ॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्याभावादनिमित्ततां च सत्यां पर-
मार्थरूपां बुद्ध्वा हेतुं धर्मादिकारणं देवादियोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्ननुपा-
ददानस्त्यक्तबाधैषणः सन्कामशोकादिवर्जितमविद्यादिरहितमभयं पदमश्नुते
पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

द्वयामावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति—बुद्ध-
वोति । द्वैताभावोपलक्षितां सत्तामनाद्यनन्तां परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादियोनिप्राप्तौ
धर्मादिहेतुमसांकर्येणाननुतिष्ठन्यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंसारंकारणरहितं पदम-
श्नुवानो न पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे—यथोक्तेनेति—दृश्यत्वा-
दिना हेतुना द्वैतस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तो न्यायस्तेन चैतन्यस्य
जन्मानि यद्द्वयं निमित्तं तस्याभावतामभावोपलक्षितां सत्तां निमित्ताभावादेवानाद्यन-
न्तां तस्मादेव सत्यां बुद्ध्वेति योजना । पृथगिति देवैतादिप्रकृष्टजन्मप्राप्तये धर्म
मनुष्यैस्त्वप्राप्तये धर्माधर्मौ तिर्यगाद्यधमयोनिप्राप्तये चाधर्ममसांकर्येणाननुतिष्ठन्निति
यावत् । प्रकृतस्य ज्ञानवतो धर्माद्यनुष्ठानायोगे हेतुं सूचयति—त्वक्तोति । कार्यमू-
तसर्वानर्थराहित्यमुक्त्वा पुनरमयमित्यस्यार्थमाह—अविद्योति ॥ ७८ ॥

१ छ. 'गाद' । २ छ. रूपक' । ३ अ. 'दोऽपि नि' । ४ अ. 'वस्यैव' । ५ छ. 'बिम्बितस्य' ।
६ छ. 'तोऽभावादि' । ७ घ. 'योक्तव्या' । ८ क. 'द्वयामा' । ९ छ. 'पादा' । १० च. अ.
'ते न पुनर्जाय' । ११ अ. 'सर्वकारणसंसार' । १२ छ. 'रकर' । १३ क. 'दत्ताप्र' । १४ अ.
'व्यक्तादिप्रा' । ग. अ. 'व्यप्र' । १५ ग. च. 'योगाद्भेद' ।

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

वस्त्वभावं स बुद्ध्वैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥ ७९ ॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति द्वयेऽद्वयास्तित्वनिश्चयोऽभूताभिनिवेशस्तस्मादविद्याव्यामोहरूपाद्धि सदृशे तदनुरूपं तच्चित्तं प्रवर्तते । तस्य द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा बुद्ध्वास्तदा तस्मान्निःसङ्गं निरपेक्षं सद्भिनिवर्ततेऽभूताभिनिवेशाविषयात् ॥ ७९ ॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदाऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—अभूतेति । व्यभिचारित्वदिहेतुमिरद्वयात्मदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो द्वैतस्य वस्तुनोऽभावं यदा पुमान्बुद्ध्वास्तदा वस्त्वभावं पुरुषो बुद्ध्वैव निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा तन्निवृत्तिमनुवृत्तो भवतीत्यर्थः । अक्षराणि विभजते—यस्मादिद्यादिना । यस्मादभूताभिनिवेशात्तदनुरूपे चित्तं प्रवर्तते तस्मान्निःसङ्गं निवर्तते इति संबन्धः । अभूताभिनिवेशमेव विशदयति—असतीति । अभिनिवेशस्याविद्याव्यामोहरूपत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति वक्तुं हीत्युक्तम् । तदनुरूपं इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेशो गृह्यते । तस्येति । अभिनिवेशाविषयस्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चाप्रवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य निश्चला चर्कनवार्जितो ब्रह्मस्वरूपेव तदा स्थितिर्येषां ब्रह्मस्वरूपा स्थितिश्चित्तस्याद्वयाविज्ञानैकरसघनलक्षणा । स हि यस्माद्विषयो गोचरः परमार्थदर्शनां बुद्धानां तस्मात्तत्साम्यं परं निर्विशेषमजमद्वयं च ॥ ८० ॥

अभयं पदमश्रुत इत्यत्र हेतुमाह—निवृत्तस्येति । विद्वदनुभवैकगम्यत्वादशेषकल्यनातीतत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूपत्वमित्याह—विषय इति । अक्षरार्थं कथयति—निवृत्तस्येत्यादिना ॥ ८० ॥

१ घ. ज. 'पे चित्तं' । २ ख. घ. ड. ज. तस्मिन्नि. । ३ झ. बुद्ध्वैव । ४ छ. 'नुनिवृ' । ५ छ. 'रार्थं वि' । ६ ग. छ. झ. 'ङ्गं विनि' । ७ ग. झ. 'शामो' । ८ ख. घ. ड. 'पमित्य' । ९ घ. निश्चलं । १० क. तत्साम्यम् । ११ ख. च. झ. 'रे वाऽप्र' । १२ घ. ड. ज. 'लव' । १३ क. 'ता स्व' । १४ च. सा । १५ क. 'षयगो' । च 'षयागो' ।

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥ ८१ ॥

पुनरपि कीदृशश्चासौ बुद्धानां विषय इत्याह—स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नाऽऽदित्याद्यपेक्षं स्वयंज्योतिःस्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् । एष एवंलक्षण आत्मारूपो धर्मो धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विशिनष्टि—अजमिति । स्वयंप्रभातत्वे हेतुमाह—सकृदिति । कल्पितस्य सर्वस्य धारणाद्धर्मो नासौ कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हत्यनवस्थानादतः स्वयंज्योतिरित्याह—धर्म इति । किंच धीयते निधीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्तादौ साक्षितयाऽऽत्मनः सिद्धेः स्वयंज्योतिर्द्विमेष्टव्यमित्याह—धातुरिति । किंचाऽऽत्मत्वादेवाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिर्द्विमन्यथा घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह—स्वभावत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य तदक्षराणि योजयति—पुनरपीत्यादिना । धातुस्वभावत इत्येकं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे—वास्तिवति । विवक्षितार्थस्तु पूर्वस्माज्जातिरिच्यते ॥ ८१ ॥

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ८२ ॥

एवमुच्यमानमापं परमार्थतत्त्वं कस्माच्छौकिर्नैर्न गृह्यत ऋयुच्यते—वस्माद्यस्य कस्याचिद्द्वयवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण ग्रहणावेशेन मिथ्यामिनिविष्टत्वा सुखमात्रियतेऽनायासेनाऽऽच्छाद्यत इत्यर्थः । द्वयोपलब्धिनिमित्तं हि तत्राऽऽवरणं न यत्नान्तरमपेक्षते ! दुःखं च विव्रियते प्रकटीक्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानसावात्माऽद्वयो देव इत्यर्थः । अतो वेदान्तेराचार्यैश्च बहुश उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । “आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धः” इति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

१ क. च. छ. धातुः स्व° । घ. धतुं स्व° । २ झ. पुन. की° । ३ क. च. छ. धातुः स्व° । ४ ख. भावे व° । ५ घ. °स्य साधा° । ६ ख. ग. घ. ङ. न. झ. च नि° । ७ ङ. छ. °बुण्यादौ । ८ ख. °त्मतत् स° । ९ क. °त्येकप° । १० झ. °पि बहुशः प° । ११ च. °स्वं यस्मा° । १२ च. °चिद्वस्तु° । १३ घ. °म द्विय° । १४ क. °र्थः । अद्र° । १५ ख. ग. घ. ङ. न. तत्त्वाव° । १६ च. च त्रि° । घ. न वत्रि° । १७ झ. °ते द्वितीयद्वै भयं भवतीति श्रुतेः । प° । १८ च. °मानेऽपि । १९ च. झ. °कथत इ° । २० घ. लब्ध इति ।

आत्मा चेदुक्तलक्षणो विवक्षितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्योपदिष्टस्तथैव सर्वेन गृह्यते तत्राऽऽह—सुखमिति । मिथ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपसुखं सदेवाऽऽच्छाद्यते तस्मादेव वस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्वदा प्रकटीक्रियते तेनासौ भगवानात्मा श्रुत्याचार्योपदिष्टोऽपि न विस्पष्टो भवतीत्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्या शङ्का दर्शयति—एवमिति । स्वयंज्योतिष्वादिप्रागुपदिष्टप्रकारेणेति यावत् । तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति—उच्यते इत्यादिना । द्वैते गृह्यमाणेऽपि कथमात्मस्वरूपस्य सुखस्वरूपस्यानायासेनाऽऽच्छाद्यमानत्वं तत्राऽऽह—द्वयेति । इतश्चाऽऽत्मतत्त्वं यथावन्न प्रतिभातीत्याह—दुःखं चेति । यथावदात्मप्रयामावे हेतुमाह—परमार्थेति । देवो याथातथ्येन न मातीति शेषः । सुखस्य विद्यमानस्याऽऽवरणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फलि-
तमाह—अत इति । श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यशून्यत्वं वारयति—बहुश इति । आत्मनि प्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमाणमाह—आश्चर्य इति ॥ ८२ ॥

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

अस्ति नास्तीत्यादि सूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां ग्रहा भगवतः परमात्मन आवरणा एव किमुत मूढजनानां बुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह—अस्तीति । अस्त्यात्मेति वादी कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्तीत्यपरो चेनाशिकः । अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्थेनैनाशिकः । सदसद्वादी दिग्वासाः । नास्ति नास्तीत्यश्वन्तशून्यवादी । तत्रास्तिभावश्चलः, घटाद्यनित्यविलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः सदाविशेषत्वात् । उभयं चलस्थिरविषयत्वात्सदसद्भावोऽभावोऽत्यन्ताभावः । प्रकारचतुष्टयस्यापि तैरेतैश्चलस्थिरोभयाभावेः सदसदादिवादी सर्वोऽपि भगवन्तमावृणोत्येव बालिशोऽविबेकी । यद्यपि पण्डितो बालिश्च एव परमार्थतत्त्वानवबोधात्किमु स्वभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति लौकिकपुरुषाभिनिवेशानां तदावरणत्वं किमु वक्तव्यमिति साधयति—अस्त्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—अस्तीति ।

१ ग. झ. 'कस्य व्यावर्त्याश' । २ छ. 'वर्त्यामाश' । ३ झ. 'त' । श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यशून्यत्वं वारयति—बहुश इति । त' । ४ ग. छ. झ. 'स्वस्या' । ५ ख. ज. 'प्रत्ययाभा' । ६ झ. 'ति । आ' । ७ ख. 'स्य दु' । ८ ग. छ. झ. 'स्य दु' । ९ ख. झ. 'अस्त्यात्मेति । १० च. 'अस्ति आत्मे' । ११ झ. 'विषयत्वा' । १२ च. 'भयव' । १३ घ. 'त्वात्सद्भा' । १४ च. 'त्यन्तः म' । १५ च. 'सदासद्वादी सदसद्वादी असदसद्वादी ।

तुर्थप्रकरणम् ४] सगौपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । २०९

प्रमाता देहादिव्यतिरिक्तोऽस्तीत्यादौ वैशेषिकादिपक्षः । देहादिव्यतिरिक्तोऽपि नासौ बुद्धेर्व्यतिरिच्यते क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानवादपक्षः । तृतीयो दिग्म्बरपक्षः । चतुर्थं तु शून्यवादपक्षे शून्यस्याऽऽत्यन्तिकत्वद्योतनार्थं शिप्सा । द्वितीयार्थं विभजते—तत्रेत्यादिना । अनित्येभ्यो घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणामितया वैलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स चळः सविशेषः सन्न-
रिणामीत्यर्थः । देहोद्यतिरिक्तोऽपि प्रमाता बुद्ध्यतिरिक्तो नास्तीति यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्विशेषत्वात्तदभावस्येत्याह—नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयस्यास्ति-
त्वस्य नास्तित्वस्यास्तिनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे क्लृप्तं न्यायमुपसंहरति—किम्विति ॥ ८३ ॥

कोट्यश्चैतन्न एतास्तु ग्रहैर्यासां सदाऽऽवृतः ।

भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादबालिशः पण्डितो, भवतीत्याह—
कोट्यः प्रावादुक्तशस्त्रनिर्णयान्ता एता उक्ता अस्ति नास्तीत्याद्याश्चत्स्रो
यासां कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैरुपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदाऽऽवृत आच्छादित-
स्तेषामेव प्रावादुकानां यः स भगवानाभिरस्तिनास्तीत्यादिकोटीभिश्चत-
सृभिरेव्यस्पृष्टोऽस्त्यादिविकल्पनावर्जित इत्येतत् । येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो
वेदान्तेष्वोपनिषदः पुरुषः स सर्वदृक्सर्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

आत्मनो यदावरणमुक्तं तदुपसंहरति—कोट्य इति । यासां कोटीनां परीक्षक-
ारिकल्पितनिर्णयनिरूपणीयानां ग्रहैरभिवेशविशेषैरात्मा सदा समावृताः सन्नेता-
वतस्तः कोट्यः सन्ति । तर्थां चाऽऽत्मनो न यथां विदात्मप्रथनमित्यर्थः । यदि सदाऽऽत्मा
भावृतो न तर्हि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति निराकाङ्क्षं ज्ञातव्यान्तरपरिशेषादित्याश-
याऽऽह—भगवानिति । आत्मा हि वस्तुतोऽस्तीत्यादिकल्पनार्हद्वितीयो येनोपनिष-
वणेन प्रतिपन्नः सैव सर्वज्ञो ज्ञातव्यान्तरमपश्यन्परमार्थपण्डितो निराकाङ्क्षो भवती-

१ घ. ड. ज. 'वादप' । २ क. 'र्थे शू' । ३ घ. ड. 'नार्थवी' । ४ ग. झ. 'णामत' । ५
।, छ. 'हाद्वयति' । ६ झ. 'शेषात्' । ७ च. 'श्च तदरायास्तु ग्रहेस्तासां' । ८ घ. 'ताश्च प्र' । ९
। तदरायास्तासां । १० ख. यः पुनः स । ११ क. 'रस्पृ' । १२ ख. घ. ड. 'दिक्' । १३
। 'दान्तदृष्टेय' । १४ च. 'दः स' । १५ घ. 'तस्ताश्च' । १६ घ. 'याऽऽत्म' । १७
। 'प्रथ' । १८ क. 'नाहि' । १९ ग. सर्व' ।

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥ ८५ ॥

प्राप्यतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं स ब्राह्मणः ।
“ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ” इति श्रुतेः । आदिमध्यान्ता उत्पत्ति-
स्थितिलया अनापन्ना अप्राप्ता यस्याद्वयस्य पदस्य न विद्यन्ते तदनापन्ना-
दिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदम् । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः परमस्मादात्मला-
भादूर्ध्वमीहते चेष्टते निर्ध्वंयोजनमित्यर्थः । “ नैव तस्य कृतेनार्थः ” इत्या-
दिस्मृतेः ॥ ८५ ॥

ज्ञानवतोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशादग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह-प्राप्येति ।
यथोक्तां चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमिति यावत् । समस्तत्वं ज्ञातव्यशेषशून्यत्वं परिपूर्णज्ञा-
प्तिरूपत्वम् । तत्र ब्राह्मण्यपदप्रयोगे प्रमाणमाह-स ब्राह्मण इति । स विद्वान-
परोक्षीकृतब्रह्मसतत्त्वः सन्फलावस्थो मुख्यो ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य ब्रह्म-
विदो विद्याफलावस्थस्यैव स्वभावो महिमेत्युक्तो निर्विकारो वृद्धिहासाभावादैकरूपो
भवतीति वाक्यान्तरस्यार्थः । तदेव पदं विशिनष्टि-अनापन्नादिमध्यान्तामिति ।
तद्व्याकरोति-आदीति । अन्वयं दर्शयन्नवशिष्टं व्याचष्टे-तदेव प्राप्येति । ज्ञान-
वान्फलावस्थः सन्कृतकृत्यो न तस्य किंचिदस्ति कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं
प्रमाणयति-नैव तस्वेति ॥ ८५ ॥

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।

दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वज्जगत्तमं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकं यदेतदात्मस्वरूपेणा-
वस्थानम् । एष विनयः शमोऽप्येष एव प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक उच्यते ।
दमोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वात्स्वभावत एव चोपशान्तिरूपत्वाद्ब्रह्मणः ।
एवं यथोक्तं स्वभावोपशान्तं ब्रह्म विद्वज्जगत्तममुपशान्तिं स्वाभाविकीं ब्रह्म-
स्वरूपां व्रजेद्ब्रह्मैस्वरूपेणावातिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

१ घ. “प्रमाणमि” । २ च. “व स्वमतस्थापनं विना परमतवृण्णनं न संभवति । परमतो-
त्पादनं विना स्वमतस्थापनं न संभवतीति प्र” । ३ छ. “न्तस्वरू” । ४ छ. “त्वाद्ब्राह्म” । ५
च. “श्रू” ।

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वाद्विदुषो नाग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—विप्राणामिति । ब्रह्माविदां ब्राह्मणानामेष विषयः स्वभावतो न नियोगाधीनां कर्तव्यतामधिकरोति । शमोऽपि स्वाभाविको न नियोगेन क्रियते । दमोऽपि स्वभावसिद्धत्वाच्च नियोगमपेक्षते । एवं कूटस्थमात्मतत्त्वं विद्वो-पुमानशेषविक्रियाशून्यब्रह्मस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । अक्षरार्थं कथयति—विप्राणांमिच्छादिना । तमेव स्वाभाविकं विनयं विवृणोति—यदेतदिति । एष एवेत्यात्मस्वभावो गृह्यते ॥ ८६ ॥

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात्संसारकारणानि रागद्वेषदोषास्पदानि प्राबादु-
कानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि तानीति वैद्युक्तिभिरेव दर्शयित्वा
चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्वागादिदोषानास्पदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शनमेव सम्यग्द-
र्शनमित्युपसंहृतम् । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थं आरम्भः—सवस्तु संवृत्तिः ।
सता वस्तुना सह वर्तत इति सवस्तु । तथा चोपलब्धिरुपलम्भस्तेन सह
वर्तत इति सोपलम्भं च शास्त्रादिसर्वव्यवहारास्पदं ग्रहग्राहकलक्षणं द्वयं
लौकिकं लोकादनपेतं लौकिकं जागरितमित्येतत् । एवंलक्षणं जागरितमि-
ष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृत्तेरप्यभावात् । सोपलम्भं वस्तुवदुपलम्भन-
मुपलम्भोऽसत्यपि वस्तुनि तेन सह वर्तत इति सोपलम्भं च । शुद्धं केवलं
प्रतिभक्तं जागरितात्स्थूललौकिकं सर्वपाणिसाधारणत्वादिष्यते स्वप्न
इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

परमतनिराकरणमुखेनाऽऽत्मतत्त्वमवधारितम् । अधुना स्वप्रक्रियाऽवस्थाप्रयोपन्या-
समुखेनापि तदवधारयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति—सवस्तिवति । वृत्तानुवादपूर्वकं प्रक-
रणशेषस्य तात्पर्यं दर्शयति—एवमिति । शिष्यस्याध्यारोपदृष्टिमाश्रित्य जाग्रदादिप-
दार्थपरिशुद्धिपूर्वको बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तथा तस्यैवाऽऽत्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरो
ग्रन्थशेष इत्यर्थः । तत्र जागरितमुदाहरति—सवस्तिवति । यद्वि प्रातिभासिकं

१ च. 'भाषोऽतो' । २ क. 'द्वान' । ३ ग. 'शून्येन ब' । ४ ख. 'णामिति त' । ५ घ. क.
ज. तत्तत्तु' । ६ क. 'दानीमस्वप्रक्रियप्र' । ७ छ. 'नार्थमार' । ८ क. 'वृत्तिः । स' । घ. च. 'वृत्ति
सत्ता' । क. 'वृत्तिस' । ९ क. घ. 'वृत्तेर' । १० घ. 'हम्भ' । ११ ख. 'स्तुत उप' । १२
क. 'प्रतिविदिक्तं' । ड. छ. 'प्रविदिक्त' । १३ झ. 'रथाद्वयो' । १४ ग. झ. 'वता' । १५ छ. 'वै
वध्य' । १६ घ. 'तच्च जा' । झ. 'तज्जाग' ।

व्यावहारिकं च । यथुल्लभं जातमादित्यादिदेवतानुगृहीतैरिन्द्रियैरुपलभ्यते तज्जागरित-
मित्यर्थः । द्वयमित्यस्यार्थमाह-शास्त्रादीति । तत्र श्लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदु-
च्यते—लौकिकमिति । तद्व्याघ्र-लोकादिति । न केवलमिदं जागरितं लोक-
प्रसिद्धम् । किंतु वेदान्तेष्वपि परम्परया ज्ञानोपायत्वेन प्रसिद्धमित्याह—एवंल-
क्षणमिति । स्वप्नोपन्यासपरमुत्तरार्धं योजयति-अब्रित्वाति । बाह्येन्द्रियप्रयुक्तो
व्यवहारः संवृत्तिशब्दार्थः । सोऽपि यथुल्लभ्यवन्न स्वप्ने संभवति । तथा च बाह्येषु
करणेषूपसंहृतेषु जागरितवासनानुसारेण मनसस्तदार्थमासावारावभासनं स्वप्नशब्दि-
तमित्यर्थः । शुद्धमित्यत्र वेदलमिति पर्याय गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह-प्रोचिभूतमिति ।
तथापि लोचप्रसिद्धत्वं लोचिवमित्यनेनोक्तं तद्विदूणाति-सर्वप्रार्णाति॥ ॥ ८७ ॥

अवरत्नपल्लवं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

अवशत्तुपलभं च ग्राह्यग्रहणवर्जितमित्येह लोकोत्तरम् । अत एव लाघा-
तीतम् । ग्राह्यग्रहणविषयो हि लोषरतदभावात्सर्वप्रवृत्तिर्वाजं सुष्ठुप्रमित्येत-
देषं रमृतं सोपायं परमार्थत्वं लाघवम् । ह्रुद्धलौकिकं बोधोत्तरं क्रमेण
येन ज्ञानेन ज्ञायते रत्नज्ञानं ज्ञेयमेतान्येव प्राणि । एतद्व्यतिरिक्तेण ज्ञेयानु-
पपत्तेः । सर्वप्राणादुपवर्हितपरतुल्योऽत्रैवान्तर्भावादिज्ञेयं परमार्थहेतुं तुर्या-
न्तरद्वयमजमातृत्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैतल्लोषिकादिविज्ञेयान्तं बुद्धैः
परमार्थदार्ढ्यभिर्ब्रह्माविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

संप्रति सुष्ठु दर्शयति-अवरित्वाति । शूलं सूक्ष्मं च वस्तु विषयभूतं यत्र न
विद्यते तत्तथा । इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यो वा शूलोर्धावगाही वासनात्मको यो यत्रोप-
स्थाप्यो न संभवति तद्वद्विषयविज्ञानशून्यं सुष्ठुमिति । विद्विनाष्टि-अनुपलब्धं चेति ।
नैष्ठिकं कारणात्मना बद्धेतरवर्थात्मम् । न च कारणं लोके प्रसिद्धम् । कार्यरथैवाव-
स्थाद्वयात्मकस्य तथात्वादित्यभिप्रेत्याऽह-लोकोत्तरमिति । तस्य साक्षिप्रसि-
द्धत्वं विवक्षितवोक्तम्-इति स्मृतमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकावस्थाप्रयं तुरीयं च परमार्थ-

१ झ. 'कारत्वभा' । २ क. ड. छ. ज. प्रविविकामिति । ३ छ. 'द्यप्राहक' । ४ ख. लोके ।
लोकाभा । ५ क. छ. शुद्धं लौ । ६ च. 'रं च जाप्रदादिक' । ७ ख. 'शाय' । ८ छ. श्रीकृष्ण
तं । ९ घ. 'स्वत्वं तु' । च. 'स्वत्वं तु' । १० ज. 'वावि' । ११ च. 'क्षेत्रं तद्दुष्टैः' । १२ छ.
सुष्टाभि । १३ झ. दयत्र वि । १४ ग. 'लक्षविगा' । १५ झ. वाऽत्र सोऽप । १६ ख. तत्त्वं । ग.
नोवेर । १७ ग. 'लथाद्र' । १८ क. 'च. रित् ६-१२' । १९ ग. झ. हानेन ह्ये ।

तत्त्वं विद्वदनुभवसमधिगम्यमित्याह—ज्ञानामाप्ति । श्लोकगतं पदद्वयमनूय विवाक्षितमर्थं कथयति—अवाप्तिवाप्ति । ग्रहग्रहणविमार्गवाजितत्वादेव कुतो लोकातीतस्वमित्याशङ्क्याऽऽह—ग्राह्येति । सुषुप्तं चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वप्रवृत्तीति । अदस्ताद्वयवर्जं सुषुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह—एवमिति । अवस्थात्रयमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति—सोपायमिति । ज्ञानमत्र मनोवृत्तिरूपं विवक्षितमवस्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिवर्लितं ज्ञेयं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । सर्वैरेव प्रावादुक्तः शुष्कतर्कजलपनशालैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपैवस्तुनोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्भावाज्ज्ञेयान्तरं नास्तित्यर्थः । ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञेयमुच्यते तेन तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—।षड्वयमाप्ति । उपायोपेयभूते यथोक्तेऽर्थे विदुषामभिमतमादर्शयति—सदेति ॥८८॥

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ८९ ॥

ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे । पूर्वं लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पञ्चाक्षुर्द्वं लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्तरमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽज्ञेऽभये विदिते स्वयमेवाऽऽत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वज्ञासौ ज्ञश्च सर्वज्ञस्तद्भावः सर्वज्ञता । इहास्मिँल्लोके भवति महाधियो महाबुद्धेः । सर्वलोकातिशयवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो यथाऽन्येषां प्रावादुक्तानाम् ॥ ८९ ॥

आत्मानि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुत्या यत्प्रतिज्ञातं तदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीति कथयति—ज्ञाने चेति । ज्ञानज्ञेयवेदने विवाक्षितं क्रममनुक्रामति—पूर्वमित्यादिना । यत्पुनरवस्थात्रयातिरिक्तं तुरीयं तत्पारज्ञानं विवाक्षितं क्रमं दर्शयति—स्थानेति । तुर्ये विदिते सतीति संबन्धः । तस्य स्थानत्रयारम्भैताभावोपलक्षितत्वमाह—अद्वय इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वे कौटुम्भ्यं कथयति—अज इति । कार्यसंबन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासंबन्धाभावमभिदधाति—अभय इति । यथोक्ततत्त्व-

१ ग. 'गविव' । २ ग. घ. ङ. 'नमात्र' । ३ घ. 'जनन' । ४ ग. झ. 'लैः क' । ५ ङ. ग. घ. छ. 'पाय व' । ६ छ. तेनेदमपि । ७ घ. 'ने लौ' । ८ क. झ. 'धे व पू' । घ. ङ. 'वे र्व' । ९ च. 'दृष्टुलौ' । १० छ. 'तं वस्तु तं' । ११ ग. झ. 'रज्ञाने' । १२ घ. ङ. 'ति । 'यत्स्वमुक्तं । १५ ग. झ. 'येषां' ।

ज्ञानस्य परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानं फलमाह-स्वयमेवेति । ज्ञानवतो यथोक्तं फलम-
 र्भिरादिमार्गायत्तमिति शङ्कां वारयति-इहेति । उक्तज्ञानवतो महाबुद्धित्वे हेतुमाह-
 सर्वलोकेति । ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानं कदाचिद्भवेदपि कालान्तरेऽभिमतमसत्कल्पं
 भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह-एवंविद इति । श्रुत्याचार्यप्रसादाद्विदिते स्वरूपे स्वरूपफु-
 रणस्य व्यभिचारमावात्परिपूर्णज्ञप्तिरूपता विदुषो भवतीत्युक्तं स्फुटयति-न हीति
 ॥ ८९ ॥

ज्ञेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्तित्वाशङ्का परमार्थतो मा भूदि-
 त्याह-हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन
 रज्ज्वां सर्पवद्धातव्यानीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वम् ।
 आप्यान्यासव्यानि त्यक्तबाह्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्यबाल्यमौना-
 रूयानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः कषायाख्यानि(णि)
 पक्तव्यानि । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणोपायत्वेने-
 त्यर्थः । अग्रयाणतः प्रथमतस्तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्परमार्थसत्यं
 विज्ञेयं ब्रह्मेकं वर्जयित्वा । उपलम्भनमुपलम्भोऽविद्याकल्पनामात्रम् ।
 हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मविद्भिर्न परमार्थसत्यता त्रयाणामि-
 त्यर्थः ॥ ९० ॥

अवस्थात्रयस्य ज्ञेयत्वनिर्देशात्परमार्थतोऽस्तित्वमाशङ्क्य परिहरति-इहेति । शङ्कोत्त-
 रत्वेन श्लोकमवतार्य हेयशब्दार्थं व्याचष्टे-लौकिकादीनामिति । तान्येव त्रीणि
 विभजते-जागरितेति । पाण्डित्यं वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमाद्वितयिवस्तुविचारचातुर्य-
 परनिष्पन्नं श्रवणम् । बल्यं दम्भदर्पाहंकारादिराहित्यम्, युक्तितः श्रुतीर्थानुसंधा-
 नबुद्धयश्च । मौनं मुनेः कर्म ज्ञानाभ्यासलक्षणं निदिध्यासनशब्दितम् । तान्येता-
 न्यासव्यानि । यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं तथाऽपि कथं हेयादीनां विज्ञेयत्वमि-
 त्याशङ्क्याऽऽह-उपायत्वेनेति । तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तम् । उत्तरार्धे
 व्याचष्टे-तेषामिति । हेयादीनां रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वान्नास्ति परमार्थत्वशङ्के-
 त्यर्थः ॥ ९० ॥

१ झ. 'गुरु', २ छ. 'ह्रस्वरु'. ३ ग. झ. 'तुफलमा'. ४ क. छ. 'वेऽपि का'. ५ छ.
 'णत्य'. ६ झ. 'उपाल'. ७ झ. 'मुपाल'. ८ ख. घ. ङ. ज. 'रूपनमा'. ९ ग. झ. 'श्लोकार्थम'.
 १० ग. 'विच्छातु'. ११ छ. 'दम्भाह'. १२ घ. ङ. ज. 'तातु'. १३ घ. झ. 'पि विज्ञे'. १४
 . 'यत्तुक्त'. १५ ग. झ. 'र्थय'.

प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां कचन किंचन ॥ ९१ ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनिरञ्जन-
सर्वगतत्वेः सर्वे धर्मा आत्मानो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । बहुवचन-
कृतभेदाशङ्कां निराकुर्वन्नाह—कचन किंचन किंचिदणुमात्रमपि तेषां न
विद्यते नानात्वमिति ॥ ९१ ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं स्फुटयति—प्रकृत्येति ।
बहुवचनप्रयोगप्राप्तं दोषं प्रत्यादिशति—विद्यत इति । कल्पितभेदानिवन्धनं बहुव-
चनमित्यर्थः । कचनेति देशकालावस्थाग्रहणम् । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभावस्या-
शांशिभावस्य चोपादानम् ॥ ९१ ॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

ज्ञेयताऽपि धर्माणां सवृत्यैव न परमायेत इत्याह—यस्मादादौ बुद्धा
आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावत एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सचित्तं
नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मानः । न च तेषां निश्चयः
कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न संदिह्यमानस्वरूपा एवं नैवं चेति ।
यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं
वा यथा सचिता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थं चेत्येवं भवति
क्षान्तिर्बोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा स्वात्मानि सोऽमृतत्वायामृतभावाय
कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

ज्ञेशब्दप्रयोगान्मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदस्यति—आदिबुद्धा इति । यथो-
क्तरात्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलमाह—यस्येति । प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह—
ज्ञेयताऽपीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । पादान्तरस्यार्थं कथयति—
न चेति । निश्चितस्वरूपत्वमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—नेत्यादिना । न
स्रस्वात्मैः स्वसत्तायामेवं नैवमिति संदिह्यमानस्वरूपो भविष्यलभम् । तस्य स्फुर-
णाव्यभिचारित्वस्य प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः । द्वितीयां व्य करोति—यस्ये-

१ छ. 'वत्सर्वे ज्ञेया ध' । २ क. 'गतत्वे स' । छ. 'गत्वे स' । ३ क. च. छ. ज. आत्मनो ।
४ घ. 'भेदश' । ५ ख. 'किंचि' । ६ ग. झ. प्राप्नोती' । ७ झ. बुद्धा । ८ च. 'र्थ' । न स' । ९ छ.
सर्वध' । १० छ. ज. झ. आत्मनः । ११ छ. निश्चयस्व' । १२ झ. 'र्थं वेत्ये' । १३ च. 'दाऽऽत्म' ।
१४ ज. 'र्थो न भ' । १५ ज. 'सं व्युद' । १६ ज. 'त्मा स' । १७ क. घ. झ. 'पस्य' ।

त्वादिना । आत्मस्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं यथोक्तप्रकारः । बोधारूपो निश्चयो बोध-
निश्चयस्तस्मिन्निरपेक्षत्वं स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति
संबन्धः । तदेव दृष्टान्तेन साधयति—यथेत्यादिना । इतिशब्दो यथेत्यनेन संब-
ध्यते ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

तथो नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह—यस्मादादिशान्ता नित्यमेव
शान्ता अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुधूपरतस्वभावा इत्यर्थः ।
सर्वे धर्माः समाभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं विशुद्धमात्मतत्त्वं
यस्माच्चस्माच्छान्तिर्भोक्षो वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभा-
वस्य कृतं किञ्चिदर्थवत्त्वात् ॥ ९३ ॥

सोऽमृतत्वायेत्यादिवचनादागन्तुकममृतत्वं प्रत्युदस्यति—आदिशान्ता इति ।
श्लोकस्य तात्पर्यमक्षरार्थं च निर्दिशति—तथा नापीत्यादिना । उक्तमेवार्थं चतु-
र्थपादेन संक्षिप्य दर्शयति—अजमिति । श्लोकार्थमुपसंहरति—विशुद्धमिति ।
उक्तरूपतान्त्रीकारे भोक्षस्यापुरुषार्थता स्यादित्याह—न हीति । संसारदुःखोपश-
मनं सुखजन्म वा यदि क्रियेत तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यमावीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।

भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥ ९४ ॥

ये यथोक्तं परमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्त एवाकृपणा 'कोके कृपणा' एवान्य
इत्याह—यस्माद्भेदनिम्ना भेदानुयायिनः संसारानुगा इत्यर्थः । के । पृथ-
ग्वादाः पृथक्कृतानां नास्तिवत्येवं वदनं येषां ते पृथग्वादा द्वैतिन इत्यर्थः ।
तस्मात्ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषां भेदे विच-
रतां द्वैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्तमानानामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां
कार्यण्यमित्यभिप्रायः ॥ ९४ ॥

इदानीं मुमुक्षुप्ररोचनार्थमविद्वज्जिज्ञा दर्शयति—वैशारद्यं त्विति । श्लोकस्य
तात्पर्यं दर्शयति—ये यथोक्तामिति । उत्तरार्धमादौ योजयति—यस्मादिति ।

१ क. 'भोक्तं प्र' । २ झ. 'बोद्धव्यो मि' । ३ ज. 'विर्मिताः' । ४ च. 'याऽपि न शा' । ५
क. 'रस्व' । ६ ग. क. झ. 'त्वं प्राप्तं तत्प्रत्यु' । ७ घ. 'कृपाम' । ८ ज. झ. 'सुखं ज' । ९ घ.
'इयं भवतीत्य' । १० च. 'के अन्ये कृपण एवेत्या' । ११ क. 'गास्त्वन्य' । १२ च. 'वस्त्वस्तीत्येव' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । २१७

तस्मादित्युत्तरेणास्य संबन्धः । प्रथमार्धमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । समनन्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयति—अत इति ॥ ९४ ॥

अजे साम्ये तु ये केचिद्धविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।

ते हि लोके महाज्ञानास्तव लोको न गाहते ॥ ९५ ॥

यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपण्डितैर्वेदान्तबाहिष्ठैः क्षुदैरल्पमज्ञैरनवगाह्यमित्याह—अजे साम्ये परमार्थतत्त्व एवमेवेति ये केचित्स्वपादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयज्ञाना इत्यर्थः । तैश्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं सामान्यबुद्धिरन्धो लोको न गाहते नावतरति न विषेयी करोतीत्यर्थः ।

“ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः ॥

शकुनीनामिवाऽऽकाशे गतिर्न बोधोऽप्यते ” ।

इत्यादिस्मरणात् ॥ ९५ ॥

एवमविद्वज्जिन्दां प्रदर्श्य विद्वत्प्रशंसां प्रसारयति—अज इति । कूटस्थे वस्तुमिनिर्विशेषे येषामसंभावनाविपरीतभावनाविरहि निर्धारैरूपं विज्ञानं संभावनोपनीतमस्ति ते हि व्यवहारभूमौ महति निरतिशये तत्त्वे परिज्ञानवत्त्वान्महानुभावा भवन्तीत्यर्थः । ननु तत्त्वविषयज्ञानस्य सर्वलोके साधारणत्वात्तत्त्वज्ञानवतां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते तत्राऽऽह—उच्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यदिदमिति । यदि त्युपक्रमात्तदमहात्मभिरनवगाह्यमिति योजनीयम् । अमहात्मत्वं शुद्धहृदयत्वम् । तत्र हेतुः—अपण्डितैरिति । अपण्डित्यं विवेकरहितत्वम् । तत्र हेतुर्वेदान्तेत्यादिना सूच्यते । तेषां पौर्वापर्येण पर्यालोचनापरिचयपराङ्मुखैरित्यर्थः । विचारचतुर्थाभावादेव पदार्थवाक्यार्थविभागावगमशून्यत्वमाह—अल्पमज्ञैरिति । तर्हि पारमार्थिके तत्त्वे केषामेव मनीषा समुन्मिषेदित्याशङ्क्य येषां केषांचिदेव तजिष्ठानामित्याह—

१ च. 'हिष्कृतैः' । २. 'लघुज्ञैः' । ३. 'तर्हि त एव' । ४. 'व लो' । ५. 'ज्ञानमि' । ६. 'तत्त्वैषा' । ७. 'वर्त्म क' । ८. 'वा मार्गेऽपि मु' । ९. 'वापि' । १०. 'अस्ति ह्यप' । ११. 'व. ज. स. 'कुनाना' । १२. 'अपचये' । १३. 'व. स. 'टस्थव' । १४. 'लं क' । १५. 'ज. 'ज्ञानसं' । १६. 'ज्ञाने सं' । १७. 'ज्ञातस्त्व' । १८. 'व. ड. 'ज्ञातव' । १९. 'ग. स. 'लोकसा' । २०. 'ग. स. 'वनप' । २१. 'ग. स. 'चार्यभा' । २२. 'ग. स. 'भेवं म' ।

ये केचिदिति । स्यादीनामुपनिषद्द्वारा ज्ञानाधिकारामावेऽपि द्वारान्तरप्रयुक्तस्तद-
धिकारः संभवतीत्यभिप्रेत्यापीत्युक्तम् । तच्चज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेत्य चेदित्युक्तम् ।
चतुर्थपादं व्याचष्टे—तच्चेति । ज्ञानवतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वमन्येषामनवगाह्यमित्यत्र
प्रमाणमाह—सर्वभूतेति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादीनां स्तम्भपर्यन्तानामात्मा परं ब्रह्म
तद्भूतस्य विदुषः सर्वत्राऽऽत्मभूतस्य सर्वेषु भूतेषु निरुपचरितैस्वरूपत्वादेव परमहि-
तस्य परमप्रेमास्पदत्वादेव परमसुखात्मकस्य प्राप्यपुरुषार्थविरहिणो मार्गे देवा विद्या-
वन्तोऽपि पदमन्वेषमाणा विविधे मोहमुपगच्छन्तीत्यर्थः । महात्मनो ज्ञानवतो गन्त-
व्यपदरहितस्य परिपूर्णस्य गतिरवगन्तुमशक्येति निदर्शनवशेन विशदयति—शैकुनी-
नामिति ॥ ९९ ॥

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह—अजेष्वनुत्पन्नेष्वचलेषु धर्मेष्व्वात्मस्वजमचलं च
ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्णं प्रकाशश्च यतस्त्वस्मादसंक्रान्तमर्थान्तरे ज्ञानमज-
मिष्यते । यस्माच्च क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानं तेन कारणेनासङ्गं तत्कीर्तितमाका-
ङ्क्षरूपमित्युक्तम् ॥ ९६ ॥

अजं साम्यमित्युक्तं प्रमेयम् । तद्विषयनिश्चयवान्प्रमाता । प्रमाणं तथाविधानिश्चय-
ज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अजेष्विति । अजा
धर्माश्चित्प्रतिबिम्बा जीवा विवक्ष्यन्ते । तेष्वजं ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं बिम्बरूपं ब्रह्मा-
चक्रमात्मभूतमभ्युपगम्यते । तथा च मानमेयादिभावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो वस्तु-
परिच्छेदाभावादुपपन्नं तज्ज्ञानवता महाज्ञानत्वमित्यर्थः । किंचात्मन्मते ज्ञानस्य
यदसङ्गत्वमङ्गीकृतं तदपि विषयाभावादेव सिध्यति । ततश्च भुङ्क्त्यै निर्विषयं मन इति
यदुच्यते तदप्यविरुद्धमित्याह—यतो नेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्थं योजयति—
कथमित्यादिना । उत्तरार्थं व्याचष्टे—यस्माच्चेति । नित्यविज्ञप्तिरूपस्याऽऽत्मनोऽ-
सङ्गत्वं प्रागपि सूचितमित्याह—आकाङ्क्षेति ॥ ९६ ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्यं जायमानेऽविपश्चितः ।

असङ्गता सदा नास्ति किमुताऽऽवरणच्युतिः ॥ ९७ ॥

१ छ. 'नाभा' । २ छ. घ. ड. सर्वभूतात्म' । छ. सर्वात्म' । ३ ग. 'तत्' । ४ ग. झ. 'परमे' ।
५ घ. ड. ज. झ. शकुनानामिति । ६ च. 'र्थे तेषा महाज्ञानवत्त्वमित्यत आह । ७ झ. 'तं ज्ञा' ।
८ च. 'म संक्र' । ९ घ. ड. ज. 'मिति । ह्युक्त' । १० घ. ज. 'धज्ञा' । ११ ग. तत्प्रज्ञा' ।
१२ छ. 'नवत्वमि' । १३ क. 'वयमा' । १४ ग. झ. मुक्तोर्निर्वि' । १५ ज. 'सिस्वकम्' ।

इतोऽन्येषां वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैद्यम्ये वस्तुनि बहिरन्तर्वा जायमान
उत्पाद्यपानेऽविपश्चितोऽविबेकिनोऽसङ्कुत्वाऽसङ्गत्वं सदा नास्ति किमुत
वक्तव्यमावरणच्युतिर्वन्धनाशो नास्तीति ॥ ९७ ॥

कूटस्थं ब्रह्मैव तत्त्वमिति स्वमते ज्ञानमसङ्गं सिध्यतीत्युक्तम् । मतान्तरे पुनः सवि-
षयत्वाज्ज्ञानस्यासङ्गत्वमसंयतं प्रसज्येतेत्याह—अणुमात्रेऽपीति । अविद्वद्दृष्ट्या कस्य-
चिदपि पदार्थस्य जन्माङ्गीकारे ज्ञानस्य तदनुषङ्गित्वेनासङ्गत्वायोगे बन्धध्वंसलक्षणं
प्रयोजनं दूरापास्तं भवतीत्याह—किमुतेति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—इत इति ।
विद्वानद्वैतवादी पञ्चम्या परामृश्यते ॥ ९७ ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि धर्माणामाव-
रणम् । नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावरणमविद्यादिवन्धनं
येषां ते धर्मा अलब्धावरणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभाव-
शुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्माच्चित्त्यैबुद्धशुद्धमुक्तस्वभावाः । यद्येवं कथं
तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः स्वामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्व-
भावा इत्यर्थः । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सविता प्रकाशित इत्युच्यते
यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते तद्वत् ॥ ९८ ॥

न चेदावरणच्युतिरिष्यते तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अलब्धेति ।
बोद्धृत्वं तर्हि कथमित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह—बुध्यन्त इति । शङ्कोत्त-
रत्वे श्लोकमवतारयति—तेषामित्यादिना । अविद्वद्दृष्टैचवाविद्यावरणं सिध्यति न
तत्त्वदृष्टचेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अलब्धेति । उक्तेऽर्थे हेतुकथनार्थं विशेषणत्रयमि-
त्याह—यस्मादिति । तस्माद्बन्धनरहिता इति पूर्वेण संबन्धः । आत्मनो यथोक्त-
स्वभावत्वे बोद्धृत्वं न सिध्यतीत्याक्षिपति—यद्येवमिति । पादान्तरेणोत्तरमाह—
उच्यत इति । मुख्यमेव क्रियाकर्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाम्यामभिधेयावित्याशङ्क्य निय-
ममुदाहरणार्थं निरस्यति—यथेत्यादिना ॥ ९८ ॥

१ ख. घ. ङ. ज. 'षां तु वा' । २ ख. 'इत्वं' । ३ झ. 'त्वं ना' । ४ क. छ. किमु । ५ य.
'ति ॥ ९७ ॥ अलब्धावरणाः । ६ क. 'नः रविवि' । ७ झ. 'गेऽत्वं दू' । ८ छ. 'क्षणप्र' । ९ य.
'णतेत्यु' । १० ज. झ. 'रणव' । ११ घ. 'त्ययु' । १२ झ. बोध' । १३ य. 'श इ' । १४ छ.
ङ. झ. 'त्युच्यन्ते त' । १५ ग. झ. शङ्कान्तरं । १६ क. बोधत्वं । १७ झ. 'वेवाकि' ।

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापि(यि)नः ।

सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्मेषु धर्मसंस्थं सवितरीव प्रभा । तापि(यि)नः, तापोऽ(योऽ)स्यास्तीति तापी(वी), सं-
तानवतो निरन्तरस्याऽऽकाशकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे
धर्मा आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवदेवाऽऽकाशकल्पत्वात् क्रमन्ते कचिदप्यर्थान्तर
इत्यर्थः । यदादायुपन्यस्तं ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेनेत्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य
तापि(यि)नो बुद्धस्य तदनन्यत्वादाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते कचिदप्यर्थान्तरे
तथा धर्मा इति । आकाशमिवाचलमविक्रियं निरवयवं नित्यमद्वितीयमसङ्ग-
मदृश्यमग्राह्यमशनायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वम् । “ न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते ” इति श्रुतेः । ज्ञानज्ञेयज्ञानृभेदरहितं परमार्थतत्त्वमद्वयमेतन्न बुद्धेन
भाषितम् । यद्यपि बाह्यार्थनिराकरणं ज्ञानमौत्रकल्पना चाद्वयवस्तुसापीष्य-
मुक्तम् । इदं तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदान्तेष्वेव विज्ञेयमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

किमिति मुख्ये बोद्धृत्वे संभाविने तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानस्य विद्वद्दृष्ट्या विष-
यसंबन्धोसंभवादित्याह—क्रमत इति । किंच जीवानां ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशवस्त्रि-
यासमवायायोगात् मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्धुमलमित्याह—सर्व इति । ज्ञानमात्रं पारमार्थिकं
तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादि कल्पितमिति सौर्गोत्तमतमेव भवताऽपि संगृहीतमित्याशङ्क्याऽऽह—
ज्ञानमिति । तत्र पूर्वार्धाक्षराणि व्याकरोति—यस्मादिति । यद्धि परमार्थदर्शिनो
ज्ञानं तत्र विषयान्तरेषु क्रमते किं तु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव प्रतिष्ठितं यस्मादि-
ष्यते तस्मान्नास्मिन्मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्धुमर्हतीत्यर्थः । परमार्थदर्शिनो विशेषणम्—तापि-
(यि)न इति । तद्व्याचष्टे—तापोऽ(योऽ)स्येत्यादिना । आत्मनो मुख्यस्य बोद्धृत्व-
स्याभावे हेत्वन्तरम्—सर्वे धर्मास्तथेति । तद्विभजते—सर्व इत्यादिना । प्रकरणादुक्त-
मेव किमर्थं पुनरिहोक्त्यते तत्राऽऽह—यदादाविति । तदिदमिहोपसंहृतमिति शेषः ।
क्रमते न हीत्यादेरक्षरार्थमुपसंहरति—आकाशकल्पस्येति । सर्वे धर्मास्तथेत्यस्यार्थं
निगमयति—तथेति । धर्मा न क्रमन्ते कचिदपीति शेषः । तथा च नाऽऽत्मानि मुख्यं

१ च. 'तरि प्र' । २ छ. 'पो यस्य' । ३ क. छ. 'पो तस्य सं' । ४ क. च. 'तापव' ।
५ क. ग. च. ज. 'आत्मनोऽ' । ६ झ. 'यान्ति इ' । ७ छ. 'मसद' । ८ छ. 'न भाषितं बुद्धेन
क' । ९ च. 'भावितम्' । १० च. 'रणज्ञा' । ११ च. 'मात्रं क' । १२ ग. झ. 'न्धाभावा' ।
१३ ग. झ. 'तदेव' । १४ ज. 'तमेव' । १५ क. 'मुख्यत्वं' । १६ ज. 'मात्मद' । १७ छ. 'पो यस्ये' ।
१८ ग. झ. 'द्वयवो' । १९ छ. 'सर्वध' ।

बोद्धृत्वं किंत्वौपचारिकमिति प्रकृतमुपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वार्धस्य तार्प्यमाह—
आकाशमिति । ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे—ज्ञानेति । सकलभेदविकलं परिपूर्णमनादि-
निधनं ज्ञासिमात्रमुपनिर्देकसमधिगम्यं तत्त्वमिह प्रतिपाद्यते । मतान्तरे तु नैवमिति
कुतो मतसार्क्याशङ्काऽवकाशमासादयेदित्यर्थः ॥ ९९ ॥

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।

बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥ १०० ॥

इति गौडपादाचार्यकृता माण्डूक्योपनिषत्कारिकाः

संपूर्णाः । ॐ तत्सत् ।

=====

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते । दुर्दर्शं दुःखेन दर्श-
नमस्येति दुर्दर्शम् । अस्ति नार्स्तीति चतुष्कोटिर्वाजितत्वाद्दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ।
अत एवातिगम्भीरं दुष्प्रवेशं महासमुद्रवदकृतप्रज्ञैः । अजं साम्यं विशारदम् ।
ईद्वपदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्वाऽवगम्यं तद्भूताः सन्तो नमस्कुर्म-
स्तस्मै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहारगोचरं भाषाय यथाबलं यथाशक्ती-
त्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रकरणचतुष्टयविशिष्टस्य शास्त्रस्याऽऽदाविवान्तेऽपि परदेवतातत्त्वमनुस्मरंस्तत्त्वम-
स्काररूपं मङ्गलाचरणं संपादयति—दुर्दर्शमिति । दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणानधि-
गम्यत्वं हेतुं विवक्षित्वा विशिनष्टि—अतिगम्भीरमिति । प्रत्यक्षादिमिरनवगाह्यात्वे
कूटस्थत्वं निर्विशेषत्वं सर्वसंबन्धविधुरत्वं चेति हेतुत्रयमभिप्रेत्याऽऽह—अजमित्या-
दिना । विशेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिद्वर्गतं तन्नास्त्येवेति निश्चेतुं युक्तम्, प्रमेणाधीन-
त्वात्प्रमेयसिद्धेरित्याशङ्क्योपनिषद्भिरतद्वर्माध्यासापाकरणद्वारेणावगम्यमानत्वान्मैवमि-
त्याह—पदमिति । तत्र तर्हि सैकल्यविभागविकले कुतो नमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्ह-
तीत्याशङ्क्याऽऽह—अनानात्वमिति । यद्यपि वर्तुतस्तस्मिन्नानात्वं नावकर्ण्यते
तथाऽपि यथासामर्थ्यं मायाबलमवलम्ब्य काल्पनिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारक्रिया
प्रचयादिप्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः । श्लोकस्य तार्प्यमाह—शास्त्रेति । यदि
परमार्थतत्त्वं शास्त्रस्याऽऽदाविवान्तेऽपि नमस्क्रियते तदा तस्याऽऽद्यन्तमध्येऽनुसंधेय-

१ क. 'पकारि' । २ ग. झ. 'शब्दप्रयोग' । पू. । ३ घ. ड. 'तर्प्यार्थमा' । ४ घ. 'शक-
रूपस्येति' । ५ ख. ग. झ. 'नं विज्ञप्ति' । ६ ख. घ. ड. 'पदैक' । ७ च. 'त्यर्थेन' । ८ च. 'स्ती-
त्यादि च' । ९ झ. 'दुर्विज्ञे' । १० झ. 'म्य ज्ञात्वा त' । ११ ख. छ. 'रतामा' । १२ घ. ड. ज.
'दि वि' । १३ छ. 'गतत्वाना' । १४ घ. 'माधी' । १५ ख. घ. ड. ज. सर्ववि' । १६ ख.
'स्तुतोऽस्मि' । १७ क. 'नुस्त्य' । १८ घ. ड. ज. शास्त्रादा' ।

तथा स्तुतिः सिध्यति । तेन तदर्थमादाविवावसानेऽपि प्रह्वीमावस्तद्विषयश्लोकेनोपादिश्यते ।
 तथा च प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिमत्वं समधिगतमित्यर्थः । दुर्दर्शत्वमुक्तं व्यनक्ति—
 अस्तीति । सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्त्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य संप्रदायरहितानां
 तथात्वेऽपि तद्वतां मैवमित्याह—अकृतेति । कौटस्थ्यादिसिद्धयर्थं व्याख्यातमेव
 पदत्रयमनुवदति—अजमिति । उक्तं वेदान्तैकगम्यं तत्त्वं द्वैताभावोपलसितमित्याह—
 ईदृगति । यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्याद्ब्रह्माभूतश्चेदाचार्यस्तर्हि कथं तस्मै नम-
 स्कर्तुं प्रवर्तते । न हि परिपूर्णं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह—
 अव्यवहार्यमिति । परमार्थतो व्यवहारगोचरत्वेऽपि परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनु-
 सृत्य व्यवहारगोचरतां परिकल्प्य नमस्कारक्रिया तस्मिन्प्रयोजनवशादाश्रितेत्यर्थः
 ॥ १०० ॥

अजमपि जनिर्योगं प्रापदैश्वर्ययोगा-

दगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम् ।

विविधाविषयधर्मग्राहिमुग्धेक्षणानां

प्रणतभवविहृतु ब्रह्म यत्तन्मतोऽस्मि ॥ १ ॥

इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितपरदेवतातत्त्वमनुसृत्य तन्न-
 मस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति—अजमपीति । यद्ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रसिद्धं सर्वथा
 परिच्छेदरहितं तदहं प्रत्यग्भूतं नमस्ये(नतोऽस्मि) तद्विषयं प्रह्वीमावं करोमीति संबन्धः ।
 प्रणामप्रयोजनमाह—प्रणतेति । ये हि प्रणता ब्रह्माणि प्रकटोभूतास्तज्जिष्ठास्तिष्ठन्ति
 तेषां यदविद्यातत्कार्यात्मकं भयं तदाचार्योपदेशजनेतबुद्धिवृत्तिफलकारुढं ब्रह्मैव हन्ति
 न खलु जडो बुद्धिवृत्तिर्वस्तुसामर्थ्यमन्तरेणाज्ञानं सकार्यमपनेतुमलम् । बुद्धीढो बोधो
 बोधेर्दो वा बुद्धिर्हर्कं फलमादधातीत्यर्थः । तस्यैव ब्रह्मणः संप्रति तदस्यलक्षणं विवर्त्तते--
 अजमित्यादिना । यद्यपि जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमा-
 स्मीयते तथाऽपि तदैश्वर्येण तदीयशक्त्यात्मकेनानिर्वाच्याज्ञानवैभवेन योगाशकाशा-
 दिकार्यात्मना जन्मसंबन्धं प्राप्य जगतो निदानमिति व्यपदेशभागभवति । तथा च श्रुति
 सूत्रयोर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुनया

१ अ. श्रुतिः । २ क. प्रकटीभा । ३ ख. 'वयः श्लो' । ४ ख. ग. घ. 'हित्वं' । ५ अ. घ. ड.
 न. 'थोक्तप' । ६ न. 'पूर्णव' । ७ घ. ड. न. 'रमा' । ८ क. 'हारागो' । ९ न. 'योग्यप्र' ।
 १० अ. 'नमस्ये ॥ १० ॥ ११ घ. 'दितं दे' । १२ अ. 'तात्त्वम' । १३ ग. अ. झ. 'नुसृत्य' ।
 १४ क. प्रकटीभा । १५ क. 'डा वृ' । १६ क. 'नं स्वका' । १७ अ. 'दां डु' । १८ अ. न.
 झ. 'रुक्तफ' । १९ झ. 'क्षते । अ' । २० ग. अ. झ. 'वैकि' । २१ घ. च. 'क्षणः कार' ।

च गतिवर्जितमवतिष्ठते तथाऽपि यथोक्ताज्ञानमाहात्म्यात्कार्यब्रह्मतां प्राप्य गतिमैतां गन्तव्यतां बादर्याधिकरणन्यायेन प्रतिपद्यते तदाह—अगति चेति । यद्यपि चेदं ब्रह्म वस्तुतो निरस्तसमस्तनानात्वमेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तथाऽपि जीवो जगदीश्वरश्चेत्येतद्यदनाद्यनिर्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्रतिमातीत्याह—एकमिति । केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते तदाह—विविधेति । विविधाश्च ते विषयधर्माश्च तदग्राहितया मुग्धं विपर्यस्तं विवेकविकलमीक्षणं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्मणोऽनेकत्वधर्मे तु तत्त्वतः शान्तदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं

भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।

कारुण्यादुद्वहारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो-

र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

संप्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुनागमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रणेतृत्वेन व्यवस्थितान्प्रगमति—प्रज्ञेति । यो हि कारुण्यादिदं ज्ञानारूपममृतं भूतहेतोस्तदुपकारार्थमुद्वहारं तं परमगुरुं नतोऽस्मीति संबन्धः । अमुमिति तस्य पुरोर्देशो संनिहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितम् । परमगुरुत्वं पूज्यानामपि गुरुणामतिशयेन पूज्यत्वादाचार्यस्य समधिगतमित्याह—पूजयेति । नमस्कारप्राक्रियां प्रकटयति—पादपातैरिति । पादौ तदीयौ पादौ तयोः स्वकीयस्थोत्तमाङ्गस्य पातौ मूयो मूयो नञ्जीमावास्तैरिति यावत् । आचार्यो ज्ञानारूपममृतं कथंभूतमुद्वृतवानित्यपेक्षायामुक्तम्—अन्तरस्थमिति । कस्यान्तरस्थमिति विवक्षायामाह—वेदेति । कथमित्यत्राऽऽह—प्रज्ञेति । मेघासहिता प्रज्ञैव वैशाखो मन्थास्तस्य वेधो वेधनं क्षेपणं तेन क्षुभितो विलोडितो जलनिधेर्वेदनामा तस्यान्तरेऽभ्यन्तरे स्थितमिदममृतमिति यावत् । उक्तस्य ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवान्तरवैषम्यमादर्शयति—अमरैरिति । यद्वि मग्नता नारायणेन क्षीरसागरान्तरावस्थितममृतं समुद्वृतं तदेव कथंचिदमरा लेभिरे । इदं तु तेनानासलभ्यं न भवति । ज्ञानसामग्रीसंपन्नैरेव लभ्यत्वादित्यर्थः । यदि कारुण्यादिदममृतमाचार्येण वेदोदधेर्भूतोपकारार्थमुद्वृतं कथं तर्हि कारुण्यं तस्य प्रादुरभूदित्याशङ्क्याऽऽह—भूतानीति । योऽयं समुद्रवद्दुरुत्तारः संसारस्तस्मिन्नाविर-

१ क. 'ष्ठितं' । २ क. 'मता ग' । ३ ग. 'या जी' । ४ ख. 'गोराग' । ५ ग. झ. 'विचला' । ६ ख. ड. छ. ज. शास्त्रह' । घ. शास्त्रतो ह' । ७ घ. 'गुरुगमशा' । ८ घ. ड. ज. 'शे च सं' । ९ ज. सूचयति । १० ड. 'क्षयत्वेन' । ११ ड. 'पूज्यावा' । १२ ड. प्रकथयति । १३ ख. 'श्री त' । १४ ख. 'कीयोत' । १५ ग. झ. 'ता भूयो न' । १६ क. मन्धस्त' ।

तमनवरतं संततमेव यानि जननानि विग्रहमेदग्रहणानि तान्येव ग्राह्य जलचरं स्तिवैरे
कूरे मयंकरे मैत्रानि मग्नसंकल्पानि परवशानि भूतान्युपलभ्य कारुण्यमाचार्यस्य प्रादु-
रासत् । ततश्चेदममृतमुद्धृत्य भूनेभ्यो दत्त्वा तानि रक्षितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो
मज्जोन्मज्जच्च घोरं ह्यसकृदुपजनोदन्वतित्रासने मे ।

यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमाविनयप्राप्तिरगन्धा ह्यमोघा
तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावेनमस्ये ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राज-
काचार्यस्य शंकरभगवतः कृतौ गौडपादीयागमशा-
स्त्राविवरणेऽष्टातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणं

समाप्तम् ॥ ४ ॥

ॐ तत्सत् ।

अथाधुना स्वगुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वमङ्गीकृत्य तदीयपादसरसीरुहयुगलं
प्रणमति—यत्प्रज्ञेति । तेषामस्मद्गुरूणां पादौ सर्वभावैर्वाङ्मनोदेहानां प्रह्वीभावेन-
मस्ये नम्री भवामीति संबन्धः । तौ च जगतः सर्वस्यापि पावनीयौ पवित्रतया पवि-
त्रस्पर्शपाद्य निर्वृणाते तौ च स्वसंबन्धिना सर्वेषां भवः संसारस्तृप्त्युक्तं मयं स्वका-
रणेन सहापनुद्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिं कुर्वते । तोनेन गुरुन्विशिनष्टि—यत्प्रज्ञेति ।
मे भव स्यान्तमन्तःकरणं तस्मिन्मोहो व्याकुलताहेतुरविवेकस्तस्य कारणं यदनाद्यज्ञानं
तद्वेषां प्रज्ञेयाऽऽलोकस्तस्य मा दीप्तिस्तया प्रैतिर्ति विनाशमगमद्भवत्तत्पादाविति
संबन्धः । न केवलमज्ञानमेवाऽऽचार्यप्रसादादपगच्छत्तुच्छी भवति किंतु तत्कार्यमन्-
र्थजातमपि कारणनिवृत्तौ स्थितिमलममानमाभासी भवतीत्याह—मज्जोन्मज्जदिति ।
असकृदनेकशो देवतिथ्यादियोगिषु योऽयमुपजनो नानाविधदेहभेदसंग्रहोऽसावेवोद-
नानुद्विस्तस्मिन्नतित्रासने मयावहे कदाचिद्यथोक्तमज्ञानं कार्यरूपेण मज्जदन्मिष्य-
क्तमवतिष्ठते तदेव चावर्थाविशेषे तद्रूपेणोन्मज्जदमिष्यक्तमनर्थकरं परिवर्तते तदेव-
मतिकूरे संसारसागरे परिवर्तमानमज्ञानं सकार्यमाचार्यप्रसादादपनीतमासीदित्यर्थः । न
केवलमेकस्य ममेव यथोक्तफलप्राप्तिराचार्यप्रसादादाविरभूत्किंतु तच्चरणपरिचर्यापरायणा-

१ ग. छ. झ. 'रादयस्ते' । २ क. विमग्नानि । ३ घ. 'न्तमोहा' । ४ छ. क. ज. झ. 'न्मभं
(जं)धयो' । ५ ग. झ. अधुना । ६ क. प्रकटीभा । ७ घ. ड ज. 'तः स्त्रिया' । ८ ग.
झ. 'मापय' । ९ घ. ज. 'पाद्येते नि' । १० छ. निर्वृण्वते । ११ क. कुर्वते । १२ छ. छ.
'व स्तु' । १३ घ. 'म तत्त्वान्त' । १४ घ. ज. तदेवा । १५ छ. प्रहं । १६ छ. 'ति ना' ।
१७ ज. 'त्रासेन भ' । १८ क. 'विषये त' । १९ क. 'नं स्वका' ।

चतुर्थप्रकरणम् ७] सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् । २२५

नामन्येषामपि भूयसाभिरयाह— यस्यादाचिति । येषां गुरुणां यद्व्यवसायि-
तानामन्येषामपि द्विष्याणां तदीयशुश्रूषाप्रणयिमनीषाजुषां अतिर्वनननिद्विष्यसमसङ्ग-
कृतं भवणज्ञानम् । शमः शान्तिरिन्द्रियोपरतिः । विनयोऽवनतिरनौद्धत्यं तेषां प्राप्ति-
रभ्या भोक्षा प्रतिष्ठिता सिध्यति । यस्मादमोषा सफसा भवणादीनां प्राप्तिस्तस्याद-
भ्यस्त्यं तैस्यां संमान्यते तदेवमाचार्यप्रसादादात्मनोऽन्येषां च बहूनां पुरुषार्थं परित्तमा-
सिसंमवादाचार्यपरिचरणं पुरुषार्थकामैराचरणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविचद्वैतवर्गी निसर्गा-

द्वैयातानर्थसार्थं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावम् ।

आज्ञायाऽऽत्मानमेकं विधिमुखविमुखं नेति नेतीति गीतं

बन्दे वाचां विधां चापरमपि जगतामास्पदं कल्पितानाम् ॥ १ ॥

गौडपादीयमाध्यस्य न्याय्या न्याख्यातुसंमता ।

संमिता निर्मिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तमे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यमगमदानन्दज्ञान-

विरचितायां गौडपादीयमाध्यटीकावामळतट्टान्त्याख्यं

चतुर्थप्रकरणम् ॥ ४ ॥

ॐ तत्सत् ।

====

समाप्तेयमानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीय-

माण्डूक्योपनिषत् ।

=====

शंकरानन्दभगवत्कृता माण्डूक्योपनिषद्दीपिका ।

माण्डूक्योपनिषद्धारुयां करिष्ये पदचारिणीम् ।

ओमात्माभेदसंबोधादानन्दात्मप्रकाशनीम् ॥ १ ॥

नामनामिनोर्लोके भेदस्याप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मस्तुतश्चोङ्कारस्य ब्रह्मावर्तत्वाद्विवर्तानां च विवि-
र्ताविष्ठानेन भेदशून्यत्वादत ओङ्कारं ब्रह्मनामधेयं ब्रह्मदृष्ट्याऽऽह—ओम् । अवति
ब्रह्मनुद्ध्या दृष्टो द्रष्टृनित्योम् । इति ओङ्कारानुत्तरणार्थः । एतत् । उक्तमोङ्काररूपं
जगत्पर्णस्य शङ्कुस्थानीयं ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तं ब्रह्मणो विकारो नामधेयं च ।
अक्षरम् । वर्णात्मकम् । इदं विविधप्रत्ययगम्यं चेतनाचेतनात्मकं जगत्सर्वं निखिलं
तस्य सर्वात्मकस्योङ्कारस्योपव्याख्यानमुप सामीप्येन विस्पष्टमा समन्तात्स्थान-
मुक्तार्थविवरणमित्यर्थः । भूतमतीतं भवद्वर्तमानं भविष्यदनागतमित्यनेन प्रकारेण
सर्वं निखिलमोङ्कार एव प्रणव एव न त्वन्यत् । यच्च यदपि प्रसिद्धं सदसदात्मक-
मन्धदुक्तादव्यातिरिक्तं त्रिकाळातीतमुक्तकालत्रयासंसृष्टं तदप्युक्तं ब्रह्म नरविषा-
णादिकमपि । अपिशब्दः पूर्वेण समुच्चयमाह । ओङ्कार एव व्याख्यातम् । ओङ्का-
रस्य ब्रह्मणो नामधेयत्वादिस्वव्याप्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह—सर्वं निखिलं हि निश्चित-
मेतत्प्रपञ्चजातं ब्रह्म सत्यज्ञानादिदृष्टानं बृहत् । जडस्यैव ब्रह्मात्मत्वमुक्तं न चेतन-
स्येतिशङ्कानिराकरणार्थमाह—अवमनुभूयमान आत्माऽस्मत्प्रत्ययालम्बनश्चेतनस्त्वंप-
दार्थः । ब्रह्मोक्तं तत्पदार्थः । स कार्यकारणभावमन्तरेण ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्नो-
षमात्मा व्याख्यातम् । चतुष्पाच्चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् ।

गौरिव किं चतुष्पादित्याशङ्क्य नेत्याह—जागरितस्थानो जागरितं स्थानं
यस्य स जागरितस्थानः । * बहिःपद्मो बही रूपादौ चक्षुरादिप्राप्ते प्रज्ञा यस्य स
बहिःपद्मः । सप्ताङ्गः सप्तसंख्याकानि द्युसूर्यवाय्वाकाशैरयिषुषिग्वाहवनीवारूपाणि पूर्व-
चक्षुःप्राणशरीरान्तर्भागमूत्राशयपादास्यान्यङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः । एकोनविंशति
मुखः पञ्चज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणान्तःकरणचतुष्टयरूपाणि मुक्तान्येकोनविंशतिसंख्याका-
नि यस्य स एकोनविंशतिमुखः । स्थूलभूत, स्थूलं रूपादिकं मुक्त इति स्थूलमुक् ।
वैश्वानरो विक्षेपामयं नरो विश्वे वा नरा यस्य विश्वश्चासौ नरश्चेति [वा] विश्वानरः,

* अत्र नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्येत्येतिषत्वभावस्तु कञ्चन्दसि दृष्टानुविधेराश्रयणात् ।

१ ग. 'दृष्टेय्याह' । २ ग. घ. संभवति । ओं ब्र* । ३ ग. संसृष्टे । ४ ग. 'ह-शरीरान्तर्भाग'
ध* । ५ ग. 'प्रवारिमु' ।

स एष वैश्वानरः । अथवा विधेयं नरशब्दवाच्यानां चतुर्विधानां स्थूकानां देहा-
नामधिष्ठाताऽयं वैश्वानरः प्रथमः पादः । आत्मनोऽयं सर्वैः सुकरावगमत्वात्प्रप-
मोऽद्याः ।

इदानीं द्वितीयं पादमाह—स्वप्नस्थानः स्वप्नं जागरितवासनाजन्यं स्थानं यस्य स
स्वप्नस्थानः । अस्वप्नोऽस्तर्मानसवासनाविच्छासे प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सोऽन्तःप्रज्ञः ।
सङ्गच्छ एकोनविंशतिसुखाः । व्याख्यातम् । प्रविचिक्तमुक्प्रविचिक्तं सुक्ष्मं
मुक्क इति प्रविचिक्तम् । तैजसस्तेजोऽन्तःकरणं कर्तृकरणकार्यादिभावेन परिणतं
तदेव शूकधारिरादिहीनं यस्य स तैजसः । अन्तःकरणस्य स्वामीत्यर्थः । जागरिता-
नन्तरमविस्मत् । द्वितीयः पादः । १०८म् ।

इदानीं तृतीयं पादं वक्तुमाह—यत्र यस्मिन्काले सुप्तः उपरतेन्द्रियश्रोत्रे न कं-
चन कामं कामयते कमपि पुण्यपापहेतुभूतं पुत्रपुत्रादिकं नामिच्छति । न कंचन
स्वप्नं पश्यति । कमपि शुभमशुभं वा वासनाविच्छासं नावलोकयति तत्कालाकाशम-
स्वप्नमवलोकनरूपं सुषुप्तं गाढनिद्राप्राप्तिस्थानम् । सुषुप्तस्थानः सुषुप्तं स्वप्नं श्रुत्या
व्यवस्थातं स्थानं यस्य स सुषुप्तस्थानः । एकीभूतः । सर्वजमद्भिज्जिभूतस्याऽऽवरणरूप-
कस्याज्ञावस्यानुपरमादनेकोऽप्यन्तःकरणविक्षेपोपरमामेकतां गतः । प्रज्ञानमय एव
प्रज्ञानमात्मनो रूपं ब्रह्मणा भेदरहितं स्वयंप्रकाशं तस्य घनः पिण्ड इव स
एव न त्वन्तःकारणादिबाह्यं च । न च निरानन्द इत्यह—आनन्दमज्ञो विक्षे-
पणामुपरमादावरणस्यानुवृत्तेश्च स्वरूपानन्दप्रचुरो हि यस्मात्तस्मादात्मन्भुग्नानन्दो
विक्षेपामावोपलक्षित आत्मा तमेव मुक्तेऽज्ञानवृत्तिभिरवगच्छतीत्यानन्दमुक् ।
चेतोमुक्तश्चेत् आत्मस्वरूपबोधः स एवाऽऽवरणशक्तिसहितो मुखं यस्य स चेतो-
मुखः प्रज्ञः प्रकृष्टे स्वयंप्रकाश आनन्दात्मनि साज्ञाने ज्ञप्तिज्ञानवृत्तिरूपो बोधो
यस्य स प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः । उक्तावस्थद्वयाभावेनावगम्यमानत्वात् । तृतीयः पादः ।
स्वप्नः । प्राज्ञं प्रस्तौति सर्वकारणत्वात्तस्य । एष उक्तः प्राज्ञः सर्वेश्वरः सर्वनि-
यामकः एषः प्रज्ञः सर्वज्ञः सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वकार्यत्मकत्वादज्ञानस्य वा
जात्यभिहितं सर्वज्ञः । एष प्राज्ञोऽन्तर्धाम्यन्तर्धमयित्वा । एष प्राज्ञो योनिः कारणं
सर्वज्ञः निश्चितस्य चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः । योनिस्त्वे हेतुमाह—प्रमत्ताः प्रमत्त-
त्पत्तिविनाशौ हि यस्माद्भूतानां चेतनाचेतनरूपाणामितो भवत इति शेषः ।

इदानीं तुरीयं पादमाह—नान्तःप्रज्ञं न मानसवासनाविच्छासदर्शनच्छासं न बहिः-
प्रज्ञं नेन्द्रियैर्निष्पन्नमवलोक्य परं नोपयतः प्रज्ञं जागरणस्वप्नान्तराद्यवस्थावबोधशून्यं न
प्रज्ञानघनं न ज्ञानमात्रबोधं न प्रज्ञं निर्विकल्पबोधशून्यं नाप्रज्ञं न बोधामयरूपम् ।

अहं प्रत्यक्षमभिप्रसागेनमस्कोक्तम् । अथ्यवहार्थं वचनादानादित्यमहंमन्त्र-
हितम् । अहं सर्वप्रकारग्रहणायोग्यम् । अहं गन्धमस्वप्नोपपन्नम् ।
अभिप्रत्यक्षः करणपूरयविषयभूतम् । अहं यदेतत् पृथिवीत्यादित्यमहंमन्त्रोप-
पन्नम् । एकात्मप्रत्ययसारं सर्वद्वैतप्रत्ययः सारभूतोऽवग्रतिहेतुत्वेन यस्मिन्म-
हंमन्त्रप्रत्ययसारं वाङ्मनसातीतमप्यात्मबोधेनावगन्तुं शक्यमित्यर्थः । मन्त्रोपपन्नं
प्रत्ययः कार्यकारणात्मकस्योपशमोऽभावो यस्मिन्मन्त्रप्रत्ययोपशमम् । [श्रान्तं स्पष्टम्] ।
अहं स्वयंकाशमानन्दात्मस्वरूपत्वान्महं । अद्वैतमानन्दात्मव्यतिरिक्तज्ञानं
चतुर्थीतुरीयं पादं मन्यन्ते संख्याशून्यमपि पूर्वापेक्षयाऽवगच्छन्ति स-वस्तुत्वस्वतुरी-
यरूपोऽप्यविषया चतुष्पादात्माऽऽनन्दात्माऽस्मत्प्रत्ययव्यवहारयोग्यः स तुरीयरूपो-
पमन्त्रस्तविशेषो विज्ञेयो विशेषेण साक्षात्कर्तव्यः ।

इदानीमात्मोकारयोरभेदं कण्ठत आह— सोऽयमात्मा व्याख्यातम् । अध्यक्ष-
मक्षराण्यकारोकारमकारार्धमात्राख्यानि स्वपादसंमिताऽधिकृत्य वर्तत इत्यध्यक्षम् ।
ओंकार ओंकारस्वरूप ओंकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वे साम्यम् । अधिमात्रमकारा-
व्यतलो मात्रा विश्वादिपादसमसंख्याका अधिकृत्याधिमात्रम् । आत्मोकारयोरभेदे
कारणमाह— पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्या मात्रा अकारोकारमकारार्धमात्राः ।
तादात्म्यं दृढीकर्तुमुक्तं विपर्ययेण निर्दिशति—मात्राश्च पादाः । चकार एवकारार्थः ।
नायं विपर्ययनिर्देशस्त्वमहमितिवदुपचारार्थः किंतु घटः कलशः कलशो घट इति-
वन्निरूपचरितं मात्राणां पादानां च तादात्म्यमित्येवकारार्थः । व्याख्यातमन्यत् ।
अर्धमात्रायास्तुरीयपादरूपत्वात्तुरीयस्य च पूर्वपादत्रयादत्यन्तवैकल्यादतोऽर्धमात्रा
परित्यज्य शेषमात्रा आह—अकार उकारो मकारः, स्पष्टम् । इति मात्रात्रय-
निर्देशार्थः । इदानीं विभागेन मात्राणां पादरूपतामाह—जागरितस्थानो वैश्वा-
नरोऽकारः प्रथमा मात्रा । पूर्वा मात्रा । व्याख्यातमन्यत् । अकारस्य पूर्वमात्रात्व
उपपत्तिमाह—आप्तेऽर्थात्तः । अकारो हि जागरितस्थानादिकं सर्वमाप्नोति ।
प्रकारान्तरेण पुनर्निरुक्तिमाह—आदिमत्त्वाद्वा । अ आ इ इत्येवमादिरादिः स
यस्मिन्नास्ति सोऽयमादिमांस्तस्य माव आदिमत्त्वमादिसामान्यत्वमित्यर्थः । प्रथम-
पादोऽपि यथा पादानामादिरत एव तत्सामान्यवानाम्प्रोति चेतस्प्रपञ्चात् पूर्वमावि-
त्वात् । वाशब्दः पक्षान्तरार्थः । विश्वाकारयोरैक्यमाप्तेर्वाऽऽदिमत्त्वाद्वैत्यर्थः । इदानीं
विश्वाकारयोरासा(प्या)दिमत्त्वज्ञानात्फलमाह—आप्नोति । प्राप्नोति ह प्रसिद्धान्वै
स्मर्यमाणान्सर्वात्रिलिखितान्कामान्काम्यमनान्पुत्रपुत्रादीन् । आप्तेः फलमुक्त्वाऽऽदिमत्त्व-

स्य फलमाह—आदिश्च स्वानां मध्ये सर्वेषु कार्येषु प्रथमगण्यः । चकारादपि प्रथमं फलं भवति । स्पष्टम् । यस्य फलं तमाह—यः पादमात्रातादात्म्यज्ञ एवमुक्तेन प्रकारेणोक्तयोः पादमात्रयोः सामान्यं वेद जानाति स आप्नोतीत्यन्वयः । स्वप्नस्थानस्त्वैजस उकारो द्वितीया मात्रा । स्पष्टम् । तैजसोकारयोस्तादात्म्ये हेतुमाह—उत्कर्षादूर्ध्वमावित्वेनोत्कृष्टत्वात् । पुनरन्यत्सामान्यमाह—उभयत्वाद्वा । विश्वाकाराभ्यां तैजसोकारयोर्द्वितीयत्वात् । वाशब्दः पूर्ववत् । इदानीमुक्तज्ञानस्य फलमाह—उत्कर्षेति ह वै ज्ञानसंततिं शिष्यप्रशिष्यादिज्ञानसंतत्योत्कृष्टो भवति । व्याख्यातमन्वयः । उभयत्वज्ञानस्य फलमाह—समानश्च भवति, यो हि स्वावस्थानदेशे काले वोत्कृष्टस्तत्समानः । चकारात्तस्मादुत्कृष्टोऽपि भवति । इदानीमुभयज्ञानस्य साधारणं फलमाह—नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । अस्योत्कर्षोभयत्वज्ञानवतः कुलेऽन्वये शिष्यप्रशिष्यादिरूपेऽहं ब्रह्मास्मीत्येतज्ज्ञानशून्यो न भवति । य एवं वेद, व्याख्यातम् । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा, स्पष्टम् । प्राज्ञमकारयोस्तादात्म्ये हेतुमाह—मितेर्मिनोति हि प्राज्ञः सर्वमात्मनि तादात्म्येन मकारोऽप्यकारोकारौ प्रक्षिपत्येवमात्मस्वरूपेऽन्यथोकारस्यानिष्पत्तेः । अपीतेर्वा मकारो ह्योकारे वर्तमानः स्पष्टं नोपलभ्यते ततः प्रलयः प्राज्ञश्च प्रलयः प्रसिद्धः प्रलयसामान्यात् । वाशब्दः पूर्ववत् । इदानीं मितिज्ञातं (न)स्य फलमाह—मिनोति ह वा इदं सर्वम् । इदं विविधप्रत्ययगम्यं जगत्त्रिविधं प्रथमिव यावत्, मिनोति सर्वात्मभावेन स्वात्मनि प्रक्षिपति । अपीतिज्ञानस्य फलमाह—अपीतिश्च भवति, सर्वाधिक्येन प्रलयः सर्वस्य, चकारात्स्वयं प्रलयशून्यश्च भवति । य एवं वेद, व्याख्यातम् । अर्धमात्राया अवयवस्योकारस्यावयविनश्चाभेदमुररीकृत्य चतुर्थपादरूपनिरञ्जनात्मस्वरूपतामोकारस्याऽऽह—अमात्रोऽकारादिमात्राशून्यश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः, स्पष्टम् । एवमुक्तेन मात्रातादात्म्येर्नोकार आत्मैव, स्पष्टम् । संविशति सम्यक्प्रवेशं करोत्त्वात्मनोकारेणाऽऽत्मानमानन्दात्मस्वरूपं य ओकारात्मज्ञ एवमुक्तेन प्रकारेणोकारात्मनोस्तादात्म्यं वेद जानाति तस्योक्तोकाररूपानन्दात्मप्राप्तिफलमर्थसिद्धं ततः श्रुत्या नोक्तम् । अथवा संविशत्यात्मनाऽऽत्मानमितिदं फलवाक्यमस्तु ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादाशिष्यस्य श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ माण्डूक्योपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

अथ श्रीमद्गौडपादाचार्यविरचितमाण्डूक्योपनिषत्कारिकाय

चरणानामकारादिवर्णानुक्रमसूची ।

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ० कारि०	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ० कारि०
अ.		अमावस्य रथादीनां	१८—३
अकल्पकमजं ज्ञानम्	१४१—३३	अमृताभिनिवेशाद्धि	२०१—७९
अकारो नयते विश्वम्	९८—२३	अमृताभिनिवेशोऽस्ति	२०३—७९
अजः कल्पितसंवृत्त्या	२०२—७४	अमात्रोऽनन्तमात्रश्च	१४—२९
अजमनिद्रमस्वप्नम्	१४४—३६	अलब्धावरणाः सर्वे	२१९—९८
॥	२०७—८१	अलाते स्पन्दमाने वै	१९०—४९
अजातेस्त्रसता तेषाम्	१८७—४३	अवस्त्वनुपलभं च	२१२—८८
अजातस्यैव धर्मस्य	११०—१	अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु	७८—१९
अजातस्यैव मावस्य	१२८—२०	अशाक्तिरपरिज्ञानं	११७—१९
अजातं जायते यस्मात्	१७९—२९	अपज्जागरिते दृष्ट्वा	१८४—३९
अजाद्वै जायते यस्य	१६४—१३	असतो मायया जन्म	१३८—२८
अजेष्वाजमसंक्रान्तं	२१८—९६	अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति	२०८—८३
अजे साम्ये तु ये केचित्	२१७—९९	अस्पन्दमानमलायम्	१९०—४८
अणुम प्रेति वैधर्म्ये	२१८—९७	अस्पर्शयोगो वै नाम	१४८—३९
अतो वक्ष्याम्यवर्षणम्	१०४—२	॥	१९८—२
अद्वयं च द्वयामाभं	१३९—३०	आ.	
॥	१९७—१२	आदावन्ते च दत्तस्ति	७०—१
अदीर्घत्वाच्च कालस्य	११—२	॥	१०८—३१
अद्वैतं परमार्थो हि	१२६—१८	आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव	२१९—९२
अनादिमायया सृष्टः	९०—१६	आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः	२११—९३
अनादेरन्तवत्त्व च	१७९—३०	आत्मसत्यानुबोधेन	१४१—३२
अनिमित्तस्य चित्तस्य	२०४—७७	आत्मा ह्य काशवज्जीविः	१०९—३
अनिश्चिना यथा रज्जुः	८१—१७	आश्रमास्त्रिविधा हीनः	१९३—११
अन्तःस्थानात्तु मेदानां	१९—४	६.	
अन्यथा गृह्यतः स्वप्नः	९०—१९	इच्छामात्रं प्रमोः सृष्टिः	३१—८
अपूर्व स्थानिधर्मो हि	७१—८		

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ० कारि०	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ० कारि०
उ.		ग्र.	
उत्पादस्याप्रसिद्धत्वात्	१८३-३८	ग्रहणाज्जागरितवत्	१८३-३७
उपलम्भात्समाचारात्	१८६-४२	ग्रहो न तत्र चोत्सर्ग	१४७-३८
”	१८८-४४	घ.	
रूपायेन निगृह्णीयात्	१९०-६२	घटादिषु प्रलीनेषु	१०७-४
उपासनाश्रितो धर्मः	१०३-१	च.	
उभयोरपि वैतथ्यं	७४-११	चरञ्जागरिते जाग्रत्	१९८-१९
उभे ह्यन्योन्यदृश्येते	१९९-१७	चि.	
उत्सेक उदधेर्यद्वत्	१९०-४१	चित्तकाला हि येऽन्तस्तु	७६-१४
ऋ.		चित्तं न सम्पृशत्यर्थ	१७६-२६
ऋजुवक्रादिकाभासम्	१८८-४७	चित्तस्फण्डितमेवेदं	२०१-७२
ए.		ज.	
एतैरेषोऽपृथग्भावैः	८९-३०	जरामरणनिर्मुक्ताः	१६२-१०
एवं न चित्तजा धर्मा	१९३-९४	जा.	
एवं न जायते चित्तम्	१८९-४१	जाग्रच्चित्तेक्षणेश्वास्ते	१९८-१६
ओ.		जाग्रदवृत्तावपि त्वन्तः	७४-१०
ओंकारं पादशो विद्यात्	६१-२४	जात्याभासं चलाभासं	१८८-४५
क.		जी.	
कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्	७९-१२	जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्	११९-१४
का.		जीवात्मनोरनन्यत्वम्	११७-१३
कार्यकारणबद्धौ ता	४७-११	जीवं कल्पयते पूर्वं	७९-१६
कारणाद्यनन्यत्वम्	११३-१२	त.	
कारणं यस्य वै कार्यं	१६२-१४	तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा	१०१-३८
काल इति कालविदः	८९-२४	तस्मादेवं विदित्वैनम्	९९-३६
को.		तस्मान्न जायते चित्तं	१७७-२८
कोट्यश्चतस्र एतास्तु	२०९-८४	तै.	
क्र.		तैजसस्थोत्वविज्ञाने	९८-२८
क्रमते न हि बुद्धस्य	२२०-९९	त्रि.	
रूपा.		त्रिषु धामसु यत्तुल्यं	९८-२२
रूपाप्यमानामजतिं तैः	१९९-९	त्रिषु धामसु यन्नाज्यं	३१-९

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०कारि०	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०कारि०
द.		निःस्तुतिर्निर्ममस्कारः	१००-३७
दक्षिणाक्षिमुखे विश्वः	२१-२	निमित्तं न सदा चित्तं	१७१-२७
दु.		निवृत्तेः सर्वदुःखानाम्	४१-१०
दुःखं सर्वमनुभूत्य	१९१-४३	निवृत्त्याप्रवृत्तस्य	२०१-८०
दुर्दर्शमतिगम्भीरम्	२२१-१००	निश्चितायां यथा रज्ज्वां	८९-१८
द्र.		नेह नानेति चाऽऽम्नायात्	१३१-२४
द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यात्	१९२-९३	प.	
द्व.		पञ्चविंशक इत्येके	८१-२१
द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने	१११-१२	पा.	
द्वे.		पादा इति पादविदः	८४-२१
द्वैतस्याग्रहणं तुल्यम्	४८-१३	पू.	
ध.		पूर्वापरपरिज्ञानम्	११९-२१
धर्माय इति जायन्ते	१९९-९८	प्र.	
न.		प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः	२१९-९१
न कश्चिज्जायते जीवः	१९९-४८	प्रणवं हीश्वरं विद्यात्	१३-२८
न कश्चिज्जायते जीवः	२००-७१	प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म	१२-२१
न निर्गता अलातात्ते	१९१-९०	प्रपञ्चो यदि विद्येन	९२-१७
न निर्गतास्ते विज्ञानात्	१९२-९२	प्रभवः सर्वभावानां	३३-६
न युक्तं दर्शनं गत्वा	१८१-३४	प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम्	१७३-२४
न विरोधो न चोत्पत्तिः	९१-३२	"	१७४-२९
न सवत्यमृतं मर्त्यं	१२९-२१	प्र.	
"	११०-७	प्राण इति प्राणविदः	८३-२०
ना.		प्राणादिभिरनन्तैश्च	८३-१९
नाऽऽकाशस्य घटाकाशो	११३-७	प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां	२१०-८९
नाजेषु सर्वधर्मेषु	१९१-१०	फ.	
नाऽऽत्मानं न परांश्चैव	४७-१२	फलादुत्पद्यमानः सन्	१११-१७
नाऽऽस्वादयेत्सुखं तत्र	१९२-४९	ब.	
नाऽऽत्माभावेन नानेदं	९७-३४	बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वः	२९-१
नास्त्यसद्वेतुकमसत्	१८५-४०	बी.	
नि.		बीजाङ्कुरारूढो दृष्टान्तः	११८-२०
निगूहीतस्य मनसः	१४२-३४		

आद्यचरणपटीकानि ।	पृ० कारि०	आद्यचरणपटीकानि ।	पृ० कारि०
बु.		यथैकस्मिन्घटाकाशे	१०७-५
बुद्ध्वानिमित्तां सत्यां	२०९-७८	यदा न लभते हेतून्	२०३-७६
भा.		यदा न लीयते चित्तं	१९३-४६
भावैरसद्भिरेवायम्	९९-३	यदि हेतोः फलात्सिद्धिः	१६७-१८
भू.		या.	
भूततोऽभूततो वाऽपि	१३०-२३	यावद्धेतुफलावेशः	१९४-५५
भूतस्य जातिमिच्छन्ति	१९८-३	,,	१९४-५६
भूतं न जायते किञ्चित्	१९९-४	यु.	
भो.		युक्तीत प्रणवे चेतः	६१-२५
भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये	३७-५	योऽस्ति कल्पिनसंवृत्त्या	२०१-७३
म.		यं भावं दर्शयेद्यस्य	८८-२९
मकारभावे प्राज्ञस्य	९८-२१	र.	
मन इति मनोविदः	८६-२५	रसादयो हि ये कोशाः	११६-११
मनसो निग्रहायत्तम्	१४९-४०	रु.	
मनोदृश्यमिदं द्वैतं	१४०-३१	रूपकार्यसमारूपाश्च	१२२-६
मरणे संभवे चैव	११४-९	ल.	
मा.		लये संबोधयेच्चित्तं	१९१-४४
मायया मिथ्यते ह्येतत्	१२७-१९	ली.	
मि.		लीयते हि सुषुप्ते तत्	१४३-३५
मित्राद्यैः सह संमन्य	१८२-३५	लो.	
भू.		लोकाल्लोकविदः प्राहुः	८७-२७
मृल्लोहविःफुलिक्लाद्यैः	१२१-१५	बि.	
य.		विकरोत्यपरान्मावान्	७६-१३
यथा निर्मितको जीवः	२०८-७०	विकल्पो विनिवर्तेत	९३-१८
यथा भवति बालानां	११३-८	विपर्यासाद्यथा जाग्रत्	१८६-४१
यथा मायामयाद्बीजात्	१९६-५९	विप्राणां विनयो ह्येषः	२१०-८६
यथा मायामयो जीवः	२००-६९	विभूतिं प्रसवं त्वन्ये	३५-७
यथा स्वप्नमयो जीवः	२००-६८	विश्वस्यात्वविवक्षायाम्	५७-१९
यथा स्वप्ने द्रव्यामासं	१३९-२५	विश्वो हि स्थूलसूक्ष्मज्ञित्यं	१३-३
॥	१९७-६१		

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ० कारि०	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ० कारि०
विज्ञाने स्पन्दमाने वै....	१९१-९१	सू.	
बी.		सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः	८९-२३
वीतरागभयक्रोधैः ...	९८-३९	सू.	
वे.		मृष्टिरिति मृष्टिविदः	८७-२८
वेदा इति वेदविदः	८४-२२	स्थू.	
वे.		स्थूलं तर्पयते त्रिंश्वं	३२-४
वैतथ्यं सर्वभावानां	६९-१	स्व.	
वैशारद्यं तु वै नास्ति	२१६-९४	स्वतो वा परतो वाऽपि	१७०-२२
स.		स्वप्नदृक्चित्तदृश्यान्ते	१९८-६४
स एष नेति नेतीति	१३९-२६	स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने	१९७-६३
सतो हि मायया जन्म	१३७-२७	स्वप्नज गरितस्थाने	१९-५
सप्रयोजनता तेषां	७०-७	स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ	४९-१४
”	१८०-३२	स्वप्नमाये यथा दृष्टे	९०-३१
सर्वस्य प्रणवो ह्यादि	६२-२७	स्वप्नवृत्तावपि त्वन्त	७१-९
सर्वाभिलाषविगतः	१४६-३७	स्वप्ने चावस्तुकः कायः	१८२-३६
सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने	१८१-३३	स्वभावेनामृतो यस्य	१२९-२२
सर्वस्तु सोपलम्भं च	२११-८७	”	११०-८
सं.		स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु	१२९-१७
संघाता. स्वप्नवत्सर्वे	११९-१०	स्वस्यं शान्तं सनिर्वाणम्	१९४-४७
संभवे हेतुफलयोः	१६९-१६	हे.	
संभूतेरपवादार्थ	१३३-२९	हेतुर्न जायतेऽनादेः	१७२-२३
संवृत्या जायते सर्व	१९४-९७	हेतोर्गादिः फलं येषाम्	१६४-१४
सां.		”	१६९-१९
सांसिद्धिकी स्वभाविकी	१११-९	हेयज्ञेय प्यपात्र्यानि	२१४-३९
सु.		ज्ञा.	
सुखमाप्नियते नित्यं	२०७-८२	ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये	२१३-८९
		ज्ञानेनाऽऽकाशकलेन	१९६-१

समाप्तेयं श्रीमद्वैडपादाचार्यविरचितमाण्डूक्योपनिषत्का-

रिकाद्यचरणानामकारादिबर्णानुक्रमसूची ।

